

उपसर्गार्थचन्द्रिका

(A THESAURUS
OF
SANSKRIT PREPOSITIONAL VERBS)

सेय

वाक्यपदीयस्य संस्कृता श्रीगान्धिचरिताऽनुवादकला-प्रस्तावतरङ्गिणी-शब्दाप-
शब्दविवेक वाक्यमुक्तावली-व्याकरणचन्द्रोदय वाग्व्यवहारादशदीना-
मनेकेषा ग्रन्थानां निर्मात्रा व्याकरणमहाभाष्यस्य विवरीत्रा
श्रीरामकृष्णतनुजनुषा
श्रीचारुदेवेन शास्त्रिणा प्रणीता

तत्रायं द्वितीय. खण्डः

(सम्—वि)

स एष

भारतीय-विद्या-प्रकाशनस्य

दिल्ली वाराणसीस्थस्या

ध्यक्षेण स्वेन व्ययेन प्राकाश्य नीत ।

प्रकाशक

भारतीय विद्या प्रकाशन

१ १ यू० वी० बगलो रोड, जवाहर नगर

दिल्ली—११०००७

२ पो० बा० १०८, कचौड़ गली

वाराणसी —२२१००१

प्रथम संस्करणम् । द्वितीय खण्डो मईमासे १९७८ उत्तरे प्रकाशित ।

मूल्य द्वितीयखण्डस्य ३० ००

मुद्रक अमर प्रिंटिंग प्रेस (शाम प्रिंटिंग एजेन्सी) ८/२५ विजय नगर, दिल्ली ६

निवेदना

संस्कृत प्रतिपत्ता प्रतिपादयितारश्च सम प्रकाशितचर प्रथम खण्ड मुक्त-
कण्ठममायमनल्प प्राशमन्निति प्रिय मे । तदिदं जर्जरकलेवरस्य प्रवयसो मे
परम भमुद्रणम् । अत्र खण्डे पूर्ववत् सञ्चिनशैलीसमाश्रय, पूर्ववत्प्रति-
पाद्यकात्सर्ग्य ग्राम, पुनर्वदेव च परमतव्याक्रियानिराक्रिये स्थिते इति प्रथमे-
नैषोऽनवयवेनागोहति तुलाम् । तेनाशसेऽयमपि हृदाभिनन्दिष्यते विद्वद्भिश्च
विविदिपावद्भिश्च । विरेणास्य प्रकाशनमभूत्, तेन चिरमुदैक्षन्त समुत्सुका
सूरय इति खिद्ये । पर प्रकाशन नाम न मदायत्तम्, तद्वि मदतिरिक्ते
प्रकाशके वाणिज्येऽधि । एव मन्थर प्रवृत्तिमत् प्रकाशन कदा नु समाप्ति-
मेतेति चिन्ताऽऽचामतीव माम् । अद्य खण्डत्रयस्य प्रकाशन शिष्टम् । अहं च
व्यशीतितम वत्सल वयसोऽनुभवामि । कियदवशिष्टं ममायुष इति च न
जानामि । शीघ्रशीघ्रस्यापि मेऽग्रहीणे प्रज्ञामेधे इति परो भगवतोऽनुग्रह । इदं
हि मे परममाशस्य परमकारुणिक परेशो मे तावन्त काल जीवित वितरेद्यावता
प्रारब्धस्य परिसमाप्ति स्यादिति । अत्रार्थे विदुषामाशिषमाशासानो विरमाम्यहं
विनीतश्चारुदेव शास्त्री ॥

PREFACE

Students and teachers of Sanskrit alike have highly appre-
ciated the First Fasciculus with all the sincerity of heart and
ungrudging expression. This gives me, an aged man of a decrep-
it physique, not a little inspiration. In the present Fasciculus,
the same old method adopted in the first is followed, there is
the same attempt at thoroughness, and the same eluci-
dation and repudiation of others' views. Thus this Fasciculus
resembles in all respects its predecessor. Hence I hope this too
would meet with the approbation of those who know and those
who are anxious to know. This Fasciculus has taken long to
be published. This pains me. But publication does not rest
with me. It is entirely the business of a person, other than I,
a publisher. At this slow pace, one does not know when the
entire work would be published. Three Fasciculuses still remain
to be published and I am currently running the 83rd year of
my life. I do not know how long I am to live. Although de-
crepitude has overcome my body, my mental faculties—
intelligence and memory are entirely intact. This is the be-
nign grace of the merciful God. (In the end it is my greatest
wish that God may grant me a lease of life just sufficient to
complete my work already undertaken. I seek the blessings of
the learned in this behalf, and conclude.

Surabhi, 3/54,
Roop Nagar, Delhi
27th May, 1978

CHARU DEVA SHASTRI

श्री नम परमात्मने ।

नमो भगवते पाणिनये ।

नम शिष्टेभ्य । नम पूर्वोभ्य पथिकृद्भ्य ।

उपसर्गा निषिञ्चन्ति वाच्यपूर्वा मनोज्ञताम् ।
इदुपसर्गवाल्लभ्यमृषीणा सम्प्रसिध्यति ॥१॥
अतो वाचो विवेक्तारो वक्तारो वाग्मिनः किल ।
धातूपसर्गयोगेण त तमर्थं प्रचक्षते ॥२॥
सहितासु सभाष्यासु निषत्सूपनिषत्सु च ।
भारते चादिकाव्ये च कल्पेषु स्मरणेषु च ॥३॥
य प्रायो ह्युपसर्गाणा काव्यनाटकयोस्तु स ।
गद्ये समासभूयिष्ठेऽथो विमृग्यक्रिये कुतः ॥४॥
आसहित समाहारं समाहारमुदाहृतीः ।
आकाव्यनाटक चायमुपसर्गार्थसङ्ग्रह ॥५॥
प्राक्तनान्तनाच्चापि वाङ्मयात्संप्रणीयते ।
शिष्टप्रयुक्तिपद्याया प्रव्यक्तं प्रतिपत्तये ॥६॥
उपसर्गा द्योतका केचिद्वाचकाश्चाप्यमी स्मृताः ।
अनर्थकाश्च लक्ष्यन्ते केचिद्वस्तुस्वभावतः ॥७॥
धातूपसर्गयोरेक्य वादिन केचिदास्थिताः ।
सम्भूयाप्यर्थवाचित्व ते न सूक्ष्मदृशो मताः ॥८॥
इतीद पक्षनानात्वं सम्प्रधार्याविधारितम् ।
सङ्ख्यया पश्चिम पक्षो गुणरेष ह्यपश्चिम ॥९॥
कृत्यामास्वादमास्वादमेतस्या वर्तन्ति नवाम् ।
नवार्थस्यातिसन्तृप्ता सम्प्रेष्यन्ते विपश्चितः ॥१०॥
अनिश भासमाना ते चकोरा शब्दवित्तमाः ।
प्रत्यग्रा चन्द्रिका चेमा निषेध्यन्ते समुत्सुका ॥११॥

सवाह्यताम्=सगृह्यताम् । सूत सवाहयामास रथम् (रा० ६।७।७) । सवाहयामास=प्राज=प्रचोदयामास । सोपि सवाह्यते लोके तृष्ण्या पश्य कोतुकम् (पञ्चत० ५।१५) । सवाह्यते=ह्रियते । अमृतस्येव सवाह प्रभावन्द-मसो यथा (हरि० ३।५।२) । सवाह=प्रवाह । सस्त्यानविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगर सवाह इति (पा० ७।३।१४ इत्यत्र भाष्ये) । प्राकारपरिखायुक्तस्तु श्रेणिधर्मान्वितो देश सवाह इति कैयट । विपणिरिति मोनियर । शाखा-नगरमुख्याना सवाहाना शतानि च (हरि० २।६।१।६) । सवाहः सप्राकाराण्यु-द्यानानीति नील० । वायुर्घोषवान् भूमौ वा तृणसवाह (आप० ध० १।३।११।८) । तृणान्युत्क्षिप्य गमयतीति तृणसवाह । इत्येष तेन सवाहो गृहकृत्ये प्रवर्तित (राज० ५।१७५) । सवाह=सुण्डि=ग्रामशंनम्=आच्छेदनम् । बाधो वा । समूढमस्य पासुरे (अथर्व० ७।२७।४) । पासुमति पदे समूढ सम्यगवस्थितम् इत्यर्थः । समूढमसमूढ वा यत्रामेध्य न लक्ष्यते (बौ० ध० १।५।१०।१) । समूढ सम्मार्जन्या एकत्र राशिकृतम् ।

—विज् (श्रोविजो भयचलनयो) । उद्वेपय स विजन्ताम् (अथर्व० १।१।६।१२) । स्वस्थानाद् विचलिता भवति त्वस्याह । यथा द्येनात् पतत्त्रिण सविजन्ते (अथर्व० ५।२।१।६) । सविजन्ते=उद्विजन्ते=त्रस्यन्ति । मा भर्मा सविक्था (वा० म० ६।३।५) । मा सविक्था=मा सविजिह्वा=मा विचाली । यथा मृगा सविजन्त आरण्या पुरुषादधि (अथर्व० ५।२।१।४) । सविजन्ते=अपधा-वन्ति, आत्मपरीप्सया त्वरन्ते । श्रुत्वा जग सविजिजे महात्मा (बुद्ध० ३।३।४) । सविजिजे=विद्यथे=विचचाल=व्याकुलो बभूव । विमृज्य सशर चाप शोक-सविग्नमानस (गीता १।४७) । शोकव्याकुलितचेता । किमीरवधसविग्नो बहि-र्दुर्योधनो ययौ (भा० वन० १०।३।६) । उक्तोऽथ । हन्मर्मेभेदिपतदुत्कटक्लृ-पत्रसवेगतक्षणाकृतस्फुटदङ्गभङ्गा (ताटका) (महावीर० १।३।६) । सवेग=वेग । पूररेचकसविग्नवलिलगुदलोदग्म् (रूपम्) (भा० पृ० ४२।४।५०) । सविग्न इतस्तत्तच्चलिता बलय । प्रायेण सविजिज्ज्रासकृतमपसरणमाह न तु चेष्टामात्रम् ।

—विद् (विद ज्ञाने) । समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे (ऐ० ब्रा० ३।६) । सविद्रे=सविद्रेते=सगच्छन्ते । शिरस्या सप्त ये प्राणा ये त्रयोऽपाञ्च एव ते । स्वस्थानस्था सगताश्च भवेयुर्देहपोषदा ॥ इति तत्र षड् गुरुशिष्यवचनम् । यो वा रसान्न मवेत्ति (सुश्रुते १।११३।११) । सवेत्ति=अनु-भवति । इच्छाम्यह वरमस्मै प्रदातु तन्मे विप्रा सविदध्व यथावत् (भा० आदि० ५।६।१) । अनुमन्यध्वमित्याह । ते पृथग्दशनास्तस्य सविदन्ति तथैकताम् (भा० शा० २८।०।२८) । सविदन्ति=अभ्युपगच्छन्ति । अम्ब निष्पर समरीविदाम् (शं० ब्रा० ३।६।४।२१) । एष याजुषो मन्त्र वा० स० ६।३।६) । अरी प्रजा,

सजानताम् ऐकमत्यमधिगच्छन्तिवत्याह । अप शत्रून् विध्यता सविदाने आर्त्ता
 इमे (वा० स० २६।४१) । सविदाने=परस्पर सकेत कुर्वाणे । यमेन त्व
 यम्या सविदाना (वा० स० १२।६३) । सविदाना=ऐकमत्य गता । वर्षति
 हैव तत्र यत्रैवमृत्विज सविदाना यज्ञेन चरन्ति (श० ब्रा० १।५।२।१६) ।
 सविदाना = सजानाना । अङ्गिरोभि पितृभि सविदान (ऋ० १०।१४।४) ।
 सजानान = ऐकमत्य गत । त्व सोम पितृभि सविदान (ऋ० ८।४।८।१३) ।
 तन्मृत्युना निवृत्ति सविदान् (अथर्व ७।७३।१) । उक्तोऽर्थः । तौ हाऽसविदा-
 नावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतु (छा० उ० ८।७।२) । विप्रतिपद्य-
 मानावेवेत्यह । असविदानस्य ममेश सविदाम् (कि० १८।४५) । असविदान =
 अज्ञ । तत् किमित्यसविदानेव जामात्रे कुप्यसि (उत्तर० ७) । उक्तोऽर्थः । सवित्
 सहयुध्वानो तच्छक्ति खरदूषणौ (भट्टि० ५।३७) । सवित् = सम्यग्जानीत ।
 कृत्वा कुशलसयुक्ता सविद च यथावय (भा० शल्य० ३४।१६) । सवित्
 = परिचय । अकरोत्सविद तेन पाण्डवेन महात्मना (भा० उ० १६।७।३७) ।
 सवित् = मैत्री । रथस्था सविद कृत्वा सुखा पृष्ट्वा च शर्वरीम् (भा० शां०
 ५।३।२०) । सवित्* प्रतिष्ठित आचार शास्त्रदृष्टो विधिर्वा । प्रसादिनोऽनु-
 ज्झितगोत्रसविद (शिशु० १२।३५) । गोत्रसवित् = कुलाचार । रहसि
 सविदो या हृदिस्पृश () । सविद सलापा । कृत्वा स्त्रीभिस्तु स-
 विदम् (भा० सभा० ५।८।३४) । उक्तोऽर्थः । यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे
 स्वसविदा (भा० पु० १।३।३३) । स्वसविदा = आत्मानुभवेन । त्वत्स्नेह-
 सविदवलम्बितजीवितानि (मालती० ६।१३) । सवित् = ज्ञानम् । स राजलोक
 कृतपूर्वसवित् (रघु० ७।३१) । सवित् सकेत । स्तुतीरलभमानाना सविद
 वेदनिश्चितान् (भा० शा० १५।१६) । सविद् = दर्शनैक्यम् । सनेत्य तान्नर-
 व्याघ्रास्तव दास्यामि सविदम् (भा० द्रोण० १२।७।२) । सविद् = ज्ञप्ति =
 ज्ञापनम् । तत स दुःखसन्तप्तो नालभत्सविद क्वचित् (हरि० १।३०।१२) ।
 सविदम् = स्वास्थ्यज्ञानोपायम् (नील०) । यथा च त्वान पश्येयु कुर्वाणा
 तेन सविदम् । (भा० वि० २२।५) । सविदम् = सकेतम् । सवित् क्रियाप्रति-
 ज्ञायामाचारे ज्ञानगह्वरे । सभाषणे क्रियाकारे सकेते नाम्नि भाष्यते (मेदिनो) ॥
 श्वस्त्वया सुगमविति स्मरणीयाधुनातनी (कि० ११।३४) । सुखसविति =
 सौख्यानुभव = सुखास्वाद । पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु काल सविदितो मया
 (हरि० १।१६।२२) । सविदितो विदित । नार्थ समा ।

—विश्व (विश प्रवेशने) । इमा नारीरविधवा सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सवि-
 शन्तु (ऋ० १०।१८।७) । विशशन्तु = अनुपदमागच्छन्तु । स त्वा विशन्त्वोषधीरु-
 ताप (वा० स० ८।२५) । प्राप्नुवन्तिवत्यर्थः । समाप्ताया सविशन्ति दक्षिणे पार्श्वे,

(गो० गृ० ३।१।१८) । सविशन्ति=प्रविशन्ति । अग्निपरिजनयोर्मध्य आगच्छन्तीति सामश्रमी । जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति स च विशति (श० ब्रा० ८।२।४।२०) । सविशति=निषीदति । तदाऽग्निमिद्ध भगवान् सविवेश महावने (भा० आदि० १७६।४६) । सविवेश प्रविवेश । तृतीयेन ज्योतिषा सविशस्व (ऋ० १०।५६।१) । सगतो भवेत्याह । पयटेस्कीटवद् भूमि वर्षास्वेकत्र सविशेत् (लघु वि० स्मृ० ४।५) । सविशेत्=तिष्ठेत्=वसेत् । पश्चादग्नेरुदग-
 ग्रेषु दर्भेषु प्राक्शिरा सविशति (गो० गृ० २।६।१०) । सविशति=स्वपिति । क्रमेण सुप्तामनु सविवेश (रघु० २।२४) । चरम सविशति या प्रथम प्रतिबुध्यते (भा० सभा० २१७७) । उक्तौऽर्थः । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्तवे स्त्रियम् (मनु० ३।४८) । सविशेत्=गच्छेत् । स्त्रिया मिथुनी भवेदिति यावत् । षोडशतुनिशा स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु सविशेत् (याज्ञ० १।७६) । स तत्र सविवेश केदारखण्डे, शयाने च तथा तस्मिस्तदुदकं तस्थौ (भा० आदि० ३।२४) । सविवेश=शिश्ये=निपेदे । इह स्वापो नार्थः, किन्तु हि स्वापार्थं विश्रमार्थं वा यथा कायप्रणिधानम् भवति तथा काय प्रणिदध इति विवक्षितम् । विधिं ह्याद्य विधयः सविशन्ति (भा० अनु० ७२।५५) । समाविशन्तीत्यर्थः । षष्ठ श्रुतमसद् बुद्ध्या नानुध्यायेन्न सविशेत् (भा० पु० ६।१६।२०) । सविशेत्=निविशेत्=भुञ्जीत । अपूर्वोऽन्यत्रादृष्टपूर्वं कविकल्पितोऽथ । अनुध्यायेदित्यत्रानुरूप्यस्थाने । अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा सवेक्ष्यते जरी (वि० पु० ६।५।३३) । सवेक्ष्यते=उपवेक्ष्यते । आ न्याय्यादुत्थानादा न्याय्याच्च सवेक्षनात् । एषोऽद्यतन काल (पा० १।२।५७ सूत्रे वृत्तौ) । सवेक्षणं स्वाप शयनम् । गृहसवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च (मनु० ३।१६३) । गृहसनिवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी (कुल्लूक) । वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासविष्ट कदाचन । भूमौ सदैव नाश्नीयात् (भा० अनु० १०।४।६६) ॥ असविष्टोऽशयानोऽनिपद्यमान । नासविष्ट इति सुप्सुपासमास । अनिपद्यमान इत्यर्थः । (अश्नीयादित्यध्याहारः) । न चास्य (गुरो) सकाशे सविष्टो भाषेत । उक्तौऽर्थः ।

—वृ (वृज् वरणे, वृङ् सम्भक्तौ) । राज्ञो लोचने सवृणोति (विक्रम०) । आच्छादयति । सवरिषोष्ठास्त्व गच्छ शत्रो णराक्रमम् (भट्टि० ६।२७) । सवरिषोष्ठा=उपरुध्या । यावद् वस्त्रं च वेणी च विस्रस्ता सवृणोम्यहम् (कथा० ६।४।३८) । सवृणोमि=व्यवस्थापयामि । अश्मसहिता धारा सवृण्वत्य समतत (भा० वन० १०६८१) । आच्छादयन्त्य इत्यर्थः । अयमु त्वा विचषरो जनीरिवाभिसवृत । प्र सोम इन्द्र सर्पतु (ऋ० ८।१७।७) । अभिसवृत=समन्तादाच्छादित । न मदनो विवृतो न च सवृत (शा०

२।१२) । रजसा सवृत तेन नष्टज्योतिरभून्नभ (भा० वन० ११।१३) । अस-
वृताया भूमौ (रा० ५।२।१४) । अनन्तहितायाम् अद्यवहिताया शय्याद्यनुप-
हितायामित्यर्थः । अयं पट सवृत एव शोभते (मृच्छ० २।१०) । मञ्जूषाविषु
गोपित इत्यर्थः । युद्धाद् ब्राह्मणसवृतात् (भा० आदि० १६० ३५) । ब्राह्मण
सन्नियत इति ब्राह्मणसवृतम् । यत्र ब्राह्मणा अपि क्षत्रियैः सम युध्यन्ते, तस्मात् ।
समा नार्थः । वररोथे समोऽप्रसिद्धेऽपि । ज्याघातौ हि महान्तौ मे सवर्तुं नप
दुष्करी (भी० वि० ५२) । सवर्तम् = सवरीतुम् = गोपादितुम् । धृतराष्ट्रोपि
राजेन्द्र सवृत सर्वकौरवैः (भा० वन २५६।२१) । सवृत = परिवृत = परि-
गत = परिक्षिप्त = परिवेष्टित । ब्रह्मवादी पुण्यमति काम्य सवृतमैथुन
(हरि० १।२६।३) । निरुद्धमैथुन इत्याह । यज्ञे सवृतश्चेत् (गौ० ष० १।५।४०) ।
सवृत = वृत = आहृत । ध्वाया त्वा दिशि पुरा सवृत स्वधायामादधामि
(अथर्व० १८।३।३४) । अयदसवृतम् (बौ० ध० २।१०।१७।२० इत्यत्र गोविन्द-
स्वामिविवरणम्) । असवृतम् = उत्तानम् = स्पष्टम् । वषता जलदाना च तोय-
मत्युल्बण निशि । सवृत्यानुययौ शेष फणैरानकदुन्दुभिम् (वि० पू० ५।३।१७) ।
सवृत्य = निवार्य । वदति सवृतिरेव कामितानि (कि० १०।४४) । सवृति =
गोपन निह्नव इत्यर्थः । प्रत्यग्रापनीतसयमनस्य भवतोऽलघुसवारा गति (मृच्छ०
७।६) । सवारो विघ्नः ।

—वृज् (वृजि वृजी वजने) । ते सर्वं यज्ञ समवृज्जत (श० ब्रा०
(११।५।१४) । आच्छिद्य स्ववशेऽर्कवर्ग्नित्याह । ते देवा अकामयन्त । कथं न्व
ममपि (भाग) सवृज्जीमहि योऽसुराणाम् (श० ब्रा० १।७।२।२३) । दशे कर्दो
महि, विन्देमहि । स इदं सर्वं सवृड्वते (श० ब्रा० ५।१।१।१४) । उक्तोऽयं ।
अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्यात् सविवृक्षेत* हैवास्माद् वृड्वते (श० ब्रा० १२।
४।४।३) । वृजिरिहाकर्मक । यदाप उच्छिष्यन्ति वायुमेवापियन्ति । वायुह्ये-
वैतान् सर्वान् सवृड्वते (छा० उ० ४।३।२) । अपियत एतानग्न्यादीन्सकलस्य
स्वयं धत्त इत्यर्थः । ततो देवा सर्वं यज्ञ सवृज्याथ यत्पापिष्ठ* (श० ब्रा०
१।६।२।५) । उक्तार्थः ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । हिरण्यगर्भं समवर्तताग्रे (ऋ० १०।१२२।१) ।
अजायतेत्यर्थः । शोष्णो द्यौः समवर्तत (ऋ० १०।६०।१४) । उक्तोऽर्थः ।
तच्छस्वत्समवर्तते (छा० उ० ८।१३।२) । सवर्तते = विद्यते । लवणमिश्रित
तिष्ठत्येवेत्याह । तत्र सवर्तते रात्रि (हरि० १।८।२) । अवतरति रजनीत्यर्थः ।
सस्वेदा अकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तते (भा० वि० १६।१५) । अजायते
त्यर्थः । का कथा समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे (भा० शा० ५।४।३) ।
समवर्तन्त = प्रावर्तन्त । शनकैर्मध्याह्न समवर्तत (कथा० १०।४।२०२) ।
प्राप्ते च प्रहरेकाले न च सवर्तते पुनः । हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य गिप्-प्रति

(भा० शा० १०३।२०) ॥ न सवर्तते (काल) = नोपसम्पद्यते । कौरवा समवर्तन्त जिगीपन्तो महाबला (भा० भीष्म० १।३) । समवर्तन्त = समवा-
यन् । युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् (भा० भीष्म० ८७।२५) । तिस्रोऽन्या
समवर्तन्त बाहिन्यो भरतषभ (भा० उ० १६।२७) । सवर्तते जनपद (वा० प०
वृषभ० टी०) । सवत्र समवाय एकीभावगमनमर्थ । यत्सवर्तते साऽऽमिक्षा
यदन्यत्तद् वाजिनम् (आप० श्रौ० ८।१।२।६) । सवर्तते = घनी भवति । सवर्तते
च भैषज्यमङ्गुलिभ्या मद्यमानम् (चरके वि० ७।३०) । सवर्तते = वर्तितवद्
भवति । स ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्यु (ऋ० ६।४।१।२) । सवर्ततस्मि = इतोऽ
भिवर्तताम् । मा सवृतो मोपसृप (अथर्व० ८।६।२) मा सवृत = माऽभि-
वर्तस्व । सवृत इति सम्पूर्वस्य वृतेर्लुङि रूप माऽप्युपपेज्जागमकम् । अतो
यथोक्तमथ, न तु सवर्तित सक्कोच मा कार्षीरिति । सोऽय विधिर्विहित कर्मणैव
सवर्तते तत्र कम (भा० उ० २६।८) । सवर्तते = उच्छिद्यते । सपूर्वो वृतिरु-
च्छेदेऽपि वर्तते । सवत प्रलयो भवति । नस्त्वेव मन्ये पुरुषस्य कम सवर्तते
सुप्रयुक्त यथावत् (भा० उ० ३२।२६) । सवर्तते = फलवज्जायते । फलेन
सम्पद्यत इत्यर्थ । मिथ कामात् सावर्तते स गान्धर्व (आप० ध० २।५।
११।२०) । सावर्तते = सवर्तते (छान्दसो दीर्घ) = मिथुनी भवत । यथाऽय
वाहो अश्विना समैति स च वर्तते (अथर्व० ६।१०।२।१) । सवर्तते सम्यक्
तदधीन वर्तते । सवर्तयति मुष्टिम् । सगृह्णातीत्यर्थ । मुष्टिं बध्नातीति वा ।
मुष्टिसङ्ग्रहाहो मुष्टिबन्धो भवति । तत सवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुली ।
मुष्टिनाभिजघानेनाम् * (रा० ५।३।४०) । मुष्टि सवर्तयासास वज्रकल्प महाबल
(रा० ६।७।६।२५) । यथा वायुस्तृणाग्राणि सवर्तयति सर्वश । तथा कालवश
यान्ति भूतानि भरतषभ (भा० स्त्री० २।६) ॥ सवर्तयति, उत्सादयति, उच्छि-
नन्ति, भनक्ति । उभे यत्समवर्तयद् इन्द्रश्चर्मैव रोदसी (ऋ० ८।६।५) ।
समवर्तयत् = सममेलयत् । उषा अप स्वसुस्तम सवर्तयति वर्तनि मुजातता
(अथर्व० १६।१२।१) । सवर्तयति = सम्यङ् निवर्तयति । इन्द्रासोमा वर्तयत
दिबो वध सम् (अथर्व० ८।४।४) । सवर्तयतम् = एकैव प्रवर्तयतम् ।
पश्येयमिति तस्याश्च काम सवर्तयतामिति (रा० ७।४।६।२३) । सवर्तयताम् =
निवर्तयताम् = साध्यताम् = पूर्यताम् । इमा सविवृतसत्यपति स्वर्पति स्त्रियम्
(अथर्व० ८।६।१६) । सविवृतसति = सवर्तन मेथुन्य कर्तुमिच्छति ॥ सोऽन्तरोरु
असवर्तमान शेते (श० ब्रा० १३।४।१।६) । असवर्तमान = असलग्न = अस-
म्पृक्त । अथ सवैशतौ असवर्तमानौ सह शयाताम् (जै० गृ० २०।६) । अमिथुनी
भवन्तो । सवर्तमान हृदय समाविशति यत्पुरा (चरके सूत्र० ३०।६) ।
सवर्तमान जायमानम् । अर्को वृक्षो भवति सवृत्त कटुकिम्ना (नि० ५।४।६) ।

सवृत्त = सगत सव्याप्त । त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न सवृत्त पिता मम (रा० ३।१५।२६) । सवृत्त = मृत । न सवृत्त = न सस्कृत इति तु कतक । नैष शब्दमर्यादाबन्धोऽथ । ते तस्य यज्ञे सवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ (भा० वन० १८५।१६) । सवृत्ता समवेता । क्षणभूतेव नौ रात्रि सवृत्तय महातप (रा० १।४५।३) । सवृत्ता = गता = समाप्ता । सवृत्त शोणित तत्र मास्तो विषम गत (का० स० खिल० रक्तगुल्म० श्लो० २८) । मर्त्या अमर्त्या स वृत्ता (भा० आदि० १६७।६) । अमर्त्यभाव प्राप्ता इत्यर्थं दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगयौ केवल गुणायैव सवृत्ता (शा० २) । सवृत्ता = परिणता । सवृत्तो मनोरथ । फलित इत्यर्थः । अपूरयन्नभ शब्दो बलसर्वतसंभव (भट्टि० १७।५६) । सैन्यैकीभावोत्पन्न इत्यर्थः । अपरेद्युस्त्रीस्त्रीन् पुरोडाशसवर्ताश्चतुष्पथेष्व्यवचरति (को० सू० ३०।१८) । सवर्ता = पिण्डा । सवर्तम् (भा० शल्य० ५७।१६) । सर्वतं शत्रुप्रसरणस्यावरोधनं भवति । पर्यायात् क्षणदृष्ट-नष्टककुम्भ सर्वतविस्तारयो (महावीर० ५।१) । सर्वतं = सकोच, आकुञ्चनम् । सवर्ताग्नि सन्दिधक्षुर्यथैव (अभि० १।१३) । सर्वतं = प्रलय । मत्स्यबन्ध-रन्त स्रोतो निरुध्य प्रक्षिप्त सवतजालम् (तन्त्रा० १।१२) । सर्वतं सग्रह । अनिष्टस्याभिनिवृत्तिमिष्टसवृत्तिमेव च । अग्रयत्नेन पश्याम (भा० शा० २२।२०) । सवृत्ति = तिरोधान नाश । अदृच्छायामसवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् (आप० घ० १।४।१४।५) । असवृत्ति = असिद्धि । गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसवृत्तिरिति (आप० घ० १।२।५।६) । अध्ययनसवृत्ति = अधीतस्य वेदस्याभ्यास । सर्वतिका नवदलम् इत्यमरः । सर्वतयति वेद्यतीति सर्वतिकेति स्वामी । स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता सर्वतिका शैबलवल्लिचित्रा (नं० ८।७६) । अनुष्ठितं च सवृत्त्य विशेषणोपपादयेत् (का० नी० सा० १।२।३६) । सवृत्त्य = साधु वर्तित्वेति जयमङ्गला । कुशलं सवाद्येत्पुपाध्यायनिरपेक्षा । चित्र-तन्तुविरचितं सर्वतनविवर्तनसंहृणु (ध्वन्य० लो०) । सर्वतयस्तम सूर्यात् (बृ० दे० २।६३) । सर्वतयन्तो वि च वतयन्नहा (ऋ० ५।४८।३) । सर्वतयन् (रा० ४।२७।४८) । सर्वतयन् = क्षपयन् (उक्तकालं चतुरो मासान्) । सवतयन्त शैलेषु वानरा विविधास्तरुन् (रा० ४।४७।६) । सर्वतयन्त = मञ्जन्त = उद्धर्तयन्त = ध्वसयन्त । स वासुदेव प्रगृहीतचक्र सवतयिष्यन्निव सर्वलोकान् (भा० भीष्म० ५६।६४) । सर्वतयिष्यन् = सह्रिष्यन् । सवतयितुमर्हसि । यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमै (रा० १।६६।१२-१३) । सर्वतयितुम् = निर्वर्तयितुम् । सर्वतयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत (रा० १।१६।२४) । सर्वतयित्वा = समाप्य । चिताग्निरिव जज्वाल कोपसर्वतितेक्षण (रा० ५।४२।२२) । कोपेन सर्वतिते विवर्तिते ईक्षणे यस्य स ।

—वृध् (वृधु वृद्धौ) । सवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना (भा० द्रोण० १।१२) । सवर्धता=सवर्धमानेन शरीरपोषमाणुवता ।

—वृह् (वृह वृहि वृद्धौ, वृह उद्यमने) । आ ययाम सववर्हं ग्रन्थीश्चकार ते वृहान् (अथर्व० ६।३।३) । सववर्हं=सयोजयामास, सश्लिष्टाश्चकार । व्यूढ-प्रहरणोरस्क सैन्य तत् समवृ ह्यत् (भा० द्रोण० ४।१६) । समवृ ह्यत्=अद्रव्यत्=सम्प्राहर्षयत् । यथा महासुह्य सैन्धवपङ्कवीशशङ्कृन्सवृहेदेव हैवेमान् प्राणान्सववह (श० ब्रा० १।४।६।२।१३) । सवृहेत्=आवृहेत्=उद्धरेत्=समुद्धरेत् ।

—वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने) । स्व ह्यैव कोपात्पृथिवीमपीमा स वेष्टये (भा० वन० १०२६४) । सवेष्टये=सकोचये । दिव देवेन्द्र पृथिवी च सर्वां सवेष्टयेस्त्व स्वबलेनैव शक् (भा० आश्व० ६।२८) ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । सव्याधे यूपेन च स्फुयेन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धव (श० ब्रा० १।२।४।२) । सव्याधे=सम्प्रहारे ।

—व्ये (व्येज् सवरणे) । वासो अग्ने विश्वरूप सव्ययस्व विभावसो (वा० स० १।१।४०) । सव्ययस्व=परिधत्स्व । त्वक्त्रै सविष्ययुर्देहान् (भट्टि० १।४।७४) । आच्छादयामासुरित्याह । तस्मै देवा अमृत सव्ययन्तु (अथर्व० ७।१८।३) । सव्ययन्तु सवृणन्तु प्रयच्छन्तु इति सायण । सव्यान्मुत्तरीय चेत्यमर । सव्यानानामन्तकान्त पुरस्य (शिशु० १८।६६) । उक्तोऽर्थः । पाण्डु राशुकसवीता शयाना प्रमदामिव (बुद्ध० ४।४६) । पाण्डुराशुक परिदधाना-मित्यर्थः । येनैवाम्बरखण्डेन सवीतो निशि चन्द्रमा (बुद्ध० ३।१५) । सवीत = अन्तरित स्वर्णप्राकारसवीता (लङ्का) (रा० ७।२।५) । सवीता=वेष्टिता=परिगता=परिक्षिप्ता ।

—व्रज् (व्रज गतौ) । यत्रैव सव्रजन्न्वाहार्यपचनमनुस्मरेत् (श० ब्रा० २।३।२।४) । सव्रजन्=विचरन्=पर्यटन् ।

—व्रश्च (व्रश्चस्व छेदने) । पर्वाण्येषा पर्वश सव्रश्चम् (श० ब्रा० १।१।६।१।३) । सव्रश्चमिति एमुलन्नम् । सवृश्च्य खण्डश कर्तिरवा । सव्रश्चमोष-धिवनस्पतीना प्रकिरति (श० ब्रा० १।३।७।१।६) ।

—शक् (शक् विभाषितो मर्षणे, शक्लु शक्तौ) । न पिशाचैः सशक्तोमि (अथर्व० ४।३६।७) । सशक्तोऽनुप्रविष्टो भवामीति सायण । न बहव सम-शकम् (अथर्व० १।२७।३) ।

—शङ्क् (शक् शङ्कायाम्) । कृष्यन्ती मा च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मा

त्वयि (भा० वि० १६।१२) ।

शप् (शप् आक्रोशे) । सशप्नकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिर्वर्तित (अमर) । यदाश्रौष * सशप्तकानि हतानजुनेन तदा नाशस विजयाय सजय (भा० आदि० १।१८६) ॥

शम् (शमु उपशमे) । तावत् सशाम्य पाण्डवै (भा० द्राण० १२२।१६) । शम् गच्छ, सन्धत्स्वेत्यर्थः । वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र सशाम्य पाण्डवै (भा० द्रोण० ८५।२३) । शम् गच्छ, सन्धत्स्व । सत्त्व सशाम्यतीव मे (भट्टि० १८।२८) । सशाम्यति—नश्यति । बुद्ध्या सशमयति नीतिकुशला साम्नेव ते मन्त्रिणा (पञ्चत० १।३७६) । विरोधम् इत्यध्याहायम् ।

—शास् (शासु अनुशिष्टौ) । आशिषश्च प्रशिषश्च सशिषो विशिषश्च या (अथर्व० ११।१०।२७) । सशिष सशासनानि । अत्राह सायण उपसर्ग-वशाद् धात्वर्थस्य भेदोऽवगन्तव्य इति । हन्त सोऽयमर्थभेदस्तस्यापि चतुर्वेद भाष्यकारस्यानवगतः । ये चैव दवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तानेव तत् सशास्ति (ऐ० ब्रा० ६।६) । सशासन प्रेषणम् । पूषा सत्या इति सनीहारान् सशास्ति (आप० श्रौ० १०।६।१८।५) । सशास्ति—सम्प्रेष्यति । सनिशब्दे-नात्र हिरण्यगोवस्त्रादीनि देयद्रव्याण्युच्यन्ते । सनीम् हरन्तीति सनिहारा । छान्वसो दीध ।

—शिञ्ज् (शिजि अव्यक्ते शब्दे) । ते (जुहूपभूतौ) असञ्जिश्चञ्जयन्नाददीत (श० ब्रा० ११।४।२।२) । परस्परमसङ्घट्टयन्तित्याह ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । यत् पवते न समशीत ह्यत इन्द्रस्य वज्र (अथर्व० २०।१५।२) । सक्तो न बभूव, सङ्ग नापेत्याह । मा सशयिष्ठा न गदेव वज्र स्यान्निष्फलम् (भा० पु० ६।११।१६) । सशय मा कार्षीरित्याह । तमेव स्था-णु ज्ञातु सशयितु वा नेच्छति (साङ्ख्यका० ४६ अत्र गौडपादभाष्यम्) । अत्र सशीङ् सकर्मक प्रयुक्तः । सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य (कि० ३।१४) । क्वचिदर्थे निश्चयमनधिगम्येत्यर्थः । भावाभावप्रकारक ज्ञान सशयः । न सशयमनास्वह्य नरो भद्राणि पश्यति (हित० २।७) । सशय कृच्छ्रम्, भयम्, स कटम् । अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां सशयच्छेदनाय (भा० वन० १८६।२२) । सशयच्छेदनाय—विवादपदनिर्णयः ।

—शृ (शृज् हिंसायाम्) । स ७ हैन १७ शृणाति (श० ब्रा० १।१।१।१८) । सम्यग् हिंस्तीत्यर्थः ।

—शो (शो तनूकरणे) । सशितो रश्मिना रथ (वा० स० २३।१४) । सम्पूव इयति शोभने वर्तत इत्युवटमहीधरौ । समहमेषा राष्ट्र इयामि (अथर्व० ३।१६।२) । सइयामि तीक्ष्णी करोमि । सशित मे ब्रह्म सशित वीर्यं बलम् (वा० स० ११।८१) । ततस्ते सुदिता सर्वे मम बाणा सुसशिता (भा० उ० १८०।२२) । उक्तोऽर्थः । उपोष्य सशितो भूत्वा हित्वा वेदकृता श्रुती (भा० शा० २६५।७) । सशितस्तीक्ष्णव्रत इत्यनर्थान्तरम् । सशित व्रतम् । सम्यक् सम्पादितमित्यथ इति दीक्षितः । सशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवान् इति च स । सशितात्मा । परिणतयज्ञ सयतमनी इति वा । सूक्त सशाय पविमिन्द्र तिग्मम् । (अथर्व० ७।८४।३) । सशाय = सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य । स शायेति सम्पूवस्य इत्येत्यर्थे रूपम् ।

—श्रि (श्रिः सेवायाम्) । न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः सश्रयन्ते (उत्तर० ६।१२) । सश्रयन्ते = प्रालम्बन्ते । सश्रयत्येव तच्छील नरोऽल्पमपि वा बहु (मनु० १०।६०) । सश्रयति = प्राप्नोति । तस्मिन्पुत्रैर्जरसि सश्रयेथाम् (अथर्व० १२।३।६) । अकर्मकोऽत्र धातुः । चूतेन सश्रितवती नवमालिकेयम् (शा० ४।१२) । सश्रितवती = सगतवती । अत्राप्यकर्मको धातुः । नक्तमासीत सश्रित (लौ० ग०) । सश्रित = अपाश्रितः । (इत्यादित्यदर्शनः) । पौरजानपदान्सर्वाः सश्रितोपाश्रितास्तथा (भा० शा० ८७।२४) । सश्रिता = साक्षाद्वाश्रिताः ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । अयाच्यमर्थं न च सशृणोमि (भा० वन० १६५।४) । सशृणोमि = प्रतिशृणोमि । त्वं हि सश्रूयसेऽत्यथमसह्यबलविक्रमः (भा० भीष्म० १०।५।२८) । सश्रूयसे = विश्रूयसे = प्रख्यायसे । द्विजस्य सश्रुतोर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् (रा० ७।७६।१२) । सश्रुतः = प्रतिज्ञातः । यत्त्वया सश्रुतं मह्यम् (रा० २।१२।४६) । उक्तोऽर्थः । देवानां समयस्त्वेव वसूनां सश्रुतो मया (भा० आदि० ६७।२२) । एतत्कायममरा सश्रुत मे (भा० उ० ३६।४) । सश्रुतम् = श्रुतम् । अन्यथैकं सम्भ्रब्धः । वाचं वा को विजानाति पुनः सश्रुत्य सश्रुताम् (याज्ञ० ३।१५०) । इहापि समा नार्थः । श्रवणमात्रमथ, न प्रतिज्ञानम् । विजानाति = प्रत्यभिजानति । न तु प्रतिज्ञा सश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः (रा० ३।१०।१६) । प्रतिज्ञा जहामीत्यनुषङ्गः । सश्रुत्य = प्रतिज्ञाय । समीयः । दशग्रीवः स्थितो धर्मो पुराणे सत्यसश्रवः । जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः (रा० ३।५०।३) । सत्यसश्रवः = सत्यसङ्गः । असश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् (मनु० २।२०।३) यत्र गुरुर्न शृणोति तत्रासश्रवे ।

—श्लिष (श्लिष आलिङ्गने) । यथा छायातपो नित्य सुसम्बद्धौ परस्परम् । एव कर्म च कर्ता च सश्लिषावितरेतरम् (पञ्चत० २।१२७) ॥ वशिना हि परपरिग्रहसश्लेषपराङ्मुखी वृत्ति (शा० ५।२०) । सश्लेष = आश्लेष । अपत्यमित्यन्योन्यसश्लेषण पित्रो (उत्तर० ३) । सश्लेषण बन्धनम् ।

—सञ्ज (षञ्ज सङ्गे) । प्रान्तेषु ससक्तनमेरुशाखम् (कु० ३।४३) । ससक्ता = सम्पृक्ता नमेरुशाखा यत्र । ससक्त सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दम (भा० द्रोण० १३२।४१) । सूतपुत्रेण कर्णेनायोधने व्यापृतमित्याह । ससक्त वदनाश्वास = अविरतमुखोच्छ्वासा । श्रेष्ठिनो वसुरक्षितस्य हर्म्येण ससक्त देवदत्तस्य गेहकम् । तस्यानन्तर स्थितमित्यर्थ । तेनाव्यवहितमिति वा ।

—सद् (षद् लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । विमना विफलारम्भ ससीदत्यनिमित्त (याज्ञ० १।२७४) । ससीदति = दीनमनस्कौ भवति । न चापि ससीदति न प्रहृष्यति (भा० शा० २२६।१५) । ससीदति = विषीदति । द्विश पात्राणि ससादयति (का० श्रौ० २।३।६) । सहैव निदधातीत्याह । गार्हपत्ये तस्य पात्राणि ससादयन्ति (श० ब्रा० १।१।२।२३) । उक्तोर्थ । ससाद्य मानोपि नरेण तेन (अवदा० जा० २६।६) । ससाद्यमान = आरुह्यमाण । ससदमुपयायात् (आश्व० गृ० २।६।११) । ससदिति व्यवहारस्थानमुच्यते ।

ससज्ज (षसज्ज सङ्गे) । यद्वैकतन कर्णौ राक्षसश्च घटोत्कच । निशीथे समसज्जेता तद्युद्धमभवत्कथम् (भा० द्रोण० १७५।१) । समसज्जेताम् = समागच्छताम् = समासीदताम् । पूर्वापरार्णवनिभे पृतने समसज्जताम् (शि० भा० २४।५७) । ससक्ते अभूतामित्यर्थ । उवाचापि प्रहृष्टेव वाचा ससज्जमानया (रा० २।२५।३६) । ससज्जमानया = सगद्गदया ।

—सह (षह मषणे) । न मानिनी सहतेऽन्यसज्जमम् (भट्टि० २।६) । अत्र समित्यनर्थकश्छन्दोतुरोधादाश्रित ।

—साध (राध साध ससिद्धौ) । यत्ससाधयति ते विष्णुक्रमा (आप० ध० २।६।७।६) । ससाधयति = गच्छति । सर्वान्ससाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् (मनु० २।१००) । ससाधयेत् = घटयेत् । य स्वय साधयेदर्थमुत्तमर्षोषमणि-कात् (मनु० ८।५०) । प्रतिलभेतेत्याह । क्षिप्र ससाध्यता कस केशी च तुरगाधम (हरि० २।१६।७२) । ससाध्यताम् = हन्यताम् । अयमात्मभव शोको मामनाथमचेतनम् । ससाधयति वेगेन यथा कूल नदीरय (रा० २।६४।७४) ॥ ससाधयति = नाशयति । केचिदग्निमथोत्पाद्य ससाध्य च वनेचरा । भक्षयन्ति स्म मासानि (भा० आदि० ६६।२८) ॥ अग्निना ससाध्य = अग्निना सस्कृत्य । राम ससाध्य ऋषिगणमनुगमनाद् देशात्तस्मात् * (रा० २।११६।२५) ससाध्य = प्रस्थाप्य ।

—सिध् (षिषु सराद्धौ) । जप्तेनैव तु मसिष्येद् ब्राह्मणो नात्र सशय (मनु० २।८७) । ससिष्येत्=अपवगमाप्नुयात् । परमानन्द विन्देत् । स-सिष्यस्व महाबाहो कुह कार्यमनन्तरम् (भा० वन० ३६८।३४) । कृत्वा भव, कृताथ स्या इत्याह । ससाधय सुहृज्जनम् (रा० ४।११।३४) । ग्रामन्त्रय-स्वेत्यर्थः । ससिद्धि परमा गता (गीता ८।१५) । पराद्धिमोक्ष ससिद्धि । समिद्धि स्वभावे सिद्धौ (अजय) आबालमेव ससिद्ध कतु शक्नोति कोऽन्यथा (यो० वा० ६ (उ०) १५६।३१) ससिद्ध स्वभावजम्, सासिद्धिकम् ।

—सिध् (षिषु तन्तुसन्ताने) व्यभ्राजेता यथा मेधौ सस्यूतैःसूयरश्मिभि (भा० द्रोण० १३६।२५) । सस्यूतौ सम्बद्धौ ।

—सु० (षुज् अभिषवे) । न पूर्वदीक्षिण ससवोऽस्ति । द्वयोर्बहूना वा यजमानानां स्पधमानानां सम्भूय सोमाभिषव ससव ।

—सूच (सूच पशुन्ये) । सयोगो हि वियोगस्य ससूचयति स भवम् (सुभा-षितम्) ।

—सृ (सृ गती) । स सरन्ति दिश सर्वा यशसोऽस्य इवाशव (भा० उ० ७।१७) । ससरन्ति=व्याप्नुवति । स सारयति कृत्यानि सवत्र विचिकित्सते (भा० उ० ३३।३४) । ससारयति=(भूत्यादिद्वारा) प्रवतयति । सूच्या सूत्र यथा वस्त्रे ससारयति वायक (भा० शा० २१।३६) । आत्मन्यविद्यया क्लृप्त स सारयति देहिन्म (भा० पु० १०।५४।४५) । योनिषु सक्रमयतीत्याह । जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्य ससारयति चक्रवत् (मनु० १२।१२४) । ससारयति = अमयति । पापान् ससृत्य ससारान् प्रेष्यता यान्ति शत्रूषु (मनु० १२।७०) । पापान् ससारान्=कुत्सिता गती । दर्शनेन विहीनस्तु ससार प्रतिपद्यते (मनु० ६।७४) । ससार जन्म मरणप्रबन्धम् । प्राण्युत्पादे स सरणमसम्बाध-चमूगतौ । घण्टापथे (अमर) ॥

—सृज् (सृज् विसर्ग) । त मा ससृज वचसा (ऋ० १०।१।६) । ससृज =सयोजय । स न सृज सुमत्या वाजवत्या (ऋ० १।३१।१८) । स ता इन्द्रो असृजदस्य शार्क्यदी सोमास सुषुता अमन्दन् (ऋ० ५।३०।१०) । असृजन्मधुना स मधूनि (ऋ० १०।५४।६) । स वत्सेनासृजता मातर पुन (ऋ० ११०।८) । तेनेवैन ससृजति शान्त्यै (तै० स०) । ससृजति युङ्क्ते । शूद्रोऽप्येवविध कार्यो विना मन्त्रेण सस्कृत । न केन चित् समसृजच्छन्दसा त प्रजापति (यमस्मृतौ) ॥ समसृजत्=सम्बद्धमसृजत् । ससृज्यते सरसिजैररुणाशुभिन्नै (रघु० ५।६।६) । ससृज्यते—सम्पृच्यते । सौमित्रिणा तदनु ससृजे (रघु० १३।७३) । सजग्मे इत्यर्थः । अत्यल्प चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारण ससृजेदिति (ब्रह्मसू० २।१६ शा० भा०) । ससृजेत् युञ्जीत ।

मद्रकेषु च ससृष्ट शौच गान्धारकेषु च (भा० कण० ४०।३०) । ससृष्ट सङ्कीर्णं नष्टम् । ससृष्ट चात्र कारणम् (भा० सभा० ५।३२) । ससृष्टम् = सङ्गतम् । ससृष्ट त्रिषु सगतम् इति मेदिनी । ससृज्य विद्वा भुवनानि गोप्ता (नि० १।१५।७) । ससृज्य = सृष्ट्वा । न ससर्गं ब्रजेत्सिद्धिं प्रयश्चित्तेऽकृते द्विज (मनु० १।१।४७) । ससर्ग = सङ्ग, सस्पश, उपश्लेष, सगम । प्रत्याहारेण ससर्गान् (मनु० ६।७२) । ससर्ग = विषयसम्पर्क, इन्द्रियाथसङ्ग ।

—सृप् (सृप्न् गतो) । ससपन्त्या सपदि भवत स्रोतसि च्छाययाऽसौ (मेघ० ५३) । ससर्पन्त्या = सङ्क्रामन्त्या ।

—स्कृ (सुद् + डुकृञ् करणे) । ककुभ समस्कुसुत माधवनीम् (शिशु० ६।२५) । ऐन्द्रीं दिशमलमकुसुतेत्याह । वाप्येका समलङ्करोति पुरुष या सस्कृता धायते (भतृ० २।१६) । सस्कृता परिष्कृता, सस्कारवती, परिशी-धिता, निर्दूषणा । मन्त्रैस्तु सस्कृतानद्याच्छाश्वत विधिमास्थित (मनु० ५।३६) । सस्कृतान् = पूतान् । सचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि (रघु० १५।३१) । जातकर्मादिभि सस्कारैस्तौ मैथिलीमुतावपावयद् इत्यथ । जीवा भूयो रघुपतिवृषा स्पशत सस्करोति (महावीर० ६।३७) । ये पक्षापर-पक्षदोषसहिता पापानि सस्कृवन्ते (मृच्छ० ६।४ पाठान्तरम्) । सस्कृवन्ते = समुच्चिन्वन्ति । समवाये च (पा० ६।१।१३८) । तत्र न सस्कृत तत्र न समुदितम् इति वृत्तौ ।

—स्तम्भ् (स्तम्भु धारणे रोधने वा, सौत्रो धातु) । सस्तम्भ राम भद्र ते मा शुच पुरुषोत्तम (रा० ४।१।१११) । समाश्वसिहि, धैर्यं धेहीत्याह । देवि सस्तम्भयात्मानम् (उत्तर० ४) । उक्तोऽर्थः । एव बुद्धे पर बुद्ध्वा स स्तम्भ्या-त्मानमात्मना (गीता० ३।४३) । निश्चल कृत्वेत्यर्थः ।

—स्तु (ष्टुज् स्तुतौ) । अथापि मित्रो वरुणेन स स्तूयते (नि० ७।३।१०) । सह स्तूयते इत्यर्थः । ते ब्रह्मसस्तुता (आप० ध० १।१।१।३२) । सस्तुता कीर्तिता । धावति पश्चादस स्तुत चेत् (शा० १।३३) । असस्तुतमननुरोधि विसर्वादि । न स्तुतानाचष्टे (का० श्रा० ५।५।६) । सस्तुता सगता (जारा) । नैयमिक ह्येतद् ऋणस स्तुतम् (आप० ध० १।१।१) इत्यत्र धूर्तस्वाम्युद्धत वसिष्ठवचनम् । अनेकश सस्तुतमप्यनल्पा नव नव प्रीतिरहो करोति (शिशु० ३।३१) । सस्तुत = परिचित । जयन्ति महता सस्तुतापलापिन्य कल्याणिन्यो नीतय (मालती० १०।२३) । सस्तुतम् = अभिप्रेतम्, विवक्षितम् । न वक्ष्योषितो यान्ति न दानैर्न च सस्तवै (पञ्चत० ४।८६) ।

सस्तव = स्तुति । गुणा प्रियत्वेधिकृता न सस्तव (कि० ४।२५) । सस्तवः परिचय । नवैर्गुणैः सम्प्रति सस्तवस्थिर तिरोहित प्रेम घनागमश्चिय (कि० ४।२५) । सस्तव परिचय । उक्तोऽर्थः । काम नैतत् प्रशसन्ति सन्त स्वबलसस्तवम् (भा० उ० १६।३४) । सस्तव = स्तुति । इलक्ष्णैर्विक्रियैः सस्तवसप्रयुक्तैः (भा० महाप्र० ३।१७) । तमिम ज्ञानवृद्ध सन् गोप सस्तोतु-मिच्छसि (भा० सभा० ४।१६) । सस्तोतुम् = स्तुतम् । स सस्ताव क्रतुषु या स्तुतिभूमिद्विजन्मनाम् (अमर) । अथास्य सस्तविका देव इन्द्र सोमो वरुण पर्जन्य ऋभव (नि० ७।८।४) । समान साधारण स्तव सस्तव । न त्वृक् सस्तविकी दशतयीषु विद्यते (नि० ७।८।२०) ।

—स्तु (स्तृञ् आच्छादने) । आ वेदे सस्तृणाति (श० ब्रा० १।१।२।२४) । वेदिमभिध्याप्य प्रथयतीत्याह । प्रान्तसस्तीणदर्भा (शा० ४।८) । नवपल्लव-सस्तरे यथा रचयिष्यामि तनु विभावसौ (कु० ४।३४) । सस्तर शय्या ।

—स्त्यं (स्त्यै ष्ट्यं शब्दसङ्घातयो) । सस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगर सवाह इति (पा० ७।३।१४ सूत्रभाष्ये) । सस्त्यायो निवास इति कैयट ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । सन्तिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत (भा० स्वर्गा० २।३५) । सन्तिष्ठस्व = तिष्ठ । तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रा-सान्न सन्तिष्ठते (मुद्रा० ३।५) । क्षण न सन्तिष्ठति जीवलोक क्षयोदयाभ्या-परिवर्तमान (हरि०) । अत्र तिसृष्वदाहृतिषु समुपसर्गो विशेषकृन् । सद्य सन्ति ष्ठते यज्ञ (मनु० ५।१७) । सन्तिष्ठते समाप्तिमेति तत्पुण्येन युज्यते (यजमान) इति कुल्लूक । न तत्सस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृत त्वया (भट्टि० ८।११) । न मध्ये विरस्यति, न प्रतिहनिष्यते । न प्रतिघानिष्यते । तस्य यत्कालमे-वेन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते (चरके शरीर० ४।१५) । अभिनिर्वर्तन्ते इत्यर्थः । तेऽब्रुवन् । सस्थापयामेम यज्ञम् (ऐ० ब्रा० २।३१) । समाप्त करवामेत्याह । साध्वसस्थित वा एष पितृयज्ञ सस्थापयति (ऐ० ब्रा० ३।३७) । उक्तोऽर्थः । एष वै प्रजनयिता यन्मुष्कर, तस्मान्मुष्करो भवति त न सस्थापयेत् पर्यग्नि-कृतमेवोत्सृजेत् (श० ब्रा० ३।७।२।८) । न सस्थापयेत् = नालमेत = न हन्यात् । देह सस्थापयिष्यमि निभय मार्गमाश्रित । (भा० आदि० १।१६।२०) । सस्थापयिष्यामि = अवमाययिष्यामि । धर्मसस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे (गीता०) । सस्थापन प्रतिष्ठापनम् । असंस्थितान्प्राणान् सस्थापयेत् (ऐ० ब्रा० २।२८) । चलानसूनचलान्कुर्यादित्यथ । केयवस्था सस्थापनानाम् (हर्ष० अष्टम उच्छ्वासे) । सस्थापना = सान्त्वना । सस्थापना प्रियतरा विरहातुराणाम्

(मृच्छं० ३।३) । सस्थाप्यैव तस्य राज्ञस्त यज्ञ शक्रतेजस (भा० आश्व० ८६।६) । सस्थाप्य = परिस्माप्य । सस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनु निर्वपति (बौ० श्रौ० १७। ४७।२) । उक्तोऽर्थः । यदत ऊर्ध्वमसस्थित यज्ञस्य तत्तनवामहै (श० ब्रा० १।८। १।४३) । असस्थितम् = असमाप्तम् । ब्रह्मेवासस्थित हवि (अथर्व० ६।५०।२) । उक्तोऽर्थः । सस्थिते च सचरोऽनूत्करदेशात् (बौ० ध० १।७।१५।१६) । सस्थिते = समाप्ते । असस्थितो वा एष यज्ञो यदग्निहोत्रम् (तै० ब्रा० २।१।४।६) । असमाप्त = अविरत । अत एव जरामर्यमित्यन्यत्रोक्तम् । दारु- भारेण जीवामो विक्रीतेनेति सस्थिता (यो० वा० ६ (२) १६६।१५) । सस्थिता = निश्चिता । न भार्यादर्शनेऽन्योन्यानैकवासा न सस्थित (याज्ञ० १।१३।१) । सस्थित = उत्थित । प्रीत कश्चिन्मुनिस्ताभ्यासस्थित कलश ददौ (रा० १।४।२०) । सस्थितदोविषाण (रा० ३।३।१४६) । सम्यगवस्थितो दोषो बाहू एव विषाणे दन्तौ यस्य स (राघवगन्धहस्ती) । सस्थितो यदि सङ्कत्पो दुश्चिकित्स्य स्वतो भवेत् (यो० वा० ४।५।४।३३) । सस्थित परमार्थभूत । सस्थितस्य गुणोत्कर्षं प्रायः प्रस्फुरति स्फुट (सुभाषितम्) । सस्थितस्योपरतस्य । वराहसस्थित भूत मत्समीप समागमत् (भा० वन० १६७।१८) । वराहवत् सस्थितमाकारो यस्य तत । प्रसुप्त भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसस्थितम् (का० नी० सा० १६।५२) । असस्थितम् = अनिविष्टम् । इह बलमिति विशेष्यम् । नैता रूप परीक्षन्ते नासा वयसि सस्थिति (मनु० ६।१४) । सस्थिति समादर । अहो इमा को नु लभेत सस्थितिम् (भा० पु० ३।१६।२७) । सस्थिति = मृत्यु । नाङ्गस्य वशो राजर्षिरेष सस्थातुमर्हति (भा० वि० १।४।४२) । सस्थातुम् = समाप्तुम् । वणिक् कृषी तथा लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा । सस्था स्युश्चारसस्थित्यै (का० नी० सा० १३।३६) । सस्था रूप व्यञ्जन वा । वेदशब्देभ्य एवादौ प्रथक् सस्थाश्च निममे (मनु० १।२१) । सस्था = व्यवस्था । व्यवसाया इत्यथ । लोकस्य सस्था न भवेत् सर्वं च व्याकुली भवेत् (भा० शा० ५६।६) । सस्था व्यवस्था मर्यादा । विमृश्य तेन कालेन पत्न्या सस्थाव्यतिक्रमम् (भा० शा० २६६।४५) । सस्थाव्यतिक्रमम् = सरणानौचित्यम् मर्यादाभङ्गमिति वा । कृतां सस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासिता (रा० ४।५७।१८) । सस्था = समय, सङ्केत, प्रतिज्ञा । सस्था हि क्रिया पत्यौदासीन्य व्यापारान्तरकरण वा पूर्व-स्मात्कमण (मी० १०।६।३० सू० शा० भा०) । सस्था समाप्ति । पुरा यज्ञस्य सस्थाया (श० ब्रा० ३।१।३।६) । सस्था = सम्पूर्णता । सुख पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थाया (भा० उ० ३।८।२) । आत्मसंस्थाया = स्वस्थितिम् । श्रोत्रिय-संस्थायामपरिस्वत्सराया (आप० ध० १।३।१०।१०) । सस्था = मृति । सस्था च पाण्डुपुत्राणा वक्ष्ये (भा० पु० १।७।१२) । उक्तोऽर्थः । फल-

सस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् (भा० आदि० १५६।१३) । फल-
सस्था=सफलमरणा । ब्राह्मणानामसाध्य च नृषु सस्थानचारिषु (भा० आदि०
१८८।१२) । सस्थानचारिषु देवासुराद्याकारंश्चरत्सु । अथ चतुष्पथे सन्निवेशे
च सस्थानम् (अमर) । स्त्रीसस्थान चाप्सरस्तीथमारदुत्किर्ष्येना ज्योति-
रेक जगाम (शा० ५।३०) । स्त्रीसस्थान स्थाकृति । प्रक्षेप्यन्त्यन्तरिक्षे च
सस्थान त्वमवाप्स्यसि (वि० पु० ५।१।८०) । सस्थान स्थितम् । शेष तु
बद्धसस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृङ्गवत् (यो० वा० ५।८६।४) । बद्धसस्थानो बद्धासन
इत्याह । भासमानासनसस्थाना कुसुमस्थली (यो० वा० ६ (२) । १४५ ।
१६) । सस्थानमवयुवसन्निवेश ।

—स्पृश (स्पृश सस्पृशने) । अवतीर्य मर स्वर्गीं सस्पृष्टमुपचक्रमे (रा०
७।७७।१६) । सस्पृष्टम्=उपस्पृष्टम्=आचमितुम् । अन्यत्र दुर्लभोऽर्थे
सम प्रयोग । यास्यत्यद्य शकु तलेति हृदय सस्पृष्टमुत्कण्ठया (शा० ४।५) ।
सस्पृष्टम् अभिभूतम् ।

—स्मृ (स्मृ चिन्तायाम्) । स्मर सस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे (कु० ४।
१७) । राजन्सस्मृत्य सस्मृत्य सवादमिममद्भुतम् (गीता १८।२७) । रागि-
णापि विहिता तव भक्त्या सस्मृतिर्भवति मङ्गलवभाय (कि० १८।२७) ।

—स्रु (स्रु गतौ) । ये नदीना सस्रवन्त्युत्सास सदमक्षिता (अथर्व १।
१५।३) । सस्रवन्ति=स्यन्दन्ते । इम गोष्ठ पशव सस्रवन्तु (अथर्व० २।२६।
२) । सस्रवन्तु=प्राप्नुवन्तु । सस्रवान् समवनीय (आश्व० गृ० ४।८।६) ।
अर्धदानावशिष्टा आप सस्रवा । सस्रवभागा स्थ (वा० स० २।१८) ।
विलीनमाज्य सस्रव ।* तेषा सस्राववच्छुचिरिति (बौ० ध० १।५।८।१६) ।
सस्राव=लाला । सस्राव्येण हविषा जुहोमि (अथर्व० १६।११) । सम्यक्
स्राव सस्राव, तमर्हतीति सस्राव्य (हवि) । आज्यपयश्चादि ।

—स्वृ (स्वृ शब्दोपतापयो) । समी रेभासो अस्वरन्निन्द्र सोमस्य पीतये
(ऋ० ८।८३।११) । समस्वरन् अशब्दयन्, आकारयन् ।

—हन् (हन हिंसागत्यो) । स ते हन्मि दत्ता दत्त (अथर्व० ६।५६।३) ।
सहन्मि सश्लिष्टान्करोमि । सिंह सहननात्* सहाय हन्तीति वा (नि०
३।१८) । सहत्य कुर्वते यात्रा सहिता सङ्घचारिण (भा० आश्व० ३६।४) ।
सहत्य=मिश्रोभूय । विनाशितानि सहत्य नित्यश पिशिताशनै (रा०
३।११।६०) । सहत्य=समेत्य=एकीभूय । प्रधानभूत आख्यातार्थे
सहत्य विशेषण भवति परार्थे पुनर्वियुज्येति (मी० ६।४।२३ शा० भा०) ।
सहत्य=युगपदन्वित्य । सहत्य हस्तावध्येय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत (मनु०

२।७।१)। सहत्य=सश्लेष्य । सहत्य भीमसेनाय व्याधिपत्सहसा करम् (भा० वन० १२।१०६) । सहत्य=सगृह्य=मुष्टीकृत्य । उद्घापनकाल आमिक्षा सहत्य (आप० श्रौ० ८।१।२।६) । तयो पात्रयोर्द्वत्य । शब्द मन्दरकन्दरो दरदरी सहत्य वा सागर (ऊरु० १।१५) । सहत्य, आहत्य, अग्रिहत्य । पयोधरोत्सेधविशीर्णसहति (कु० ५।८) । गुरुता नयन्ति हि गुणा न सहति (कि० १२।१०) । सहति सङ्घात । मूर्तिरिति यावत् । तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त सहत्य पक्षौ सलयार्थैव ध्रियते (श० ब्रा० १४।७।१।१६) । सहत्य सगृह्य सङ्कोच्य । सहननवत्कायोपपन्न (अवदा० जा० २५) । सहनन काठिन्य तद्वान् काय = सहननवत्काय , तेनोपपन्नो युक्त । रूपसहनन लक्ष्मी सौकुमार्यं सुवेषताम् (रा० ३।१।१३) । रूपयुक्त सहननम् आपादकेश सश्लिष्टसधिवन्ध । तत्कार्मुक सहननोपपन्नम् (भा० आदि० १८७।१८) । सहननम् काठिन्यम् । मन्त्रसहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जना (भा० शा० ८।३।५०) । मन्त्रसहनन = मन्त्रकवच । गात्र वपु सहनन शरीरम् (अमर) । अमृता मातृजीमूतस्निग्धसहननस्य ते (उत्तर० ६।२१) । सहनन शरीरम् । द्रव सङ्घातकठिन (कु० २।११) ।

— हा ओहाक् त्यागे, ओहाड् गतौ) । स सहसे पुरुषायो जिहीते (ऋ० ३।५।१।४) । स जिहीते=गमनोद्यम करोति । यदा वै तान्त प्राण लभतेऽथ स जिहीते (कौ० उ०) । सजिहीते=उत्तिष्ठति । सैतेन प्राणेन समजिहीत (श० ब्रा० ४।२।२।११) । समजिहीत=उदस्थात्=समजीवीत् । तत पुनर्न-सहास्यन्ते (श० ब्रा० १।२।४।११) । नोत्थास्यन्ति, न शिर उन्नमयिष्यन्ती-त्याह । यथा जले सञ्जिहते जलौकस (भा० पु० १०।४०।१५) । सजिहते प्रचरन्तीति श्रीधर । यथान्यत्र तथेहापि कवे रुढिं प्रत्यनादर । स ह प्रात सजिहान उवाच (छा० उ० ५।११।५) । सजिहान शय्या परित्यजन् । सम्पूर्वो जहाति शय्यापरित्यागे वतते तथा च ब्राह्मणे प्रयोग — कलि शयानो भवति सजिहानस्तु द्वापर (ऐ० ब्रा० ७।१५) इति सायण । अत्र साय-णीये वचने जहातिरित्यनेन ओहाडो ग्रहण वेदितव्य न त्वोहाक् । स विस्-स्तै पर्वभि न शशाक सहातुम् (श० ब्रा० १।३।३६) । सहातुम्=उत्था-तुम् । उत्स हायास्थात् (ऋ० २।३८।४) । सर्वो लोक शय्या विहाय उदस्थाद् अवशिष्ट कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठताति सायण । स हाय अतो देवा अवन्तु न (ऋ० २।२।१६) इति त्रिरेतम् (आश्व० गू० २।२।६) सहाय=शयि त्वोत्थाय । अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त सहाय पक्षौ स लयार्थैव ध्रियते । (वृ० उ० ४।३।१६) । सहाय सश्लेष्य स कोच्य ।

—हि (हि गतौ वृद्धौ च) । अस्मा इदु स्तोम स हिनोमि (ऋ० १।६।१।४, अथर्व० २०।३५।४) ।

—ह (हम् हरणे) । सन्तरा पादुको हर (ऋ० ८।३३।१६) । लघू ते पादौ सनिकर्षतराम् । एक वृषभमुद्गार सहरते स पूर्वज (मनु० ६।१२३) । सहरते=गुह्नीयात् । ते यज्ञ सञ्जह्नुस्ते यज्ञ सम्भृत्योचु (श० ब्रा० ३।५।१।१५) । सञ्जह्नु =समाजह्नु =सबिभरामासु । अर्थमानप्रदानाभ्या सञ्जहार सहानुज (भा० आदि० १४३।१) । सञ्जहार =सञ्जग्राह =वशे चकार । एवमुक्त्वा महषय सञ्जह्नुस्ता क्रियास्तदा (भा० आश्व०) । न हि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डालवेश्मन (द्वितीये) । सहरते=प्रत्याहरति । सजहार बहिर्विचत्त सायमर्को रुचि यथा (यो० वा० ६ (२) । १३८।१५) । शङके सहरति स्मरोपि चकितस्तृणार्धकृष्ट शरम् (शा० ६।४) । उक्तोऽर्थः । क्रोध प्रभो सहर सहरति यावद् गिर खे मरुता चरन्ति (कु० ४।७२) । क्रोध सयच्छेत्याह । महिमान यदुत्कीर्त्य तव सल्लियते वच (रघु० १०।३२) । सल्लियते =समाप्ति विराम नीयते । यज्ञ सम्भरति स च जिहीर्षति यो दीक्षते (श० ब्रा० ३।८।१।२) । चरीकर्ति वरीर्भति सजरीर्हति लीलया (कौस्तुभे) । पुन पुन सहरति सजरीर्हति । नपदीपो धनस्नेह प्रजाभ्य सहरन्नपि (पञ्चत० १।) संहर्नु =आकर्षन् । सहरन्प्रस्तुत वस्तु (यो० वा० ६ (१) । १।२२) । अवसाययन्तित्याह । स यत्र पुनर्न सहरिष्यन्तस्यात् (श० ब्रा० १।२।२।४) । हविषोर्यदि मिश्रीभाव नेच्छेद् इत्याह । चिन्तयित्वा ततो वल्लिश्चन्द्रे सहारमात्मन (भा० आदि० ७।१२) । सहार तिरोभावम् । सहारविक्षेपसहस्रकोटी (भा० शा० २८०।३०) । सहरत्यस्मिन्निति सहारशब्देन सहारकाल (जगल्लयकाल) उच्यते । विक्षेपशब्देन चोदयकाल । ऋतुसहार =ऋतुना समाहार । ऋतुवर्णनपराया कालिदासकृते समाख्या । वेणीसहार =वेणीबन्ध । मृदनारायणस्य कृतेनमिधेयम् । इत्युक्त्वा मृदुसहार वृजिनाग्र सुदशनम् । केशपाश वरारोहा गृह्य (भा० उ० २।३३-३४) । वेणीरूपेण समाहृतमपि मृदुम् इत्यर्थः । वर्णसहार =ब्राह्मणादीना वर्णानामेकत्र सग्रह (भरत नाट्य० १६।८१) । ब्राह्मण्या प्रथम पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम । भूयो भूयोपि सहायं पितृवित्ताद् युषिष्ठिर (भा० अनु० ४।७।३८-३९) ॥ सहायं =सविमजनीय । उपस्थितमसहायैर्हयै (रा० ५।६।५) । असहायार्थं =अनुपरोध्या =अवार्या =कुनिवारा । विधिनूनमसहायं प्राणिना प्लवगोत्तम (रा० ५।३७।४) । उक्तोऽर्थः । शूरान्भक्तानसहायान् (सहायान्) (भा० शा० ५।७।२३) । असहायान् =अभेद्यान् । अनुरक्तोऽसहायं पार्थान्प्रति जनार्दन (भा० उ० ८।८।१) । असहायं =पृथक् कर्तुं न शक्य । मन्त्रिणो यस्य कुलजा असहायार्थं सहोषिता (भा० शा० ११।५।१५) । उक्तोवादिनाऽभेद्या । कृच्छ्रा वृत्तिसहायार्थं सामान्या मृगपक्षिभिः (बौ० ध० ३।३।३।२१) । असहायार्थं दुर्भराम् । अमु

युगान्तोचितयोगनिद्रं सहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिरोते (रघु० १३।६) । सहृत्य=उच्छिद्य । अभिषेकविधानं तु तस्मात् सहृत्य लक्ष्मण (रा० २।२२। ११) । सहृत्य=विरमय्य, समापय्य । सहृत्यंतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत (भा० शा० २६८।२६) । सहृत्य=एकीकृत्य । पादान् सहृत्य (का० श्रौ० ६।६।३) । सहृत्य=समाहृत्य, एकीकृत्य ।

—हृष (हृष तुष्टौ) निशम्य सवसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वश (भा० उ० १५।१।७०) । रोमाञ्चितान्यभ्रवन्नित्याह । उभौ परमसहृष्टौ मत्ताविव महा-गजौ (भा० वि० १३।२७) । हृष्टलोमानौ, कण्टकितगात्रौ । तस्मिन्निवर्ग-नुगुणा गुणीषा सहषयोगादिव सन्निविष्टा (अवदा० जात० २-१) । सहर्ष स्पर्धा सघर्ष । बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च सहर्षाच्चापनेन च (हरि० १।१२।१३) । अभिनिवेशादित्यर्थः । ते बाह्यन्तस्त्वत्यो-न्य सहर्षात्सहसा द्रुता (हरि० २।१४।२२) । अत्र सहर्ष स्पर्धेति भाति ।

—ह्लाद (ह्लाद अव्यक्ते शब्दे) । श्वशृगालगर्दभसह्लादे (गौ० घ० २।७।८) । सह्लाद सहशब्दनम् ।

—ह्लाद (ह्लादी सुखे च, चादव्यक्ते शब्दे च) । एकैकमस्थसह्लादयन्तो-ऽवदधु (आश्व० गृ० ४।६।६) । अस्थना सङ्घट्टनेन शब्दो यथा न स्यात्तथा अवदधुरित्याह ।

—ह्वे (ह्वेर् स्पर्धाया शब्दे च) । सह्वयस्व विवक्षितम् (भट्टि० ८। १७) । ब्रूहीत्याह । शङ्के कवेरय स्वकपोलकल्पितेर्धे प्रयोगः । हूतिराकारणाऽऽह्वानं सहृतिर्बहुभिः कृता (अमरः) ।

समति (सम् + अति)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । द्वौ मासौ समतिक्रम्य पास्यामि रुधिरं तव (रा० ५।५६।७६) । समतिक्रम्य=अतिक्रम्य=विगमय्य ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । इन्द्रियाणां वशानुगम् । अर्था समतिवर्तन्ते हसा शुष्कसरो यथा (भा० उ० ३६।४०) । समतिवर्तन्ते=अतीत्य गच्छन्ति ।

—सृज् (सृज् विसर्गे) । तह्येत एव समतिसृष्टा स्तुवताम् (छा० उ० १।१।१३) । समतिसृष्टा समनुज्ञाता ।

समधि (सम् + अधि)

—इड् (इड् अध्ययने) । दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते । (मनु० ६।६३) । समधीयते=सम्यगधीयते । समधीत मया ब्रह्मा (भा० वन० १३८।२४) ।

—गम् (गम्स्तु गतौ) हन्तु समधिगच्छति (रा० २।८।५) । समधिगच्छति=उपैति, उपक्रामति । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद् धनम् (मनु०

८।४।१६) । समधिगच्छन्ति=अर्जयन्ति, प्राप्नुवन्ति, अधिकुर्वन्ते । यो भारत समधिगच्छति वाच्यमानम् (हरि० १।१।२) । समधिगच्छति=शृणोति ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । जीवन्मुक्तमना मान्यो विश्वामित्रोऽप्यप्रभु । वेदोक्ता मखनिर्माणक्रिया समधितिष्ठति (यो० वा० ५।७।५।२३) । समधितिष्ठति=स्वाधिकारे स्थापयति=अवेक्षते ।

समनु (सम्+अनु)

—आप् (आप् लू व्याप्तौ) । देवैरिन्द्रस्त्वभविष्यसीति समन्वीप्सितम् (वि० पु० ४।६।८) । समन्वीप्सितम् अस्युपगतम् । शतधन्वनिधनायोद्यम कुर्वित्यभिहितस्तथेति समन्वीप्सितवान् (वि० पु० ४।१३।८०) । ममायमच्युते नैव सामान्य समन्वीप्सितं (वि० पु० ४।१३।१५०) । उक्तोऽर्थः ।

—इ (इण गतौ) । ततस्ता प्रहिता देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् (भा० उ० १।४।५) । अन्वपद्यतेत्यर्थः । भिन्नाना समानरूपता समन्वय (वाचस्पतिमिश्र) ।

—कृप् (कृप् सामर्थ्ये) । दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गा समनुकल्पयत् (भा० वन० १०।६।१८) । अकल्पयदित्येवार्थः । नार्थः समनुभ्याम् ।

—गम् (गल् लू गतौ) । यदिद धर्मगहन बुद्ध्या समनुगम्यते (भा० स्त्री० ५।१) । समनुगम्यते=विगाह्यते ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अवमुच्य किरीट स केशान्समनुगृह्य च (भा० सभा० २३।६) । समनुगृह्य=अवस्थाप्य=अनाकुलान्कृत्वा ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । गोभिश्च समनुज्ञात सर्वत्र च महीयते (भा० अनु० ७।३।४६) ।

—दिश् (दिश् अतिसर्जने) । तद्यदवाग्यत्पर कृन्तन्ति यदुल्बण यद्विधुर क्रियते शमितृभ्यश्चैवैन तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनुदिशति (ऐ० ब्रा० २।७) । तच्छमिन्नादीना भागधेय इति कल्पयति, तेभ्यः प्रदेश इति निश्चिनोति ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । (धनञ्जय) समन्वधावन् (भा० कर्ण० ७।६।६२) । आसादयितु त्वरितमन्वसरन् इत्यर्थः ।

—युज् (युजिर् योगे) धार्तराष्ट्र सहामात्य स्वयं समनुयुङ्क्ष्महे (भा० उ० ७।२।३) । समनुयुङ्क्ष्महे=प्रार्थयामहे । न च प्रेषयिता कश्चित्प्रेष्यै समनुयुज्यते (रा० ५।१।६८) । समनुयुज्यते=नियुज्यते, आदिश्यते अनुशिष्यते ।

—वृत् (वृत् वृत्तने) । प्रयोजनवती प्रीति लोक समनुवर्तते (रघु० ६।८२।४५) । समनुवर्तते=अनुवर्तते=अनुसरति ।

समन्वा (सम्+अनु+आङ्)

—गम् (गम्तु गतौ) । यदा तु (धर्म) सामान्येन समन्वागतो भवति (यो० सू० ३।१४ भाष्ये) । समन्वागतो युक्त ।

—रम् (रम् रामस्ये) । त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च (श० ब्रा० १४।७।२।३) । सममनुबध्नीत । युगपच्छ्लष्यत । तस्मिन्नुपविष्टाया समन्वारब्धायाम् (आश्व० शृ० १।६।६) । सप्तहोतार मनसाऽनुदृत्याहवनीये सग्रह हुत्वोदञ्च प्रह्वा ऋहिष्ववमानार्थं पञ्चत्विज समन्वारब्धा सर्पन्ति (आप० श्रौ० १२।१६।१७) । समन्वारब्धा इतरेतरमवलम्बमाना ।

समनुवि (सम्+अनु+वि)

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । उपवतानि समनुविचरस्त त देशमुप-जगाम (अवदा० चुडू० जा०) । अनुसचरन्तियाह ।

समप (सम्+अप)

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) तामवेक्ष्य तत क्रुद्ध समपध्यायत द्विज (भा० वन० २०।६।४) । अपध्यानमित्यशिवस्य चिन्तनम् । तदेव समपध्यानम् । अनुध्यानापध्याने विरोधिनी ।

समपि (सम्+अपि)

—धा (डुधान् धारणपोषणयो) । ते देवा इमाल्लोकान्सवत समपि-धायवस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त (श० ब्रा० ८।६।१।२३) । समपिधाय=समन्ताद् वेष्टयित्वा ।

समभि (सम्+अभि)

—पद् (पद गतौ) । पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वसचरत् । अहिच्छत्र च विषय द्रोण समभिपद्यत (भा० आदि० १३।८।७६) ॥ समभिपद्यत=आसादयत् । कस्य कर्मदमिति ते पर्यपृच्छन्समागता । युवनाश्वो ममेत्येव सत्यं समभिपद्यत (भा० वन० १२६।१८) ॥ सत्यं प्रत्यपद्यत=अभ्युपा-गच्छत ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । अद्य तूणीशया बाणा निर्मुक्ता इव पन्नगा । राम समभिधावन्तु (रा० ६।३४।२३) । राममुद्दिश्य त्वरन्ताम्, राममभि ज्ञेगेन पतन्तु ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) । अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहदम् (सुश्रुत० १।३२३।१५) । सस्पृह स्मरतीत्याह ।

—न-द् (दुनदि समृद्धौ) । समभिनन्दितो मन्त्रिभि (कथा० २१।१४८) ।
प्रतिनन्दित = वर्धित = सभाजित ।

—प्लु (प्लुङ् गतौ) । तद्वियोगादिदान्सर्वाञ्छोक समभिपुप्लुवे (भा०
वन० ५२।४) । समभिपुप्लुवे = व्याप ।

—रञ्ज् (रञ्ज रागे) । कोऽय नेत्रं समभिरज्यते (भा० शा० ३३२।१६) ।
सरागो भवति । सरक्तनयन सम्पद्यत इत्यर्थः ।

—वृत् (वृत् वर्तने) निशा समभिवर्तते (भा० उ० १५१।३७) ।
प्रत्यासीदतीत्यर्थः । क्षिप्र समभिवर्तन्ता मम वाक्येन नोदिता (हरि० २।४३।
२६) । समभिवर्तन्ताम् = सपागच्छन्तु । भवता च वचो नालमह समभिवर्तितुम्
(भा० आदि० १८०।१३) । समभिवर्तितुम् अनुवर्तितुम् ।

—हृ (हृञ् हरणे) । विप्रकीर्णनामेकत्र राशीकरण समुदायभावापत्ति-
मुख्य समभिहार, पौन पुन्य तु गौण (पा० ३।१२२ सूत्रे काशिका) ।
समभिहरण समभिहार । पुष्पाभिहार । उत्पलाभिहार इति तत्रैव भाष्ये ।

समभिव्या (सम् + अभि + वि + आङ्)

—हृ (हृञ् हरणे) । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारेण
विशेष्यसमर्पकतैव । समभिव्याहार = सहोच्चारणम् । तस्य समभिव्याहारतो
दोष (वै० सू० ६।१।८) । विद्यासम्बन्धो योनिसम्बन्धश्च समभिव्याहारः ।

समभिसम् (सम् + अभि + सम्)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । प्रदेशिनी ततोऽस्यास्ये शक्र समभि-
सन्दधे (भा० यन० १२६।३०) । समभिसन्दधे = निदधे । तप समभिसन्धाय
वनमेवान्वपद्यत (भा० वन० १८५।३७) । समभिसन्धाय = अभिसन्धाय =
अभिप्रेत्य = मनसिकृत्य । योत्स्येह मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मैण पार्थिवा । स्वयं समभि-
सन्धाय विजयायेतराय वा (भा० शल्य० १६।२२) ॥ समभिसन्धाय = व्यवसाय
= व्यवसितो भूत्वा । समो द्विरुक्तिः ।

समभिसम्प्र (सम् + अभि + सम् + प्र)

—आप् (आप्लु व्याप्तौ) । सिद्धि समभिसम्प्राप्ता पुण्येन महताऽन्विता
(भा० वन० ८२।२६) । आप्ता इत्येवार्थः । समिति द्विरुक्तम् । नार्थ इतरैर-
प्युपसर्गैः ।

समभ्यव (सम् + अभि + अव)

—इ (इण् गतौ) । पशोर्वा आलभ्यमानस्य हृदयं शुक् समभ्यवैति (श०
ब्रा० ३।८।५।८) । आविशतीत्याह । येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्यते (श०

ब्रा० ३।४।१।६) । समभ्यवेयात्=सवादमुपसवाद, वेयात् सन्दधीत । ते जिता अहोरात्रयो सन्धि समभ्यवागु (गो० ब्रा० उ० ४।११) ।

समभ्या (सम्+अभि—आङ्)

—इ (इण् गतौ) । ब्राह्मणक्षत्रियाद्य च चातुर्वर्ण्यं मुराद् द्रुतम् । दशनेषु समभ्यागात् (भा० आदि० १३।४।१७) ॥ समभ्यागात्=समागमत् । व्यसन व समभ्यागात् (भा० सभा० ७।१।१४) । उपानसीदित्याह ।

—दा (डुदाञ् दाने) । एतास्तेजोमात्रा समभ्याददान (श० ब्रा० १।४।७।२।१) । सम गृह्णान इत्यर्थः ।

समभ्युद् (सम्+अभि+उद्)

—चि (चिञ् चयने) । एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रार्थश्चित्तानि समभ्युच्च्येयेरन्नन्तर्हन्ति रत्वात् (आप० श्री० ६।१।१।२) । समुच्चित्तानि स्युर्न विकल्पितानीत्याह ।

समव (सम्+अव)

—अर्ज् (अर्ज अर्जने, अर्ज प्रतियत्ने) । अथ मातृभिर्वत्सान् समवार्जन्ति (श० ब्रा० १।७।१।३, २।५।३।१६) । समवार्जन्ति=युञ्जन्ति । वत्सानां मातृभिः सयोगमनुजानन्तीत्यर्थः ।

—इ (इण् गतौ) । तृणमिव यत्समवैति परस्वम् (वि० पु० ३।७।२२) । समवैति=वेति=जानीति । अन्यत्र समवपूर्वस्य इणोऽन्त्ये प्रयोगो कुलम् । समवायः सगतिर्भवति समुदायो वा नैयायिकानामभिमत सम्बन्धविशेषो वा । अमात्यादीना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवस्थे स्वातन्त्र्यम् (१।४।२३ सूत्रे भाष्ये) । समवाय सान्निध्य सनिकर्ष । पटस्तन्तुषु समवैति (समवायसम्बन्धेन तन्तुषु वर्तते) । एकदेशभावापत्तिरपि समवायो भवति । तथा चाचार्यप्रयोग — समवायान् समवैति (पा० ४।४।४३) । हृदयं शुक् समवैति (श० ब्रा० १।१।७।४।३) । श० ब्रा० ३।५।१।८ इत्यत्र शुक् समभ्यवैतीति पाठः । तेनामो सत्यसति वाऽर्थे भिदा न । आविशतीत्येवार्थः । या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ता सर्वा पौर्णमासी समवयन्ति (श० ब्रा० १।१।१।७।४) । पौर्णमास्यामेकी भवन्ति, तदेकदेशतां यन्ति । क बलवन्त सश्रयाम । कस्य समवाय (तन्त्रा० ३।४) । समवाय सश्रय । त (धर्मं) श्रुतेर्धर्मज्ञसमवायाच्च प्रतिपद्येत (कामसूत्रे) । समवाय संसर्ग । प्रतिपद्येत=जानीयात् । नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदै (भा० आदि ७०।४३) । भिन्नशाखास्थाना गुणविधीनामेकस्यां शाखायामुपसहार समवाय (नील०) । न समवायेऽभिर्वादनमत्यन्तश (बौ० ध० १।२।३।३३) । समवाय. सन्निकष सामीप्यम् । समवायेन वणिज्जा लाभार्थं कर्षं कुर्वताम् (याज्ञ० २।२५।६) । सर्वे वयमिदं कर्म मिलिता कुर्म इत्येवम् ।

रूपा सम्प्रतिपत्ति समवाय इति मिताक्षरायाम् । समवेत्य त्वरुन्धत्या विविशु
शैलसानुनि (वामन पु० ५६।६) । समवेत्य=सगत्य । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
समवेता युयुत्सव (गीता १।१) । समवेता =समेता , एकीभूता ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । नून त्व नात्मन श्रेय समवेक्षितुमिच्छसि (रा०
३।५६।१७) । सम्यग्ज्ञातुमित्यर्थ । तत्त्वत परिचेतुमिति वा । शरीरे न दया
काञ्चिदात्मन समवैक्षत (रा० ४।१६।२) । सर्वं तु समवेक्ष्येद निखिल
ज्ञानचक्षुषा (मनु० २।८) । समवेक्ष्य=पर्यालोच्य ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । दिव्यैर्माल्यैश्च त देवा समन्तात्समवाकिरन् (हरि०
१।११।४७) । समवाकिरन्=समास्तृणन्=समाच्छादयन् । आश्रमपद कुसुमै
समवाकिरन् (भा० कर्ण० १८।१०) । भीष्म शरै समवाकिरन् (भा०
आदि० १०२।४२) । ऋषिवृष्ट्य । सुरासुरगणान्सर्वान् समवाकिरन् (भा०
आदि० १८।१८) । उक्तोऽर्थ । महता रथसङ्घेन रथचारेण चाप्युत । वैकतन
परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवाकिरन् (भा० वन० २४।१।१६) । समवाकिरन्=
अरुन्धन्=पयवेष्टयन् ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्त समवाक्षिपत्सा
(भा० वन० २६।२४) । समवाक्षिपत्=अवाधुनोत् ।

—गृह् (गृह् सवरणे) । रजस्वलेव युवति सेना समवगूहते (हरि०
२।१०।५।८३) । आत्मानमिति शेष । देह सकोचयति, अङ्गानि सहरति ।

—चि (चिज् चयने) । सुहृत्परिग्राह्यानुपमानान् हरितगोमये समवचिनोति
(लो० गू० ४०।१४) । समवचिनोति=सम्यगवचिनोति प्रतीच्छति । हरित-
गोमये समिश्रीकृत्य पिण्डी करोति (देव०) ।

—दिश् (दिश् अतिसर्जने) । रुद्र वै देवा यज्ञान्निरभजस्ते समवा-
दिशन् (का० स २८।६) । समवादिशन्=तन्निभजन व्याख्यन्=प्रावोचन् ।

—दो (दो अवखण्डने) । ते देवा । जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्धं
समवददरे (श० ब्रा० ३।४।२।८) । आज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनू प्रियाणि
धामानि सार्धं समवदन्ते (श० ब्रा० ३।४।२।९) । उभयत्र समवदतिरवदाय
खण्डान्कल्पयित्वा सङ्ग्रहणे वर्तते । सर्वस्य समवदाय जुहोति (तै० ब्रा०
१।३।८।२) । सव्ये समवदाय (का० श्रौ० ५।६।१६) । वामे पागौ खण्डान्स
गृह्येत्याह ।

—धा (डुधाज् धारणपोषणयो) । तत्सर्वं समवधाय (भा० श्रौ०
६।६।६) । समवधाय आधाय, आहित कृत्वा । वाहनमारोप्येत्यर्थ । अतो
मणिसमवधाने शक्तिर्नश्यति (न्या० बो० त० स० २) । सम्बधान सन्निधान
ससग । सामग्रीसमवधानेपि । सामग्र्या सङ्ग्रहणेपीत्याह । एषा ह्याचार्यस्य

शैली लक्ष्यते इति भाष्ये शैले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्ति (कैयट) ।
समवधानमवधानम् । नार्थ समा ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । द्विदेवत्याना सस्त्रवान् होतृचमसे समवनयति
(ऐ० ब्रा० २।६) । अवनयो निधानम् (षड्गुरु०) । निधानमासेचनमभिप्रेतम् ।
सस्त्रवा = बिन्दव । उदस्मात्प्राणा क्रामन्त्याहोस्विन्नेति, नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते (बृ० उ० ३।२।११) । समवनीयन्ते = समानीता भवन्ति,
एकोभाव गच्छन्ति ।

—प्लु (प्लुङ् गती) । अकृत्वा सविद काञ्चित् सहसा समवप्लुत
(भा० शा० १३।१२६) । पादपाग्रात् अवतीर्ण इत्यर्थ ।

—सृज् (सृज् विसर्गे) । ते उभे (बृहद्रथन्तरे सामनी) न समवसृज्ये । य
उभे समवसृजेयुर्यथैव च्छिन्ना नीर्वन्धनात्तीरतीरमृच्छन्ती प्लवेत (ऐ० ब्रा०
१।६) । समवसृजेयु सहैव कुर्युः । केवलोक्तिरवसर्ग (षड्गुरु०) ।

—सो (षो अन्तकर्मणि) । अथ पतिता समवसाय धर्माश्चरेयु (बी० ध०
२।१।२।१०) । समवसाय सम्भूय । अथाभिज्ञस्ता समवसाय चरेयुवभ्यम्
(आप० ध० १।१०।२६।८) । समवसाय = सह गृहाणि कृत्वा । अवसान गृह
भवति ।

—हृ (हृञ् हरणे) । नानात्ययाना वृक्षाणा रसान्समवहारमकता रस
गमयन्ति (छा० उ० ६।६।१) । समवहारम् = समाहृत्य । प्रज्ञासमवहारो
ऽय कविभिः सभृत मधु (भा० शा० १।४।२।३) । समवहारो निष्ठा (नील०) ।

समवा (सम् + अव + आङ्)

—या (या प्रापणे) । यावद् यावदुदक समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासिति
(श० ब्रा० १।८।१।६) । समवयायात् = अधो यायात् ।

—सृज् (सृज् विसर्गे) । अथ मातृभिर्वत्सान्समवासृजन्ति (शा० ब्रा० १।
५।४।३) । सयुञ्जन्ति = मातृभिर्वत्साना ससर्गमभ्यनुजानन्ति ।

समा (सम् + आङ्)

—आप् (आप्न् व्यप्लौ) । सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्व (गीता १।१।
४०) । एकीभावेनाऽऽसमन्ताद् व्याप्नोषीत्यर्थ । मम वाक्य नानृत लोके कश्चि-
त्कुर्यात्, समाप्नुहि () । शापमनुमवेत्यर्थ । अप्रयच्छन् (कन्या) समा-
प्नोति अणहत्यामृतावृतौ (याज्ञ० १।६।४) । समाप्नोति = प्राप्नोति ।

—इ (इण् गती) । भग्ने सैन्ये य समेयात्स मित्रम् (भा० द्रोण० २।
१६) । समेयात् = साहचर्यं कुर्वीत । यथा काष्ठ च काष्ठ च समेयाता महोदधी
(भा० शा० १।७।१।५, रा० २।१०।५।२६, अत्र महार्णवे इति पाठ) । सगच्छे-

याताम्=सयुज्येयातामित्यर्थः । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरमातरं च (वा० स० १६।४७) । समेयाद् विषमं नागैर्जलाढ्यं समहीधरम् (हितोप० ३।७३) । समेयात्=अवगाहेत् । स्थानादपीन्द्रं कुपितं प्रकर्षेद्यमसमेयाद् वरुणं नियच्छेत् (रा० ३।४३।४२) । यस्मै समेयात्=यमायालं भवेत् । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवान् (भा० वि० ७।५) । समेयिवान् मया समगच्छतः ।

—कृ (डुकृक् करणे) । वायुरेना समाकर्तुम् । (अथर्व० ६।१४।१) । सङ्घश आनयदित्याह । स वा मनासि स व्रता समु चित्ताभ्याकरम् (वा० स० १२।५८) । समाकर्तुम्=समानयम् । पशुं न सोमं रक्षसि समाकृणोषि जीवसे (ऋ० १०।२५।६) । समाकृणोषि=समादधासि, प्रतिसस्करोषि, उपस्कुर्वसे । वि रोहितो अमृशद् विश्वरूपं समाकुर्वाणं प्ररुहो रुरुश्च (अथर्व० १३।१।८) । तदेनं समाकुर्वाणं पुरुषं कृष्णशवाभ्युत्तरतः उपोत्थायाव्रवीत् । (ऐ० ब्रा० ५।१४) । समाकुर्वाणं सङ्गृह्णानमेकीकुर्वाणम् । आत्मसात्कुर्वन्तमिति तु सायणः । सहृष्टं धनमुभयं समाकृतम् (अथर्व० ४।३१।७) । समाकृतं समानीतम् ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । स च तं विजने दृष्ट्वा पाशुभिः कर्दमेन च । श्लेष्मणा चैव राजानं ष्ठीवनैश्च समाकिरत् (भा० आश्व० ६।३१) । समाकिरत्=अन्वलिम्पत् । सैनिकान्मम सूतं च ह्याश्च स समाकिरत् (शरैः) (भा० वन० २०।२१) । आच्छादयदित्यर्थः । समाकीर्णां पिपीलिकैः (रा० १।६।२४) । पिपीलिकनिर्भरेत्यर्थः ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । सुरसमाजसमाक्रमणोचितः (रघु० ६।२२) । देवसमाधिष्ठानार्हः । समाक्रामत्स तं शैलं स चंचालं महान् गिरिं (रा० ५।५।११) । समाक्रामत्=आरोहत् । गुरुभारसमाक्रान्तश्चंचालं च जुघूर्णं च (रा० ४।१५।२५) । गुरुभारोपपीडित इत्याह । सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् (रघु० ४।४) ॥ समाक्रान्तम्=अध्यासितम् । आस्कन्तम् । विजितम् । सा तु त्वया समाक्रान्ता प्रतिज्ञा (रा० १।४४।५४) । समाक्रान्ता=तीर्णा=पालिता । ततस्तेन समाक्रम्य गृहं नीत्वा दिनत्रयम् । सस्थाप्य तव लीलार्थं मिहानीतो रघूद्वह (यो० वा० (६।२) । १।१६।१६) ॥ समाक्रम्य=आसाद्य, त्वरितमुपगम्य ।

—क्रीड् (क्रीड् विहारे) । इह देव सपत्नीकं समाक्रीडित्यधोक्षजं (भा० अनु० १।४।६६) । समन्ताद् विहरतीत्यर्थः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । वाससा तत्र राशि समाक्षिपत् (भा० आदि० १। १५८) । समाक्षिपत्=आक्षिप्य (हृत्वा) उपसमाधात् । न चोष्ठी न भुजौ जानू न च वाक्य समाक्षिपेत् । सदा वात च वाच च णीवन चाचरेच्छनै (भा० वि० ४। ३५) ॥ समाक्षिपेत्=यदृच्छयाऽनुयुञ्जीत, अनुयोगादिना वान्तरा प्रतिबध्नीयात् । सेनाबिन्दुमथो राजनराज्यादाशु समाक्षिपत् (भा० सभा २७।१०) । समाक्षिपत्=अवाक्षिपत्=अवारोपयत् । पञ्चमेन शिर कायात्सारथेश्च समाक्षिपत् (भा० कण० २८।५) । सजाक्षिपत्=अपाहरत् । विभूषणाना च समाक्षिप-प्रभा (भा० द्रोण० ५०।४) । समाक्षिपन्=सहरन् । समाक्षिप-भानुमत प्रभा मुहुस्त्वमन्तक (भा० आदि० २३।२०) । तथा समाक्षिप्ततनु स पाप पपात शास्त्रीव निकृत्तमूल (भा० वन० २६८।२४) । समाक्षिप्ततनु =हठात्प्रखुन्नकलेवर । समाक्षिप्य रथात्तस्मात् सारथिम् (रा० ३।५६।५०) । समाक्षिप्य=अवपात्य । शाखा चन्दनवृक्षस्य समाक्षिप्य (रा० ४।७।१४) । समाक्षिप्य=अवस्कृद्य=शातयित्वा । द्रौपद्या वसन बलात् । सभामध्ये समाक्षिप्य (भा० सभा० ६८।४०) । अवरोप्येत्यर्थः ।

—ह्या (ह्या प्रकथने) । न हि सम्बन्धाद्वे समाख्यानम् ननु प्रवचन-लक्षणा समाख्या स्यात् (मी० १।१।२७ सूत्रे शा० भा०) । समाख्यानम्, समाख्या=नामधेयम् । प्रकर्षेण वचनम् (प्रवचनम्) अन्यस्य साधारण कठादिभिरनुष्ठित स्यात् तथापि हि समाख्यातारो भवन्ति (मी० १।१।३०) सूत्रे शा० भा०) । समाख्यातार=नामनिर्देशार । तिस्र कोट्य समाख्याता । समाख्याता=परिगणिता । पुरुषार्थ ज्ञानमिदं गुह्य परमर्षिणा समाख्यातम् (सा० का० ६९) । समाख्यातम्=प्रोक्तम् । सक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्य समाख्याय दिवि प्रवासम् (भा० वन० १६५।१३) । समाख्याय=आख्याय=उक्तं वा ।

—गम् (गम् गतो) । राजभिस्तत्र वाष्ण्य समागच्छद्यथावय (भा० उ० ६१।८) । समागच्छत्=समगस्त । रत्न समागच्छतु काञ्चनेन (सुभा-षितम्) । समागच्छतु=सयोगमेतु सयुज्यताम् । प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह (भा० अनु० १६।८१) । मा सगच्छ, सविश, समवेत्याह । सा त्व मया समागच्छ (भा० वन० ३०६।२८) । उक्तोऽर्थः । रथा रथं समाजम्पु पादातैश्च पदातय (भा० वि० ३६।२) । युयुत्सयाऽभिमुखा सगता बभूवुरि-त्यर्थः । तत् पुन समाजगमुरभीता कुरुपाण्डवा (भा० कर्ण० २१।६) । उक्तो ऽर्थः । पाण्डवान्***समाजगमुर्महावने (भा० वन० १२।१) । समाजगमु=उपगम्यु । क्व नु वयं त नर समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापदयेत्पुन (भा० आदि० २१७।१३) । समागच्छेम=विश्वेमहि, लभेमहि । समागच्छन्त्ययत्नेन

सगम च परस्परम् (रा० ४।४।७८) । उक्तोऽर्थः । ता कौमुदीमिव समाग-
मयेन्दुबिम्बे (विक्रम०) । समागमय वैदेह्या रामम् (रा० ५।६।२६) । सगम
कारयेत्यर्थः । तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागम (भा० वि० ८।६६) ।
समागम = सग्राह । तेषा समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षण (भा० वि०
३२।४) । उक्तोऽर्थः । अहं तु मन्ये तव न क्षम रणे समागम कोशलराजसूनुना
(रा० ३।३।२५) । पुनरेव तयो राजघोर आसीत्समागम (भा० द्रोण०
१३।२८) । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागम (भा० कर्ण० २१।८) ।
तच्च भीम महद् युद्धं कृपार्जुनसमागमे (भा० वि० ५६।५) । समागम =
समासत्ति । रक्षो तेन विराटेन भविता व समागम (भा० उ० ५।४०) ।
उक्तोऽर्थः । स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा (रा० ३।१५।३६) ।
समागम्य = सगत्य । स समागम्य शर्मिष्ठा यथाकाममवाप्य च (भा० आदि०
८२।२५) । समागम्य = समूय = मिथुनीभूय । अनुमान्य तदा तारा सुग्रीवेण
समागत (रा० १।१।६६) । सङ्ग्रामयाञ्चक इत्यर्थः । ज्ञास्यस्यद्य समागम्य
मयात्मानं बलाधिकम् (भा० आदि० १५।३।३५) । उक्तोऽर्थः । अपि कृत्यकृत
ततः रामेस्नात समागतम् (रा० २।११।३७) ।

—गल् (गल लक्षणं) । प्राकम्पत स शैलराट् । मुमोच पुष्पवर्षं स समाग-
लितपादप (भा० आदि० ११०।६) । सहसा पतितपादप इत्याह ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । समागृभाय वसु भूरि पुष्टम् (अथर्व० १८।२।६०) ।
समागृभाय = साक गृहाण । आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्रहं स गृभाय । महा-
हस्ती दक्षिणेन (ऋ० ८।८।१।१) ॥ उक्तोऽर्थः ।

—ग्रा (ग्रा गन्धोपादाने) । गन्धं समाग्राय (रा० ५।२३।३२) । गन्ध-
मुपादमेत्यर्थः । कनियस समाग्राय शिरसु (भा० आदि० १२६।३०) ।
समाग्राय = उपाग्राय, चुम्बित्वा । ऋणं किल समाग्रात पुरुषो जायते त्रिभि
(बृ० श्लो० स० ५।२) । समाग्रात सस्पृष्टः ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि) । यो हि यागमनुतिष्ठति त धार्मिक
इति समाचक्षते (मी० १।१।२ सूत्रे शा० भा०) । कथयन्ति वदन्ति उदाहरन्ति ।
एव गते समाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभि (भा० सभा० १४।७०) । समाचक्ष्व
= व्यक्तमुदीरय । स त्वं सीता समाचक्ष्व यत्र येनापि वा हता (रा० ३।७५।
३६) । ता समाचक्ष्व कल्याणी यदि स्याच्छैव्यमानुषी (द्रौपदी० ४, ५) ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । उच्छिष्टान्नं निषेकं च दूरादेव समाचरेत्
(मनु० ४।१५।१) । समाचरेत् = निक्षिपेत् । एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर
(पञ्चत०) । मौनं समाचर = तूष्णींभावमातिष्ठ । नोग्र दुर्योधनो वाच्यः साम्नेवैनं
समाचरे (भा० उ० ७।४।२) । समाचरे = व्यवहरे, वर्तथा. (अस्मिन्नु) । तार-

येत्कुल सवमेकोऽपीह द्विजोत्तम । किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात्पात्र समाचरेत् (भा० अनु० २२।४०) । सत्कुर्यात् सेवेत, उपचरेदित्यर्थः । वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजा (भा० आदि० १३६।३३) । समाचार = आचार = वृत्तम् । नाय युक्त समाचार पाण्डवेषु महात्मसु (भा० सभा० ३।३२) । समाचार = व्यवहार । वृत्ति । गदायुद्धसमाचार बुध्यमान स वीर्यवान् (भा० वन० १६०।६७) । समाचार समय सवित् ।

—चि (चिञ् चयने) । ईनेय पञ्चविंशत्या सायकाना समाचिनोत् (भा० द्रोण० १६२।१६) । आचरोदित्यर्थः ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । महारथ समाज्ञातो महाराज महाधनु (भा० वन० १६।२२) । समाज्ञात = प्रसिद्ध । महारथसमाज्ञातैर्हताना पुत्रनप्तृभिः (भा० आश्व० ७।४।१) । महारथत्वेन सम्यगाज्ञातैरित्याह । शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद् ददाति यन्मानयति तत्सर्वमतिसन्धातुमित्यविश्वास (दशकु० पृ० २५६) । उक्तोऽर्थः । गन्धहस्तिन समाज्ञातमौपवाह्य द्विरदवरमभिरुह्य (अवदा० जा० ६) । श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् (भा० शा० १६५।१४) । समाज्ञाय = सम्यग्ज्ञात्वा । भूत्वा हि नृपति पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् (भा० शल्य० ६५।१४) । समाज्ञाप्य = प्रशिक्ष्य ।

—तन् (तनु विस्तारे) । सरसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् (राज० ४।२४७) । समातन्वन् = जनयन् = साधयन् । समाततेन श्वसनेन कूजता (भा० कर्ण० ८८।२६) । समाततेन = सन्ततेन ।

—दा (दुदाञ् दाने) मत्स्यो मत्स्य समादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिम् (का० नी० सा० ८।६८) । समादत्ते = गृह्णाति = अधिकुरुते = प्रसहते । तान्सर्वानाह्वे क्रुद्धान्सानुबन्धान् समागतान् । ग्रहमेक समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात् (भा० उ० ५७।४६) । उक्तोऽर्थः । फलानि चान्यानि समाददन्मे (भा० वन० ११२।१३) । अददादित्यर्थः । अत्राडस्थाने । समा च नार्थः । यथा महान्त-मध्वानमेष्यन्तरथ वा नाव वा समाददीत (श० ब्रा० १।४।६।११।१) । समा-ददीत = सह नयेत् । शिशुरादत्त स रभः (ऋ० १।१४।५।३) समादत्त = साक दधे । महानसाच्छृत मास समादायैहि (नल० २३।१८) । समादाय = उद्धृत्य । स्कन्धे समादाय कुमारान् । (हरि० ३।४।३०) । स्कन्धानारोप्येत्याह । स्कन्धे समाधायेति पाठान्तरम् ।

—दिश् (विश अतिसर्जने) । अर्जुनस्य समादेशं यथोक्त सर्वमब्रवीत् (भा० उ० १६३।५२) । समादेशम् = सन्देशम् ।

—धा (धुधाञ् धारणपोषणयो) । तदेव श्रेय समाधत्ते यथा तथाप्युपनतः ।

सत्सङ्गम (अवदा० सुत० जा०) । समाधत्ते=जनयति । भय तदा रिपुषु समादधद् भूशम् (भा० द्रोण० २६।६५) समादधत्=समादधात् । पर हर्षं समादधत् (हरि० २।६३।५) । कोप समादधे (हरि० २।१६।२६) । कोप धारयामास, क्रोधमाहारयामासेत्यर्थः । सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्र विधिवत्** (भा० आश्व० ७२।२०) ॥ समाधास्यति=धारयिष्यति । कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मन (रा० २।५४।३०) । समाधत्ते=मनसा कर्तुमाशास्ते । चिर सुधीरसभ्यधिक समाधात् (भट्टि० १२।६) । अचिचिन्तत्, चिन्तितवानित्याह । अवधान समाधान प्रणिधान तथैव च (अमर) । उच्छ्वृत्तिर्ऋषि कश्चिद् यज्ञ यष्टु समादधे (भा० शा० २७२।३) । अथ मा गोमुखोऽवोचत्स्वस्तेन मुकुटेन व । ललाटमावृत तेन तत्समाधीयतामिति (वृ० श्लो० स० ८।१८) ॥ समाधीयताम्=व्यवस्थाप्यताम् । उत्पन्नामाद यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् (हितोप० ४।७) । उपायैर् व्यपोहति इत्याह । पद मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिन (पञ्चत० १।३२७) । समाधत्ते=निक्षिपते । न्यस्यति । तदात्मसम्भव राज्ये मन्त्रिवृद्धा समादधु (रघु० १७।८) । प्रतिष्ठापितवन्त इत्यर्थः । तदह त्वत्कृते पुत्र समाधास्ये जयोत्सुक्म् (रा० १।४६।१५) । गतवैर आतृस्नेहवन्त करिष्यामीत्याह (कतक) । समाधत्त च त बाण धनुर्मध्ये महाबल (भा० कर्ण० २६।२७) । शरसन्धानमकरोदित्यर्थः । नैव वास समाधत्ते (हरि० २।१२६।२६) । समाधत्ते=परिधत्ते । धूपचन्दनतैलादि विक्रयोत्थ समादधे । द्रविण देयवेश्मभ्य (राज० ५।१६७) ॥ समादधे=(आहृत्य) स्ववशे चकार । आत्मानमसमाधाय समाधित्सति य परान् (भा० शा० २६७।२७) । त सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम् (ऋ० १०।१३५।४) । नावि समाहितम्=नावमारोपितम् । अन सुसमाहितम् (श० ब्रा० १।४।७।१।४२) । सम्यगारोपितवाह्यम् इत्यर्थः । त्रयो लोका समाहिता (हरि० ३।३१।१८) । समाहिता=एकीकृता । अपश्यद् भूमिभागाश्च सर्वत सुसमाहितान् (रा० ५।१७।१) । साधुकृतान् व्यवस्थापितान् इत्यर्थः । एकार्थताया तु समाहिताया मिथ्या वदन्त त्वनृत हिनस्ति (भा० आदि ८२।१७) ॥ समाहितायाम्=निश्चितायाम् । नराश्च ये तत्र समाहिता पुरा (भा० वि० ८।१२) । समाहिता=नियुक्ता । पुराणे कथ्यते यत्र वेद श्रुतिसमाहित (हरि० १।४१।२७) । श्रुतिसमाहित=प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिता (हरि० १।८।२८) । समाहिता=समन्विता । मृदुसूर्या सुनीहारा पटुशीता समाहिता (दिवसा) (रा० ३।१६।११) । समाहिता शान्ता । विस्पष्टार्थ-समाहितं । रथे साङ्ग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गतिभिः क्वचित् (हरि० २।४२।

२) । विस्पष्टार्थसमाहिते = अस्त्रशस्त्रविद्धि सुशिक्षितैरिति नील० । असङ्गतिभि = अग्राहतगमनं । भर्तृवाक्यसमाहिता (रा० ६।६६।२६) । भर्तृवाक्येऽवहिता । यत्रामृतं च मृत्युरुचं पुरुषेऽधि समाहिते (अथर्व० १०।७।१५) । समाहिते = निहिते । सचुकोच (पाण्डवानां महदबलम्) महाराज चर्मवाग्नौ समाहितम् (भा० भीष्म० ६५।५७) । उक्तोऽर्थः । उपनिषद्भिः समाहिता-त्मासि (श० ब्रा० १।४।६।११।१) । युक्तमना असीत्याह । समाधायायुधं शम्भ्या गच्छामो नगरं प्रति (भा० वि० ५।१६) । समाधाय = सम्यङ् निधाय । एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरोत्तमम् (भा० द्रोण० १११।१५) । समाधाय = निक्षिप्य, = न्यस्य = परिदाय । जरा त्वयि समाधाय (हरि० १।३०।२३) । अर्पयित्वा, सङ्क्रमयेत्याह । अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय त्र राघवम् (रा० २।१६।२४) । स्ववियोगखिन्न समाश्वस्य । मूर्तीं मर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः (भा० कर्ण० ३४।१६) । समाधाय = समाहृत्य । समाधाय मतिं राम निशामय (रा०) । मन एकाग्र्यं सम्पाद्येत्यर्थः । अभिधायेति वसुधा समाधाय पितामह (शि० भा० ६।५८) । समाधाय = सान्त्वयित्वा । नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमू (भा० भीष्म० ३।७८) । समाधातुम् = एकत्र धारयितुम् । अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् (गीता १२।६) । समाधातुम् = एकाग्रनीकर्तुम् । दुस्वर्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वर (भा० पु० ११।२३।२) । समाधातुम् = नियन्तुं व्यवस्थापयितुं क्षोभात्परिहर्तुं-मित्याह । यदत्रानन्तरं कार्यं तत् समाधातुमर्हथ (रा० ४।२५।२) । समाधातुं सम्यक् कर्तुम् । यथा भानुगत तेजो मणि शुद्ध समाधिना । आदत्ते... (भा० शा० २६८।१२) ॥ समाधिना नियमेनाव्यभिचारेणेति नील० । अर्थे-काग्ने समाधानम् (लौ० गृ० ४५।१) । समाधानमुपशमनम् । दर्शं वा पौर्णमासे वाज्जिनसमाधानं कुर्वीत (गो० गृ० १।१।१४) । अग्न्याधानं समाचरेत्, अग्निमादधीत । अनर्थकं सम्शब्दं सम्यगर्थको वा । परमेष्ठिप्ररणे पुत्रस्वाग्निसमाधानम् । (लौ० गृ० ४५।२) । उक्तोऽर्थः ।

—धाव् (धातु गतिशुद्धयो) । ततो मृगा समाधावन् यत्र क्षिपति केशव (हरि० ३।७८।१६) । इतः सममधावन्नित्यर्थः ।

—धू (धू विधूनने, धूञ् कम्पने) । (राक्षसान्) मानवास्त्रसमाधूतान् अनिलेन यथा घनान् (रा० १।३२।१५) । समाधूतान् = परास्तान्, विकी-र्यान् ।

—ध्मा (ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो) । (शङ्खा) समाध्माता (भा० सभा० ५३।१८) । कम्बूनय समादध्मु (भट्टि १।४।२) । शङ्खान्पूरयामासुरित्यर्थः । भेर्यश्चापि समाध्माता मृदङ्गा बह्वो नृप (हरि० ३।१२०।१४) । समाध्माता, अग्निहता ।

—नी (शीघ्र प्रापणे) । समानिन्ये च तत् सर्वं भाण्ड वैवाहिक नृप (भा० वन० २६५।१) । सजग्राहेत्यर्थ । धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युमही-
पतीन् (भा० उ० ५।१५) । समागमयामासु, एकी चक्रुः । बल चैव समानय
(रा० २।८२।२१) । समानयस्व वैदेह्या रामम् (रा० ५।५६।३७) । सेलय,
सयोजयेत्यर्थ । समानय च वैदेही राघवेण महात्मना (रा० ५।१।१६०) ।
उक्तोऽर्थ । समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् (रा० १।१३।२१) । एकी-
कुरु, सगृहाणेत्याह । पुरस्कृत्याद्य भवत समानेष्यामूहे मखम् (भा० आश्व०
१४।८) । सभरिष्याम, आहरिष्यामहे । दिव च भूमि च समानयन्निव (भा०
द्रोण० ५०।४) । एकता नयन्निव । समानयस्तुल्यगुण वधूवर चिरस्य वाच्य
न गत प्रजापति (आ० ५।१५) । समानयन् = सयोजयन् । विद्रुतेषु च सैन्येषु
समानीतेषु चासकृत् (भा० शल्य० ३।२) । विघटितेषु सैन्येषु भूयो भूय
सङ्घटनमापादितेषु, सनिपातितेष्वित्याह । हस्तौ समानीय (बद्ध्वा) । एव-
मेव क्रतून् सर्वान्समानीयाप्तदक्षिणान् (पञ्च० १।२६) । समानीय = आहृत्य =
सभृत्य । शीतोष्णा अप समानीय (आश्व० गृ० १।१५।८) । समानीय =
समिश्र्य । ततस्तु प्रकृती समानाय्य । सनिपात्य, आकार्य, आगमय्य ।

—पत् (पल्लु गतौ) । ताभि सह समापेतुर्ब्राह्मणा सशितव्रता (भा०
आदि० ६४।६) । समापेतु समाजम् । तत्र मल्ला समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्
सहस्रश (भा० वि० १३।१५) । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पाथिवास्ते सहस्रश ।
विनदन्त समापेतु पुत्रस्य तव वाहिनीम् (भा० भीष्म० ४४।२७) । अ-
व-
चस्कन्दुरित्यर्थ । ताभि समापेतुर्ब्राह्मणा ऋतावृतौ (भा० आदि० ६४।६) ।
मिथुनी बभूवुरित्यर्थ । पवन पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति
(वरा० स० ३८।१) । समापतति = अधो याति = अवपतति = निपतति ।
अथ स राजा समन्तत समापततो वनीपकजनस्य (अवदा० जा० २) । सन्नि-
पतत = समागच्छत ।

—पद् (पद् गतौ) । द्वार तु वितताकार समापेदे पुनश्च स (भा० सभा०
४७।१३) । समापेदे = प्राप । तत्समापन्नौ पशवुर्दधट्टग्रामास (अवदा०
जा० २२) । समापन्नी समीपे स्थितौ । ग्राह्यालम्बनोपरक्त चित्त ग्राह्यसमापन्न
ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते (यो० सू० १।४१ भाष्ये) । तदेवमभिजात-
मणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थितदञ्जनता
तेषु स्थितस्य तदाकारापत्ति सा समापत्तिरित्युच्यते (यो० सू० १।४१ भाष्ये) ।
समापत्तिदृष्टेन जनेन सभाषापि यदि (माल० ४) । समापत्तिदृष्टेन केस्मिन्ना
दानवेन (विक्रम० १) । समापत्ति = यदृच्छासङ्गति । तयो समापत्तिषु
कातराणि (विलोचनानि) (कु० ७।७५) । क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि (श्बु०

७।२३) । उक्तोऽर्थः । स्वयम्भूत्वसमापत्तौ तथा दृश्यव्यवस्थितौ (यो० वा० ६(२) । ६६।४) । समापत्ति = प्राप्ति । चित्तात् सगसमापत्ति (यो० वा० ३।११६।३१) । समापत्ति = उत्पत्ति । आ समापत्ते (आप० ध० २।१०। २७।१६) । समापत्ति समाप्ति ।

—म्ना (म्ना अभ्यासे) । भूयासि तु समाप्नानात् । यत्तु प्राधान्यस्तुति तत् समामने (नि० ७।१२।१०) । समामने = समामनामि = सगृह्णामि । समा-म्नाय समाप्नानात् स व्याख्यातव्य (नि० १) । सङ्ग्रहं प्रणीत इत्याह । सर्ग-स्थानसमाप्नायै (भा० पु० ७।७।२४) । सृष्टिस्थितिसंहारैरित्याह । अपूर्वं स्व-कपोलकल्पितोर्थः । रूढिं प्रत्यनादरोऽस्य कवे रूढ । स्वालक्ष्यं च प्रथितम् ।

—यत् (यती प्रयत्ने) । आसा प्राणा समायज्ञा मम चात्रैकपुत्रके (भा० वन० १२।१५) । कार्यं चास्मिन्समायत्तमित्येव न ददाह स (रा० ७।३५।३०) । समायत्तम् = आधृतम् ।

—यम् (यम उपरमे) । सन्तरा मेखला समायच्छते (तै० स० ६।२।२) । कषतीत्याह ।

—या (या प्रापणे) । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु च्छन्नेषु मासा दश समाययु (भा० वि० १४।१) । समाययु = व्यतीयु । खिन्न समाययौ द्रष्टु कदा चिद् विन्ध्यवासिनीम् (कथा० २।२) । समाययौ = प्राययौ आजगाम । समा नार्थः । द्वौ पन्थानौ समायातौ (पञ्चत०) । सम प्राप्तौ । मम बलान्निद्रा समायाता (पञ्चत०) ।

—युज् (युजिर् योगे) । यथा नाय समायुञ्ज्याद् धार्तराष्ट्रान्कथं च न (भा० वि० ५।१।२१) । धृतराष्ट्रात्मजैः सङ्ग्रामं गच्छेत् । धूआक्षेण समायुक्त (रा० ६।१८।२०) । समायुक्त = सङ्ग्रामयमाण । येषां स्त्रीषु समायुक्ता () । समायुक्ता = अर्पिता न्यस्ता । भागधेयसमायुक्तो ध्रुव-मुत्पद्यते नर (भा० शल्य० २।४६) । समायुक्त = सयुक्त = युक्त । श्रुति-स्मृतिसमायुक्तं विनीतं सनिदर्शनम् (भा० शा० ८।५।१०) । उक्तोऽर्थः । इष्टा निष्ठसमायोगे वैरं सौहार्दमेव च (भा० शा० २६।४।२७) । इष्टादृष्टसमायोगात् । देहात्मनो समायोगात् । प्राणापानसमायोगसमयम् (यो० वा० ५।८।६, ५।६७।१०, ६(१) । २६।११) । क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रवरणे । आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा (रा० १।६७।१०) ॥ समायोगे = शरेण योजने । अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट (हर्ष० पृ० ४४६) । न तद् धनुर्मन्दबलेन शक्य मौर्व्यां समायोजयितुं तथा हि (भा० आदि० १६।३।२७) ।

आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा (रा० १।६७।१०) । समायोगे=शरेण योजने । अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट (हर्ष० पृ० ४४६) । न तद् धनु-मन्दबलेन शक्य मौर्व्या समायोजयितुम् (भा० आदि० १६३।२७) ।

—(रभ् (रभ राभस्थे) । ते नात्मन कर्म समारभन्ते (भा० वन० १२०। २) । उपक्रमन्ते । समा नार्थ । अह त्विम जलनिधिं समारप्स्याम्युपायत (भा० वन० २८३।३०) । आराधयिष्यामीति नील० । उपैष्यामीति शार्मण्य-कोष ।

—लक्ष् (लक्ष दर्शने) । नैषादि श्वा समालक्ष्य भषस्तस्थौ तदन्तिके (भा० आदि १३२।३६) । समालक्ष्य=लक्षयित्वा । समाङ्ग्या नार्थ ।

—लग् (लगे 'सङ्गे') । केशाकेशि समालग्नौ न शेकुश्चेष्टितु नरा (भा० शल्य० २३।५२) । समालग्नौ = समन्तात्सम्यग् लग्नौ सक्ता ।

—लभ् (डुलभ् प्राप्तौ) । शीर्षण्यानि तत खानि मूर्धानं च समालभेत् (वि० पु० ३।११।२१) । समालभेत्=समालभेत=स्पृशेत् । समालम्भो विलेपनमिति तु कोषकाराः । गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना (रा० २।२५।३७) । समालभ्य=विलिप्य । भर्तुराज्ञा समालभ्य तथा चक्रुश्च सर्वश (हरि० २।६३।३) । समालभ्य=प्राप्य, अधिगम्य । समाडौ बुद्धिविपर्ययसकृती सुपरिहरौ । प्रतिगृह्य च काकुत्स्थ समालभ्य च पाणिना (रा० १।२७।२७) । समालभ्य=स्पृष्ट्वा (अस्त्राणि) । वधूमुखौषधीपुष्पसमालम्भनभूमय (यो० वा० ६।२) । ६।२६) । समालम्भन मिश्रणम् । कुङ्कुमेनोत्सवे मृत्यो समा-लब्धा इव स्रज (यो० वा० ३।४८।५६) । समालब्धा = विलिप्ता । चन्दनेन समालब्धा सहिरण्या पृथक् पृथक् (भविष्योत्तर० पु० ६५।३४) । उक्तोऽर्थः । मनुष्याणां समालम्भो न च दष्ट कदाचन (भा० सभा० २२।११) । समालम्भो वध । अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रात् (गो० गृ० २।७।२३) । असमाल-म्भनमस्पृशः । उत्तरामुत्तरा शाखा समालम्भ रोहेत् (श० ब्रा० ६।३।३६) । समालम्भम्=आलम्ब्य । एमुलन्तमेतत् ।

—वप् (डुवप् बीजसन्ताने) । सभारान् पात्र्या वा चमसे समावपेयु (ऐ० ब्रा० ८।१७) । सम क्षिपेयु, सयुयु, आसिञ्चेयु । अर्थैतान्यजमानो-ऽञ्जली समोप्य (श० ब्रा० २।६।२।१६) । समोप्य=सम ग्यस्य ।

—बह् (बह् प्रापणे) । अपदातीनृत्वज समावहन्ति (तै० ब्रा० ३।८। १।२) । समावहन्ति=समानयन्ति । ता वेह सवहावहै (ऐ० ब्रा० ८।२७) । एकत्रावतिष्ठेवहि, अन्योन्येन सह वर्तेवहि (शार्मण्यकोष) । जीविकोपाय सम्पादयावहे इति तु सायणः ।

—विज्ञ (ओविजी भयचलनयो) । समाविगनास्तु ता. सर्वा पुनरेव नरा-
धिप (हरि० १।२६।३५) । समाविगना = उद्विगना ।

—विश (विश प्रवेशने) । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभि सह निपात-
सज्ञा समाविशति (पा० १।४।५६ सूत्रे काशिका) । समावेश सहावस्थानम् ।
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् (मनु० २।११६) । नाक्रामेत्,
नाध्यासीतेत्याह । ग्लानिश्चैन समाविशत् (भा० आदि० २२३।६७) । समा-
विशत् = अभिव्याप्नोत् । नमत्तमर्था हि नर समन्तात्पञ्चन्यनर्थाश्च समावि-
शन्ति । समागच्छन्तीत्याह । लङ्का समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमाम् (भट्टि०
८।२७) । समाविशत् = प्राविशत् । नार्थ समाद्भ्याम् । अस्थाने च तौ ।
तास्तान् धर्मविधीस्तत्र आतरस्ते समाविशन् (रा० ७।१०।२) । तत्तदनुष्ठान-
परा बभूवुरित्यर्थः । यस्मिन्कृत्य समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा (पञ्चत०
१।८५) । समावेश्य = न्यस्य = समर्प्य । व्याकरणेपि कर्तव्य हर्तव्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत्यसज्ञाना समावेश (सहावस्थानम्) । हिमवति दिव्यौषधय शीर्षे
सर्प समाविष्ट (मुद्रा० १।२१) । समाविष्ट = स्थित ।

—वृ (वृञ् वरणे) । तान् परिधानेन वाससा समावृणोत् (भा० वन०
६।१।४) । समावृणोत् = आच्छादयत् सवीतवान् । स शब्द प्रदिश सर्वा
दिश ख च समावृणोत् (भा० द्रोण० १८।३) । समावृणोत् = व्याप्नोत्, प्राति
स्म । तत शर्यातिसैन्यस्य शकुन्मूत्रे समावृणोत् (भा० वन० १२२।१४) ।
समावृणोत् = उपारुणत् = व्यहन् । रजसा सवृते लोके शरजालसमावृते
(भा० द्रोण० ६८।५६) । आडोऽधिकस्याधिकोर्थः । समन्तात् सुष्ठु वृते इत्यर्थः ।

—वृज (वृजि वृजी वर्जने) । तेजसंव ब्रह्मणो भक्तो राष्ट्र परिगृह्णान्ये-
कधा समावृङ्क्ते (तै० स० २।१।२।६) । समावृङ्क्ते = आत्मान प्रत्या-
कर्षति, स्ववशे कुरुते ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । समावर्ति विष्टितो जिगीषु (ऋ० २।३८।६) ।
प्रत्यावर्तते, पुन समवर्तीति वा । अथ समावृते क्सुमैवै मधु (रघु०
६।२४) । समावृते = प्रत्यावृते । गुरुणा च समनुज्ञात समावर्तते वै द्विज
(भा० अनु० १।४।३७) । समावर्तते वेदव्रतसमाप्तिलक्षण स्नानमाचर्य गृह प्रति
निवर्ततेत्याह । चाभ्यनुज्ञात इति पाठान्तरम् । तत्रापि लोके कर्माणि समावर्तन्ति
भारत (भा० शा० ३।२।२१) । समृध्यन्तीत्याह । एति समावर्तन्ते (पशव)
(शं० ब्रा० १।४।१।६) । समावर्तन्ते = प्रत्यावर्तन्ते । स एव हि महती सेना
समावर्तयदाह्वे (भा० द्रोण० २।४।४) । समावर्तयत् = समानयत्, समगमयत् ।

स ते गावस्तम आवतयन्ति (ऋ० ७।७।१२) । नानादेशसमावृत्ता क्षत्रिया यत्र सजय (भा० जल्य० २।४४) । समावृत्ता = सगता = समेता । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये (नि० ७।२३।१०) । उत्तरायण गते सूर्ये इत्यर्थः । गुरु-णाऽनुमत स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि (मनु० ३।४) । समावृत्त = गृह प्रति-निवृत्तो ब्रह्मचारी । सर्वलोक समावृत्त पिप्रीषु फलमुत्तमम् (भा० सभा० ३५।१०) । सर्वरूपायनप्रदं लोकं समावृत्तो वेष्टित । कस्मात्त्व कृतसमावर्तो बटुरिव त्वरसे (अवि० ४) । सोऽय लोकसमावर्तो मर्त्याना भरतर्षभ (भा० स्त्री० ७।६) । समावर्त = आवर्त । अनर्थक सशब्दः ।

—वे (वेष् तन्तुसन्ताने) । आदित्य इमांल्लोकान्तसूत्रे समावयते (श० ब्रा० ८।७।३।१०) । समावयते = बध्नाति ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे (भा० कर्ण० ८०।१७) । समाविद्धा = प्रक्षिप्ता ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । मातामहे समाश्रोषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् (रा० २।१०।७।३) । समाश्रोषीत् = प्रतिज्ञातवान् ।

—श्लिष् (श्लिष् आलिङ्गने) । समाश्लिष्यदसम्भ्रान्त सूतपुत्र वृकोदर (भा० द्रोण० १३।१।३८) । आलिङ्गत्, पर्येष्वजत, उपागूहत् इत्यर्थः । समा-श्लिषद् ब्राह्मणकुलम् (पा० ३।१।४६ सूत्रभाष्ये) । समाश्लेष प्रत्यासत्ति । समवेदित्यर्थः ।

—श्वस् (श्वस प्राणने) । समाश्वस मुहूर्तं तु शक्य वस्तुमिह त्वया (रा० ३।४।७।२२) । समाश्वस विश्रान्ति कुरु ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । तत स भगवास्तस्य स्कन्धे बाहु समासजत् (भा० उ० १०।५।२२) । समासञ्जयत् । सजतिरिह सकर्मक प्रयुक्त । अनुप-सर्गस्तु प्रायेणाकर्मकः ।

—सङ् (षड्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । समासीदाम कालिन्दी तरज्जन-निरन्तराम् (बृ० श्लो० स० ८।२।१) । प्राप्नुमेत्यर्थः । क्षत्रियान्तकर राम-मेकमेक समासदम् (भा० उ० १७।१।११) । समुख सन्प्रापम् । रथेन राम महता खरस्तत समाससादेन्द्र इवोद्यताशनि (रा० ३।२६।३८) । युयुत्सया समाजगामेत्याह । परस्पर समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात्कृतान् (भा० मौ० १।६) । समासाद्य = सङ्घर्षं प्राप्य । पाण्डवा कौरवा सर्वे समासाद्य परस्पर (भा० स्त्री० ८।३८) । प्रातिभटचेन सङ्गत्येत्यथ ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । इन्द्रियाणा जये योग समातिष्ठेद् दिवा-निशम् (मनु० ७।४४) । समानिष्ठेत् = आतिष्ठेत् = कुर्यात् । ब्राह्म्यस्तोमैरिष्ट्वा

त्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयु (लाट्या० श्री० ८।६।२६) । उक्तोऽर्थः । स एव कुन्ददन्ताख्यो द्विज पाद्वे समास्थित (यो० वा० ६ (२) । १८५।१७) । समास्थित = स्थित ।

—हव (हन हिंसागत्यो) । एको दृषदुपले समाहन्ति (श० ब्रा० १।१।४। १३) । इतरेतर ताडयति, सञ्चिञ्जयति । शेषेणापि समाहता (भा० सभा०) । समाहता सहतिं प्राप्ता । सा भूमिर्बहुभयानि रथनेमि समाहता (रा० २। १०३।४०) । समाहता = अभिहता । समाघात = सङ्ग्रामः । अभ्यामर्दसमा-घातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरः ।

—ह (हृक् हरणे) । वृष्णासन्त्याग च समाहरेत् (यो० वा० ५।२४।५२) । कुर्यादित्यर्थः । नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता तस्मादेना सप्ताहरेत् (यो० वा० ५।२४। २१) । अभ्यासेन स्थिरी कुर्यादित्यर्थः । नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदै (भा० आदि० ७०।४३) । नानावाक्यानामेकशालागताना समिधो यजतीत्यादि-प्रयाजाद्यङ्गविधिपराणा प्रयोगविधिना दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिना एक-वाक्यत्व समाहार (नील०) । समाहार समुच्चय (अमरः) । अनेकस्यैकत्रा-ध्यावाप समाहार (स्वामी) । यच्च पूर्वं समाहारे यच्च पूर्वं परे परे (भा० शा० १०४।१५) । समाहारे = (राज्ञा) समुदाये । त वय वै समाहर्तुं क्रतु शक्ता कथं चन (रा० १।५८।४) । समाहर्तुमाहर्तुम् अनुष्ठानम् । समाहरणं हि यज्ञानुष्ठानार्थं सभारसमाचयनं भवति मुख्यया वृत्त्या, गौण्या तु यज्ञा-नुष्ठानमाह । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । इह हि शास्त्रे दृष्टान्यष्टादश तीर्थानि राज्ञाम् । तद्यथा—मन्त्रिपुरोहितं समाहर्तुं । (तन्त्रा० ३।उपक्रमे) । प्रशास्ता समाहर्ता सविधाता लेखकः साक्षी च (कौ० अ०) । समाहर्ता प्रजाभ्यो ब्रह्ममुद्गृह्यैकीकृत्य राज्ञोऽपयिता ।

—ह्वे (ह्वेर् स्पर्धाया शब्दे च) । तस्मात्ते वतयिष्यामि तयोरेव (वाङ्-मनसयो) समाह्वयम् (भा० आश्व० २१।१३) । सम्यक् सुखमाह्वयन्ते विजिगीषवोऽस्मिन्निति समाह्वयः सवादः । (नील०) । अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः (मनु० ६। २२३) ॥ प्राणिद्यूतं समाह्वयः (अमरः) ।

समाव (सम् + आङ् + अव)

—इ (इण् गतौ) । तस्मिन्देव समावाये (भा० अनु० ८३।११) । समावाये = समवाये । नानाशास्त्रसमावाये व्यतिषक्तरथद्विपे (भा० शल्य० ११।३) । समावाये = सघट्टे ।

समुद् (सम् + उद्)

—अञ्च् (अञ्च् गतिपूजनयो) । समुदक्तोद्धृते समे (अमर) । समुदक्त-
मुदक कृपात् । समुदक्तमुदक्तमुद्धृतम् ।

—इ (इण् गती) । राजषयश्च बहव सर्वे समुदिता गुणै (भा० आदि०
१।३६) । समुदिता = सहिता, सहिता । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वे समु-
दितो गुणै (भा० अनु० २७।८) । समुदित समेत । लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मणा
(रा० १।३४।४३) । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भाग सर्वै समुदितो गुणै (रा० १।१८।
१३) । रूपश्रिया समुदिता गुणतश्च युक्ताम् (स्वप्न० ५।२) । उक्तोऽर्थः ।
समुदितबलवीर्यं रात्रौ नाशयित्वा (प्रतिमा० ७।२) । समुदित प्रचित प्रवृद्धम् ।
आदित्य समुद्यन् (भा० अत० २०७।५७) । समुद्यन् = उद्यन् । एककायसमु-
द्यन्ता कृष्णौ (भा० सभा० २०।२४) । एककार्यं उत्तिष्ठमानावित्यर्थः ।
महासमुदय चक्रे शरैः सन्नतपवभि (भा० भीष्म० ११६।४५) । समुदयो
युद्धम् । भवेत्समुदय सङ्घे सयुगे च समुद्गमे (मेदिनी) । अमरस्तु युद्धपययिषु
समुदाय पठति—समुदाय स्त्रिय सयत्समित्याजिसमिद्युध इति । स्थान
समुदय गुप्ति लब्धप्रशमनानि च (मनु० ७।५६) । समुदेत्यस्मादुत्पद्यतेऽतः,
धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थान समुदय (कुल्लूक) ।

—ईक्ष् (ईक्ष दशने) । मन्दप्राणो ह्यय पक्षी कथं चिदयदि जीवति । स्वर-
हीनश्च दीनश्च विस्फुर समुदीक्षते (रा० ३।७३।३) ॥ समुदीक्षते = चक्षु-
श्नमीलयति । विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदीक्षत (भा० उ० १७३।७) ।
मा सहायमपैक्षत, मयि व्यस्रम्मत, मत्कृता मार्गदेशना प्रत्यैक्षतेत्याह । तदल्पशेष
समुदीक्ष्य कार्यम् । (रा० ५।३७।२७) । समुदीक्ष्य = आलोच्य ।

—ईर् (ईर् गती कम्पने च, ईर् क्षेपे) । ततस्तस्मिन्निजश्रेष्ठ समुदीर्णो
तथाविधे । (भा० आदि० ३२।१) । समुदीर्णो देवानीके सङ्ग्रामायोद्गते ।
सर्वत समुदीर्णस्य तव (रा० ६।६५।८) । समुदीर्णस्य क्षुभितस्य । समुदीर्ण-
दोषा (सुश्रुत० २।१६०।२१) । प्रकुपिता प्रवृद्धा दोषा इत्यर्थः । पासवोपि
कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिता (भा०) । समुदीरिता = उद्धता ।

—ईष् (ईष् गतिर्हिसादर्शनेषु) । दध्न सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स
ऊर्ध्वं समुदीर्षति तत्सर्पिर्भवति (छा० उ० ६।६।१) । समुदीर्षति = उद्गच्छति ।
ऊर्ध्वाधोगतिसभेद समुदीर्ष प्रचक्षते (भा० कण० ४१।२६) । निगद-
व्याख्यातम् ।

—कृष् (कृष् बिलेखने) । समुत्कृष्टे दुन्दुभिषाङ्खशब्दे (भा० उ० २३।५) ।

समुत्कृष्टे समुत्थिते (३६।१३) ।

—कृ (कृ विक्षेपे) मणौ वज्रसमुत्कीर्णे (रघु० १।४) । समुत्कीर्णमाविद्धम् ।

—क्रम् (क्रम् पादविक्षेपे) । समुत्क्रान्तस्ततो मुक्तस्तावभौ राक्षसौ हतौ (रा० ३।३६।१३) । समुत्क्रान्त = पलायित ।

—क्रुश् (क्रुश् आह्वाने रोदने च) । ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्कृष्टेषु मारिष (भा० द्रोण० ८८।१) । उच्चैराक्रोशत्सु, उच्चैर्नदत्सु ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । तत केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् (भा० वि० ६।१) । ऊर्ध्वं समीय । वेल्लिताग्रान् = कुञ्चिताग्रान् । आविद्ध कुटिल भुग्न वेल्लित वक्रमित्यपि इत्यमर । बन्धान्स्वर्गान्समुत्क्षिप्य (रा० ५।५६।१४०) । बन्धनात् समुत्क्षिप्य (पञ्चत० ३८।२१) । विमुच्येत्यर्थः । लङ्कामपि समुत्क्षिप्य सीता तामहमानये (रा० ५।३।६६) । उत्क्षिप्य = उन्मूल्य = उद्धृत्य = उद्धृत्य ।

—खन् (खनु अवदारणे) । समुत्खाय कुल नृपाणाम् (प्रबोध० ५।१२) । सुतरा समुत्साद्येत्यर्थः ।

—ग्रन्थ् (ग्रन्थ सन्दर्भे) । समुद्ग्रन्थ्य सितेन वाससा स्वमूर्धजान् (भा० कर्ण० ६०।४१) । समुद्ग्रन्थ्य = बद्ध्वा ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अय कृष्णाजिन च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति (श० ब्रा० ६।४।३।६) । समुद्गृह्णाति = समुन्नयति = उच्चिनोति । समुद्गृह्य (हविर्धाने) प्रवर्तयेयुर्यथा नोत्सर्जताम् (श० ब्रा० ३।५।३।१७) । उक्तोऽर्थः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । समुच्चरच्चारुपतत्रिशिञ्जम् (भट्टि०) । समुच्चरन्ती समुद्गच्छन्ती शिञ्जा यत्र तद् ।

—जृम्भ् (जृम्भि गात्रविनामे) । व्याल बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धु समुज्जृम्भते (भट्ट० नी० ५) । समुज्जृम्भते = उद्युङ्क्ते = उत्सहते ।

—अस (असी उद्वेगे) । एतद् वै गृहपते प्रोषुष आगताद् गृहा समुत्त्रस्ता इव भवन्ति (श० ब्रा० २।४।१।१४) । समुत्त्रस्ता = उद्विग्ना, साशङ्का । गृहा = गृहस्था ।

—विद् (विश अतिसर्जने) । प्राय एव रुनु० ६८। लक्षणानि तु मे शृणु (भा० शा० १०।१।६) । समुद्दिष्टा, प्रख्याता । एष सर्वं समुद्दिष्ट कर्मणा व फलोदय (व० वृ० स० १२।८२।५१) । समुद्दिष्ट = कथित । आज्य तेज समुद्दिष्टम् (व० वृ० स० ४७।५२) । समुद्दिष्टम् = व्यपविष्टम् = सज्जितम् । न रिपून्वै

लक्ष्य कृत्वा । धृतराष्ट्र समुद्रिष्य ददौ स सुवर्णं रजतम् (भा० ३६।१७) । समुद्रिष्य स्मृतिं निमित्तीकृत्य अर्हं वा प्रयोजनीकृत्य ।

—ऋ (द्रु गतौ) । समुद्रात्सर्वे देवा समुद्रवन्ति (श० ब्रा० १।४।२।२) । वेगेन सम निष्क्रामन्ति, सम्भूय पलायन्त इत्याह । समुद्र कस्मात् । समुद्रवन्त्यस्मादाप (नि० २।१०) । दाष्परूपेणोद्गच्छन्तीत्याह ।

—धू (धूञ् कम्पने) । समुद्रधूतो यथा भूमिचल्लोऽचल (रा० ६।३६।३८) । उत्कम्पित इत्यर्थः ।

—नद् (राद अद्यवते शब्दे) ययौ सुराणां पूतनोग्रतेजा समुन्नदन्ती युधि सिहनादान् (हरि० ३।५३।६२) । उच्चं सम नदन्तीत्याह ।

—नम् (राम प्रह्वत्वं शब्दे च) । समुन्नेमु पयोधरा (भट्टि० ७।१) । उत्तस्युरित्यर्थः । श्रवणौ ते विराजेते प्रमाणेन समुन्नतौ (रा० ३।५२।३०) । त्वच समुन्नम्य शनैः समन्ताद् विवर्धमानो जठर करोति (सुश्रुत० १।२७५) ।

—नह् (राह बन्धने) । अर्थ महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो य स पण्डित उच्यते (भा० उ० ३।३।४०) ॥ समुन्नद्धो गर्वित । समुन्नद्धो पण्डितम्मन्यगर्वितौ (अमर) । समुन्नद्धं सुसन्नद्धं सैनिकं स्वै समीयुषाम् (शि० भा० १।६।१६) । उक्तोऽर्थः । वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्त कुर्वन्ति विद्रधिम् (सुश्रुत० २।६।१३) । समुन्नद्धम्=सर्वत उन्नतम् । इति सर्व समुन्नद्ध न निर्वाति कथंचन (भा० शल्य० ५।२१) ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । परमेष्ठी त्वपा मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् । कथमेना समुन्नेष्ये इति दध्यौ घिया चिरम् (भा० पु० ३।१३।१६) ॥ उत्थापयिष्य इत्यर्थः । तस्य सशमनायाशु तत्कुलीन समुन्नयेत् (का० नी० सा० ८।६६) । समुन्नयेत्=उत्कर्षं गमयेत् । ऋणमग्निमसमुन्नयत्यमृतत्व च गच्छति (मनु० ६।१०७ इत्यत्र कुल्लुकोद्धृता श्रुति) । समुन्नयति=शोधयति । व्यसनेभ्य समुन्नेता राजा य स त्रिवर्गभाक् (का० नी० सा० १।५।३) । समुन्नेता=समुद्धर्ता । इत्याद्यन्यत्समुन्नेय स्वय भावितबुद्धिभि (सा० द० ३।१७३) । समुन्नेयम्=उन्नेयम्=ऊहनीयम् ।

—पत् (पत्नृ गतौ) । अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्य समुत्पतेत् । अह किं करवाणीति स राजवसति वसेत् (भा० वि० ४।४५) । समुत्पतेत्=समुत्थित स्यात् । समुत्पतन्ति वल्मीकाद्यथा क्रुद्धा महोरगा (भा० द्रोण० १।७।६) । समुत्पतन्ति=निष्क्रामन्ति । य समुत्पतित क्रोव निगृह्णाति ह्य यथा । स यत्तेत्युच्यते सद्भिन् यो रश्मिषु लम्बते (भा० आदि० ७।६।२) । समुत्पतित समुत्पन्नम् । रश्मिषु लम्बते=प्रग्रहान् धारयति ।

—भू (भू सत्तायाम्) । आपत्सु वैयाणि समुद्भवन्ति । (पञ्चत० २।१७५) स्पष्टोऽर्थः । सन्नस्य कार्यस्य समुद्भवार्थम् (तन्त्रा० १।३।५६) । नष्टस्यार्थस्य प्रतिसमाधानायेत्यर्थः ।

—यम् (यम् उपरमे) । अष्टौ वै वीरा राष्ट्र समुद्यच्छन्ति (ता० ब्रा० १६।१।४) । उत्थापयन्ति, उन्नमयन्ति । विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्म प्रति समुद्यतौ (भा० भीष्म० ११।१।२६) । आस्कन्तुमुद्यतौ ।

—या (या प्रापणे) । न हि समरे शक्ता समुद्यातु सुरासुरा (भा० कर्ण० ३।१।६६) । समागन्तुम्, प्रतिमुखमागन्तुम् इत्यर्थः । यच्च न सहितान् सर्वान् विराटनगरे तदा । एक एव समुद्यात (भा० भीष्म० ६।८।६) । समुद्यात = आयोद्धुमुदस्थात् ।

—लुप् (लुप् लुप् छेदने) । ते देवा असुरान् प्रतिद्वय समुल्लुप्य (श० ब्रा० ६।५।१।२१) । समुल्लुप्य = अन्तर्धाय । समुल्लुप्य यज्ञमन्यत् कतु दधिरे (श० ब्रा० ६।५।१।१६) ।

—वृत् (वृत् वृत्तने) । समुद्रतमानस्येव सलिलनिधे . ध्वनिमश्रीषु (अवदा० सुपरा० जा०) । समुद्रतमानस्य उद्गच्छत । उत्क्रामत्तरङ्गस्येत्यर्थः ।

—बृह् (बृह् उद्यमने) । (खड्ग) कोशात्समुद्रवर्हाशु बिलाद दीप्तमिवोर-गम् (भा० सौ० ६।१।५) । समुद्रवर्ह = आचकर्ष ।

—धि (धिञ् सेवायाम्) । महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये (भा०) । समुच्छ्रये = युद्धे । युद्धे समुच्छ्रय पुमानिति मेदिनी । एष भूतसमुच्छ्रय (भा० आश्व० ५।१।१०) ।

—सृ (सृ गतौ) । प्रायश्चाद्यतने काले भृत्यास्तिततवृत्तयः । दर्शयन्ति समुत्सार्य सार दोषतुषग्रहम् (राज० ८।१।४२) ॥ समुत्सार्य = समुत्क्षिप्य ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । दृश्यन्ते ह्यातुरा केचिद् उपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषगिभरनुष्ठिता समुत्तिष्ठमाना (चरक० सू० १०।४) । समुत्तिष्ठमानाश्चेष्टमाना, उल्लाघमाना । अनुष्ठिताः = चिकित्सिता । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानज व्यय दाप्य... (याज्ञ० २।२२२) । समुत्थान ब्रह्मविरोपणम् । देवताभ्यो वर प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । समुत्थाप्य = मुत्तोत्थितवज्जीवयित्वा । लघुसमुत्थान सैन्यचक्रम् (दशकु०) । क्षिप्रगामीत्यर्थः ।

—हृ (हृञ् हरणे) । वान्तान्ने समुद्धरणम् (अमरः) ।

समुदा (सम्+उद्+आङ्)

—इ (इण् गती) । तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेत समाहित सस्कृतीरमीप्-
सेत् (आप० ध० १।१।१२) । समुदेतम् = सम्पन्नम् । अन्य वाऽसमुदेतम्
(आप० ध० २।२।५।७) । असमुदेतो विद्यादिभी रहित ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । न हि रागकाले क्रोध समुदाचरति
(यो० सू० भाष्ये २।४) । समुदाचरति = आविर्भवति । ते यद् ब्रूयुर्महाप्राज्ञा-
स्तच्चैव समुदाचर (भा० अनु० ८।४।३८) । समुदाचर = समाचर = आचर ।
अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् (रा० ३।१२।२६) । समुदाचरन् =
आचरन् । बालानपि च गभस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् (भा० शा०
३।३।४४) । उक्तोऽर्थः । समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति (भा०
आदि० ७।८।८) । समुदाचार शोभन आचार । आर्ये सखीजनसमुदाचारेणा-
तिक्रान्त समुदाचार । (स्वप्न० ६) । सम्यगुदित आचार समुदाचार ।
आश्रमपदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचार (प्रतिभा० ५) । देवसमुदाचार =
देवपूजा । तस्मै चक्रिरे समुदाचार पद्मकोषनिभै करे (बुद्ध० ४।२) ।
समुदाचार आदर । समुदाचारलक्षण सर्वमनुव्याख्यास्याम (भा० शा०
१६।१।१०) । समुदाचारा सामयिका धर्मा । प्रजाना समुदाचार बहुकर्मकृत
वदन् (भा० वि० २।३०) । समीचीनमुत्कृष्टतरमाचारम् इत्यर्थः ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । महानय कृष्णकृत ध्वजस्य समुदानय (भा०
उ० १।४।१२८) । समुदानय = समुदायीकरणम् । दुष्करशतसमुदानीतोऽयम-
स्मदर्थं तेन भगवता सद्धर्म (अवदा० जा० २) । समुदानीत = उन्नीयोप-
स्थापित ।

—हृ (हृञ् हरणे) । सिद्धैर्वा वसिष्ठाख्यैस्तैरहं समुदाहृत (यो० वा०
६ (२) । ६।५।६) । दीक्षा च समुदाहर (रा० १।६।२।२२) । कुर्वित्यर्थः ।

समुप (सम्+उप)

—अर्ज (अर्जं अर्जने प्रतियत्ने च) । त तु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येय समु-
पाजितम् (भा० उ० १७।६।५०) । समुपाजितम् = संस्कृतम् । तम् (विचित्र-
वीर्यम्) ।

—आस् (आस उपवेशने) । यस्य प्रतीतिमाघातुं लक्षणा समुपास्यते
(का० प्र० २।१४) । समुपास्यते = आश्रीयते ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । शत्रुपक्ष समृध्यन्त यो मोहात्समुपेक्षते (भा०
सभा० ५।५।१६) । अनर्थकः संशब्द । उपेक्षत इत्येतावन्तोवोक्तो विवक्षितोर्थः ।

—उष् (उष् दाहे) । तमग्निभि समुपोषेत् (श० ब्रा० १२।५।१।१३) । समुपोषेत्=दहेत् । नार्थं समुपाभ्याम् । ओषेदित्यनेनैव विवक्षितार्थंगते ।

—ऊह् (ऊह वितर्क) । ध्वनय समुपोहन्ते वृत्तिभेदे तु वैकृता (वा० प० १।७७) । समुपोहन्ते कारणानि भवन्तीति (प० ल० म० स्फोट० नागेश) ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । यथाय समुपक्रान्त (रा० २।७८।१४) । समुपक्रान्त = प्रारब्ध ।

—जन् (जनी प्रादुर्भावे) । मम दुःखमिदं पुत्रं भूय समुपजायते (रा० २। ७५।६१) । समुपजायते=उपजायते=जायते ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । सवासात्पुरुष किञ्चिदज्ञानादपि यत् कृतम् । तन्मे समुपजानीत (रा० २।३६।३८) । क्षान्तमित्यनुजानीतेत्याह ।

—दिश् (दिश अतिसजने) । तत् किमर्थं विदर्भाणां पन्था समुपदिश्यते (भा० वन० ६।१।३२) । उपदिश्यत इत्येवाथ । नाथ. समा । अनेन कृतकृत्योस्मि यन्मां स पुरुषेश्वर । मृत्युं समुपदेक्ष्यति (रा० ३।४५।१८) । मृत्यवे परादास्यतीत्यर्थः । समुपयो सतोरपि शुद्धे धात्वर्थेऽतिसर्जने प्रयोगः ।

—नी (सीञ् प्रापणे) । ऋषीश्च समुपानयत् (भा० आदि० १०७।१५) । इत आनयदित्यर्थः । अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेताम् (मृच्छ०) । सहानीयेतामित्यर्थः । (अश्वान्) । जवनानाशुगाश्चैव करार्थं समुपानयत् (भा० सभा० २७।२८) ।

—रुष् (रुधिर् आवरणे) । शौद्रं हि कुर्वत कम धर्मं समुपरुध्यते (भा० अनु० ३।५।७) । समुपरुध्यते=विधितो भवति ।

—वह् (वह प्रापणे) । सङ्ग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयङ्करे (रा० २। ७५।३६) । समुपोढे=उपस्थिते, सन्निहिते सति । सङ्ग्रामे समुपोढे राजान सनाहयेत् (आश्व० शृ० ३।६।१) । यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी (उत्तर० ५।२६) । समुपोढे=उदिते ।

—विश् (विश्वं प्रवेशने) । तथेति ह समुपविविशु (छा० उ० १।८। २) । आसाञ्चक्रिरे, आसेदु ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । कामवृत्तान्वयं लोकं कृत्स्नं समुपवर्तते (रा० २। १०।६।६) । समुपवर्तते=सजायते, उपजायते ।

—वृह् (वृह वृह वृद्धौ) । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृहयेत् (भा० आदि० १।२६७) ।

—सङ् (सङ्गं विस्तरणगत्यवसादनेषु) । जुगुप्समानो धावन्स तं यज्ञं समुपसिद्धे (भा० आश्व० ६।२।५१) । प्राप्तवानित्यर्थः ।

—ह्वे (ह्वेन् स्पर्धाया शब्दे च) भक्षयित्वा समुपहृता स्म (श० ब्रा० ४।३।१।१) । सम निमन्त्रिता स्म इत्यथ ।

—क्रम् (क्रम् पादविक्षेपे) । खनन्त समुपक्रान्ता दिश सोमवती तदा (रा० १।४।१।२१) । समुपक्रान्ता = उपेता = प्राप्ता ।

समुपाङ् (सम् + उप + आङ्)

—गम् (गम्लु गतौ) । निदाघकाल समुपागत प्रिये (ऋतु० १।१) । स ब्रह्मशापो नियतमद्य मा समुपागत (रा० २।५।३) । समुपागत = आगत प्राप्त ।

—घ्रा (घ्रा गन्धोपादाने) । त मूर्ध्नि समुपाघ्राय (रा० २।७।२।४) । समुपाघ्राय = कुसित्वा (कोसित्वा) = चुम्बित्वा । समुपाघ्राय मूर्धानम् (भा० वि० ७।१।३०) । उक्तोऽथ ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । तथाप्यप्रियमस्माक पुत्रस्ते समुपाचरत् (भा० स्त्री० १।५।८) । समुपाचरत् = आचरत् = अकरोत् ।

—दा (डुदाञ् दाने) । ज्वलन समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना । हावया-मास (कौसल्या) (रा० २।२।५।२५) । समुपादाय = समर्प्य । य पित्रा समुपात्तानि घनवीर्ययशासि वै । न्यूनता नयति (मार्क० पु० २।१।६५) । तेजासि समुपादत्ते (भा० वन० १।६३।३६) । समुपादत्ते = हरति = आच्छिनन्ति । इत्युक्ता । समुपाजह्नु घनशेषमशेषत । रामाज्ञया घनाध्यक्षा समुपादाय सर्वश (रा० गोरेसिम्नो स० २।३।२।३५) । समुपादाय = समाहृत्य । माला च समुपादाय (भा० आदि० १।८५ आदि० ३०) । समुपादाय = भृत्वा, धृत्वा ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । अन्त कोप समुपादिशन्ति (का० नी० सा० १।६।२०) । समुपादिशन्ति = उपदिशन्ति ।

—घा (डुघाञ् धारणपोषणयो) । एतानि काले समुपाहितानि कुर्वन्त्य-वश्य खलु सिद्धिविघ्नम् (का० नी० सा० १।६।२७) । समुपाहितानि = विहितानि ।

—नी (गोत्र प्रापणे) । सप्त विप्रास्ततो भोज्ये युगपत् समुपानयत् (भा० अनु० ६।१।१३) । समानयदित्यर्थः । श्रोत्रियाश्च विदेशस्थान्सत्कृत्य समुपानय (रा० गोरेसिम्नो स० १।१।१।७) । उक्तोऽर्थः । धारयामास च प्राणा-नृषीश्च समुपानयत् (भा० आदि० १०।७।१५) । ऋषीन् वेद सत्वाधीनांश्च-कार, न विस्मृतवानित्यर्थः ।

—युज् (युजिर् योने) । ऋषिभि समुपायुक्त तीरम् (भा० ३।१००।६६) । प्राकीर्णमित्यर्थः ।

—रम् (रम् रामस्ये) । विग्रह समुपारब्धो नहि शाम्यत्यविग्रहात् (भा० उ० ८८।६) ।

—विश् (विश् प्रवेशने) । स भुक्तवान् . तदन्तममृतोपमम् । प्रीतश्च परि-
तुष्टश्च ता रात्रि समुपाविशत् । तां रात्रिं सुषवाप, स्वपन्नगमयदित्यर्थः ।

—वृत् (वृत् वतने) । समुपावर्त्यमानेषु . विचित्रेषु यानविशेषेषु (श्रवदा० जा० २) । समुपावर्त्यमानेषु=उपनीयमानेषु ।

—हृ (हृद् हरणे) । पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञ वै समुपाहरत् (रा० १। ३६।२) । आहरत्, अनुष्ठितवानित्यर्थः । शून्ये न खलु सुश्रीणि मयेद समुपा-
हृतम् (रा० २।१३।२१) । समुपाहृतम्=व्याहृतम् । अत्रार्थे समुपाङ्गा
प्रयोगोऽन्यत्र दुर्लभः ।

सनि=सन्नि (सम्+नि)

—ग्रस् (ग्रस् क्षेपे) । सन्यस्य सर्वकर्माणि सन्यसेदन्तूनां द्विज (मनु० ६। ६५-६६) । प्रव्रजेदित्याह । भरत शिरसा कृत्वा सन्यास पादुके तत (रा० २। ११५।१५) । सन्यासम्=सद्वस्तुन्यासम् । (तिलक) । ऋचीके भार्गवे प्रादाद्
विष्णु सन्यासमुत्तमम् (रा० १।७५।२२) । सन्यासशब्देन न्यास उच्यते ।
सम्प्रदादोऽनर्थकः । सन्यस्य सागरानूपे चचार विपुल तप (हरि० १।१२।२०) ।
न्यासरूपेण स्थापयित्वेत्यर्थः । वृत्त्यस्तेषां तु सन्यस्ता (भा० शा० १७।१।३) ।
सन्यस्ता सनिवेशिना स्थापिता । ब्रीडादनु देवीमुदीक्ष्य मन्ये सन्यस्तदेह
स्वयमेव काम (कु० ७।६७) । सन्यस्त =त्यक्तः ।

—काश् (काश् दीप्तौ) । न सन्निकाशयेद् धर्मं विविक्ते चारजाश्चरेत्
(भा० आश्व० ४६।२५) । प्रकाशयेदित्यर्थः ।

—कृष् (कृष् विलेखने) । सन्निकृष्टे च निकृष्टे कष्ट रज्यन्ति कुस्त्रिय
(कथा० ६४।१२४) । सन्निकृष्ट =समवस्थ =समानास्पदः । सन्निकृष्टानि-
मान् सर्वान् अनुमन्त्र्य द्विजर्षभान् (रा० २।२।०) । सन्निकृष्टान् समीपवर्तिनः ।
सन्निकृष्टश्च नो वीर जय शत्रो पराजय (रा० ३।३०।८) । सन्निकृष्ट
इत्यर्थः । यस्य नातो जनपद सन्निकर्षगत सदा (भा० शा० १।५।१६) ।
श्वसता च शृणोम्येव गोपुत्राणां प्रतीकताम् । वहता सुमहाभार सन्निकर्षस्वनम्
(भा० अनु० १।७।११-१२) । सन्निकर्ष =कर्षणम् (अनस.) ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । विरहशयने सनिकीर्णकपार्श्वाम् (मेघ० ८७) ।
सनिकीर्णं निषण्णम् ।

—गम् (गम् गती) । यं सनिगच्छति सर्वास्तानतिरोचते (श० ब्रा०

१४।५।१।६) । सगच्छते इत्याह । निशब्दस्य चारितार्थ्याय नितरा सङ्-
गच्छत इति व्याख्येयम् ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । त्रैलोक्य सनिगृह्यास्मास्त्वा च (भा० वन०
२२६।१६) । व० बृ० स० ५२।२) । सन्निगृह्य=आत्मसात्कृत्य, न्याभाव्य,
अधिकृत्य । तेजस्तत् सनिजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि (भा० शा० २५७।१३) ।
सन्निजग्राह=सजहार ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । पक्षलम्भो ममाव व प्रत्यक्ष सन्निदर्शित
(रा० ४।६३।१५) ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । दृष्टि विमानव्यवधानमुक्ता पुन
सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते (ऋ० १३।४४) । सन्निधत्ते आसञ्जयति । तेन
(आदित्य) सर्वान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते (प्रश्न० उ० १।६) । दूरादाहृत्य
समिध सन्निदध्याद् विहायसि (मनु० २।१८६) । निक्षिपेदित्यथ ।
सनिदधुस्तत्र पाण्डवा आगुधानि (भा० आदि० २।२०७) । निचिक्षिपुरित्यथ ।
यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान्प्रामान् एतान्प्रामानधितिष्ठस्वेत्ये-
वैष प्राण । इतरान्प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते (प्रश्न० उ० ३।४) ।
सन्निधत्ते=प्रेरयति=प्रवर्तयति । ऋषीन् गन्धर्वा उपनिषेदु, ते ह स्म सनिदध-
तीद वाऽत्यरीरिचन्निदमूनमक्रन्निति (श० ब्रा० १।१।२।३।७) । सन्निदधति=
समीक्षन्ते । सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते य प्रयाजैयजेत (श० ब्रा० १।५।३।७) ।
सन्निधास्ये च ते स्मृत (कथा० ५।५३) । सनिधास्ये=उपस्थास्ये । स चाह
सह सख्या धनमित्रेण तत्र सन्धिधिषि (दशकु०) । उपास्थिषीत्यर्थः । तनू
वंरुणस्य गृहे सनिदधावहै (ऐ० ब्रा० १।२४) । सनिधान नीचैराधानम् । नो-
च्चै सनिहितो हसेत् (भा० वि० ४।८८) । सन्निधौ वर्तमान इत्यर्थः । नव
नेत्राद्वैत कुवलयद्वय सन्निदधति (विद्व० ४।१४) । सन्निधापयन्ति=उपस्थाप-
यन्ति । इह धाञ् सकर्मक । वाङ्मूर्तिर्मे देवता सन्निधत्ताम् (बालरा० १।१४
सन्निहिता भवतु, सन्निधिं कुरुतादित्यर्थः । देवा वै सग्राम सन्निधास्यन्त
(श० ब्रा० १।२५।१८) । सन्नह्यमाना, सञ्जा भवन्त । काय सनिहितापाय
(हितीप०) । सनिहित =सन्निष्ठ । ततो वित्त विविध सन्निधाय यथोत्साह
कारयित्वा च कोशम् (भा० आश्व १०।३५) । सन्निधाय=सगृह्य=समाहृत्य ।
पुत्रापेक्षी वञ्च्यते सन्निधाता (पञ्च० १।२२) । सनिधाता=सग्रहीता ।
इह हि शास्त्रे दृष्टान्यष्टादश तीर्थानि राज्ञाम् । तद्यथा—मन्त्रिपुरोहितसन्नि-
धातृ०. (तन्त्रा० ३ उपक्रमे) । तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठित सन्निधाता
निचयाननुतिष्ठेत् (कौ० श्र० २।५।२३) । सन्निधाता समाहर्ता । सन्निधातृ इव

मोषस्य हन्यात्. (मनु० ६।२७८) । सन्निधातृन्=अवस्थापकान् । मोषश्चौरधनम् ।

—नी (गीर्ज् प्रापणे) । सपिमधुनी दध्नुदके च सन्निनीय (शाङ्खा० गृ० १।२४, १।२४, शा० श्रौ० ४।१६।१०) । सन्निनीय=समिश्रच ।

—पत् (पत्नू गतौ) । बाणा सनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च ह्येषु च (भा० भीष्म ५।२।६) । सम पेतुरित्याह । तत् सन्यपतन् सर्वे गन्धर्वा सह (भा० वन० २४।१।२१) । सन्यपतन्=प्रातिभट्टेन समागच्छन् । योग्यत्वे सत्युताववश्य सनिपतेत्, असनिपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुन्धान प्रत्यवेयात् (आप० घ० २।१।१।१७ इत्यत्र हरदत्त) । सनिपतेत्=सविशेत्, मिथुनी भवेत् । छत्र ध्वज च समरे शराभ्या सन्यपातयत् (भा० द्रोण० १६७।२७) । सन्यपातयत्=अवापातयत्, प्राभ्र शयत् । तौ सनिपातयेत् (वा० गृ० १६।१) । मिथुनी कुर्यादित्याह । वेदमौर्वीविपञ्चीना ध्वनय प्रतिमन्दिरम् । यत्र सनिपतन्तोपि न बाधस्ते परस्परम् (बृ० श्लो० स० १।३) ॥ सनिपतन्त समागच्छन्त सङ्गच्छमाना । साकमुत्तिष्ठन्ति इत्यर्थः । धूमज्योति सलिलमरुता सन्निपातं क्व मेघ (मेघ० ५) । सन्निपातं समुदाय । एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जति (कु० १।३) । उक्तोऽर्थः । प्राणाना सन्निपाताच्च सनिपातं प्रजायते (भा० शा० १८२।१५) । सन्निपातात्=सङ्गमात् । व्यपगतमुखदुखसनिपातं (यो० वा० ५।७४।११) । स निपातं=ससर्गं=स श्लेषः । प्रतीमो हि वयमक्षसनिपातानन्तरमविवक्तसामान्यविशेषविभाग समुध्वस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम् (शा० दी० १।४) । सनिपातं=सयोगः । सनिपाते परस्य (गौ० घ० १।६।४) । युगपत्समवाये, एकत्र मेलने इत्याह । दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च सन्निपाते (भा० श्रौ० ६।१६।१) । सन्निपाते युगपत् प्राप्तौ । यदृच्छासनिपाते उपसङ्गृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् (आप० घ० १।१८।८) । यदृच्छासनिपाते=समापत्तौ=अर्तकिते समागमे । सचिन्त्य तु पार्थेन सनिपातो न न क्षमः । सग्रामो न युक्त इत्याह । सुमहान्सनिपातोऽभूद् घनञ्जयबृहन्तयो (भा० सभा० २७।८) । उक्तोऽर्थः । स सनिपातस्तुमुलस्तस्य तेषां च भारत (भा० द्रोण० १५३।१४) । महता सनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह (भा० सभा० २८।२) । सनिपातो न मन्तव्यः शक्ये सति कथंचन (भा० शा० १०२।२२) । न मन्तव्यः=नैष्टव्यः । देवि । उरभ्रसनिपातं पश्याम (माल० १) । न शक्या समाधातु सन्निपाते महाचमू (भा० भीष्म० ३।७८) । सन्निपातं सङ्घर्षः । मदीयेनाथ नागेन वेगेनापत्य दूरतः । सन्निपातो महान्दत्तो दन्तयोर्वनदन्तिन (बृ० श्लो० स०) । सन्निपातं=प्रहारः । ऋतौ च सनिपातो दारेणानुव्रतम् (आप० घ० २।१।१७) । सनिपातं=समव, व्यवाय, मिथुनीभाव, मैथुनम् । यावत् सम्पातं चैव सह

शय्या (आप० ध० २।१।१।२१) । सवर्णायामन्यपूर्वाया सकृत् सनिपाते पाद पततीत्युपदिशन्ति (आप० ध० २।२७।११) । उक्तोऽर्थः । न सनिपतित धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चाप्येतमनुहृद्ये सुदुर्लभम् (भा० शा० १७६।२४) ॥ सनिपतितमुपनतम्, स्वगोचर गतम् । राक्षसस्त्रिशिरा नाम सनिपत्येदमब्रवीत् (रा० ३।२७।१) । सनिपत्य त्वरया तत्समीप गत्वा । सनिपत्य प्रकृतिभिर्मातृगुप्तोऽभ्यषिच्यत (राज० ३।२३।६) । स्मेत्येत्यथ । सनिपत्योपकारकः = सद्यः साक्षाद्वाऽनुग्राहकः साधको वा । स्मण्वता तु तक्षाणः सनिपात्य प्रचोदिता (बृ० श्लो० स० ५।१६६) । सनिपात्य = एकीकृत्य समानाय्य । अथ स राजा पौरजानपदान् सनिपात्य (अवदा० यज्ञजा०) । उक्तोऽर्थः । तस्य विद्यागुरुन्योनिसम्बन्धाश्च सनिपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्मणि कुर्युः (गौ० ध० ३।२।२) । सनिपात्य = एकत्र समवेतान्कृत्वा । स सनिपात्यावजान् (रघु० १४।३६) । उक्तोऽर्थः । त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सनिपातिता (भा० वन० ५६।३) । सनिपातिता = समानायिता । मन्त्रान्तैः कर्मादि सान्निपात्योऽभिधानात् (का० श्रौ० १।३।५) । सनिपात्य । छान्दसो दीर्घः । सम्बन्धनीय इत्यर्थः । मन्त्रमुच्चार्य तत्समाप्तिकाल एव यागादिक्रियानुष्ठेयत्वाह । इत्येतस्मिन्सनिपातिनो गुणा एकैकशोऽप्यन्यत्र दुर्लभा (दशकु०) । स निपातिनः = समवायिनः = समुदायिनः ।

—बन्ध (बन्ध बन्धने) । ससारे सनिबद्धानां निगटच्छेदकतरी (ब्रह्मवै० पु०) । भरते सनिबद्धा स्म सौनिके पशवो यथा (रा० २।४८।२५) । सनिबद्धा सन्दिता, सन्दानिता, शृङ्खलिता ।

—युज् (युजिर् योगे) । ततो मा विषये ह्यद्य व्यसने सनियोक्यति (मार्क० पु० ६।१।२०) । निपातयिष्यतीत्याह । सनियोगशिष्टानामेकतरापाये तदितरस्याप्यपायः (परिभाषा) । स नियोगः = एकक्रियान्वयः ।

—रुध् (रुधिर् आवरणे) । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःख तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुम् (साङ्ख्य त० का० १ व्याख्यायाम्) । सन्निरुध्यते = उच्छिद्यते । श्रुतिश्च सन्निरुध्यते पुरा तवेह (भा० शा० ३।२।३६) । कामक्रोधस्य लोभस्य सन्निरुद्धस्य मेघया (हरि० ३।१८।५) ।

—वप् (डुवप बीजसन्ताने) । न तु धमसन्निवापः स्यात् (आप० १।२८।२०) । एकस्मिन्धर्मे सहान्वयः सन्निवापः । अर्थेनौ सनिवपति (श० ब्रा० ७।१।१।६८) । सममग्निना स युनक्ति । नानाग्नीनां सनिवापं वजयेत् (आप० ध० २।५।१२।१०) । स निवापः = समावेशनम् ।

—विश (विश प्रवेशने) । यादृशैः सनिविशते यादृशाश्चोपसेवते (भा० भा० उ० ३६।१३) । स निविशते = सहास्ते, स गच्छते । उदात्तानुदात्तसनि-

वेशात्स्वरित (अपि० शि० ८।२२) । स निवेश = मेलनम् । अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदि सनिविष्ट (कठ० उ० ६।१७) । स निविष्ट = स्थित । स्वसनिवेशादव्यतिलङ्घिनि (रघु० ६।१६) । स निवेश स्थानम् । स निवेशो निकर्षणम् (अमर) । देश काल तथा स्थान सनिवेश तथैव च (याज्ञ०) । इत्यत्र विश्वरूपाचार्येण स्थान पत्तनादिक तत्रैव दिग्विभाग परिच्छिन्नानि क्रियन्त्यपि गृहाणि सम्यङ् निविष्टानि स निवेश इत्युक्तम् । विनाद्धिरप्सु वाप्यार्तं शारीर सनिवेश्य च (मनु० १।१।२०२) । शारीर मूत्र पुरीष वा । स निवेश्य = समुत्सृज्य ।

—वृत् (वतु वर्तने) । समान सनिवर्तयेत् (हरि० १।८०।५८) । अक्षित-पीतादिक समी कुर्यात् । यथास्थान प्रापयेदित्यर्थं । अन्धे सम्बन्धिनो विप्र मृत्युना सनिवर्तिता (मार्क० पु० ७६।३३) । प्रतिप्रेषिता इत्याह । सनिवर्त्यानु-जान्सर्वान् (भा० वि० १।७) । स निवर्त्य = एकत्रानीय सगमय्य । अत्र वर्ततिर्गत्यर्थं । न च पुनरावर्तते इति प्रयोगदर्शनात् ।

—सद् (षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । द्वौ सनिषद्य य मन्त्रयेते (अथर्व० ४।१६।२) । स निषद्य = उपोषविद्य ।

सम्परा (सम् + परा)

—इ (इण् गतौ) । युद्धायत्यो सम्पराय (अमर) । न साम्पराय प्रति भाति बालम् (कठ० उ०) । साम्पराय । छान्दसो दीर्घ । सम्पराय परलोक । स्वैरेणैवपि न तेनाह स्मरामि वितथ वच । उक्तपूर्वं कुतो राजन् साम्पराये स वक्ष्यति (भा० आदि० ४८।२१) । साम्पराय = सम्पराय = सङ्कटम् । सम्परायो मृत्यु प्रयोजनमस्येति साम्परायिक युद्धम् । मृधमास्कन्दन सङ्ख्य समीक साम्परायिकम् (अमर) ।

सम्परि (सम् + परि)

—अस् (असु क्षेपे) । सन्तरा मेखला पर्यस्तामेवैनामेतत् सती पर्यास्यन्त (श० ब्रा० ३।४।३।२) । सम्पर्यास्यन्तराम = दृढतरामबध्नन्तित्यर्थं ।

—आप् (आप् लृ व्याप्तौ) । सम्पर्याप्य मूलानि च प्रान्तानि च (कौ० सू० ६०) । सम्पर्याप्य = सहादाय ।

—इ (इण् गतौ) । दक्षिण मण्डल चोभौ त्वरया सम्परीयतु (रा० ६।७६।३२) । परिचक्रमनुत्तरित्यर्थं । स एव स भुवनानि पर्येत् (अथर्व० १६। ५३।४) । सम्पर्येत् = अवाहरत् = अन्तरकरोत् । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य (कठ० उ० २।२) । सम्यक् परिगम्य मनसालोच्येत्यर्थं ।

—क्रम् (क्रमु पादबिभक्षे) । बहूनि सम्परिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च (भा० आदि० १।१२) । सम्परिक्रम्य=पर्यट्य ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । स पादुके ते भरत स्वलङ्कृते महोज्ज्वले सम्परिगृह्य धर्मवित् (रा० २।११२।२६) । सम्परिगृह्य=अवसाय्य=परि-
समापय्य । एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यं (कठ० उ० १।२।१३) । साध्वव-
बुध्य । यात्रा सम्परिगृह्य (भा० शा० ६।६।६८) । सम्परिगृह्य=स्वीकृत्य ।

—भू (भू सत्तायाम्) । एवमेवेन्द्रियग्राम शनैः सपरिभावयेत् (भा० शा० १।६।१६) । मूर्त्याद्याकार नयेदिति नील० ।

—वृत् (वृत् वृत्तने) । श्रान्तान्हयान्सम्परिवर्त्य शीघ्रम् (रा० २।४।३३) ।
श्रमापनुत्तये कृतविलुण्ठनान् कृत्वेत्यर्थः ।

—श्रि (श्रिञ् सेवायाम्) । यजुषा वा एते सम्परिश्रियेते (ऐ० ब्रा० ५।३) ।
सम्परिश्रियेते=सम्परिश्रियेते=छाद्येते । स यदैव हविर्धाने सपरिश्रिते मन्येत
(ऐ० ब्रा०) । सपरिश्रिते=सच्छदिषके ।

—हृ (हृज् हरणे) । अभाषमाणोऽनुनय मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य
भूय (भा० वि० ६।१२५) । सम्परिहृत्य=परिहृत्य=परिवृत्य ।

सम्प्र + (सम् + प्र)

—आप् (आप्ल् व्याप्तौ) । सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके (मनु०
३।६६) । सम्प्राप्ताय=अभ्यागताय ।

—इ (इण् गतौ) । यदद सम्प्रयतीरहावनदता हते (अथर्व० ३।१३।१) ।
सम्प्रयती=सभूय इतस्ततः प्रयान्त्य ।

—इष् (इष गतौ) । अथापि जानन्त सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानु-
बूहि (नि० १।१५।८) । सम्प्रेष्यति=प्रेष्यति=आदिशति=आज्ञापयति ।
यियासतस्ततः कृष्ण पार्थस्याश्वान्मनोजवान् । सम्प्रेषीद्वेमसंछन्नान्.....
(भा० द्रोण० २८।१) । सम्प्रेषीत्=प्राजीत्=समयसीत् । अथातः सम्प्रेष्यति
(श० ब्रा० ६।२।३।१) । सम्प्रेष्यति=आदिशति=आज्ञापयति । न खल्वेषा
मतिर्मह्य यत्त्वा सम्प्रेषयाम्यहम् (रा० ५।४३।१२) । सम्प्रेषयामि । नियोज-
यामि । तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतु (शा० ४।२२) । विसृज्येत्यर्थः । अथ
सम्प्रेषितास्थान सचिवानब्रवीन्नुप (बृ० श्लो० स० ५।१) । सम्प्रेषिता-
स्थान=विसृष्टसदा ।

—ईर् (ईर् गतौ, ईर् क्षेपे) । यानेर्वेषा तस्मिन्सग्रामेऽणस्तान् पितृयज्ञेन
समैरयन्त (श० ब्रा० २।६।१।१) । समैरयन्त समजीवयन् । समिन्द्रेय

गामनइवाह य आवहदन (ऋ० १०।५६।१०) । समीरय=आसुव=प्रयच्छ ।
कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणस्तया सम्प्रेर्य कूपान्त पातित (पञ्चत०) ।
सम्प्रेर्य=प्रणुद्य ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । त्रिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति (गो० ब्रा० पूर्व० १।१४) ।
अग्निविञ्चतीत्यर्थ ।

—कृष् (कृष विलेखने) । सम्प्रकर्षन् विकर्षश्च सेनाग्र समलोडयत्
(भा० द्रोण० १२७।३१) तस्यक् प्रकर्षेण विलिखन् इति सम्प्रकर्षन्-
त्यनेनाह ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । शरीरप्रतिसहारमात्मन सम्प्रचक्रमे
(भा० आदि० २४।१) । प्रारेभ इत्याह । द्यूहितु सम्प्रचक्रमे (भा० वि० ५२।२१) ।
उक्तोऽर्थ ।

—क्षुभ् (क्षुभ सचलने) । तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्संय सम्प्रक्षुभे (रा०
६।७८।२४) । =विव्यथे, विजह्वात् ।

—क्षौ (क्षौ क्षये) । अवक्षाणानि सम्प्रक्षाप्य (भा० श्रौ०) । धूमायमाना-
नङ्गारान् निर्वाप्य । समूढमिव त्रैलोक्य सप्रक्षुभितमानसम् (रा १।६५।१४) ।
सम्प्रक्षुभित=विह्वलम् ।

—गाह् (गाह् विलोडने) । यथार्णव महाघोरमल्लव सम्प्रगाहते (भा०
आश्व० ५०।२६) । प्रविशतीत्यर्थ ।

—गृ (गृ शब्दे) । यदेवना सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते तेन समा (ऐ०
ब्रा० ६।१३) । सम्प्रगीर्य=सज्जा कृत्वा, व्यपदिश्य ।

—गै (गै शब्दे) । या गाथा सम्प्रगायन्ति (भा० कण० ४०।२१) ।
सम्प्रगायन्ति=गायन्त कथयन्ति । इकारान्त चैवोपाय सम्प्रगायन्ति कुत्सा
(लाट्या० श्रौ० ७।१८।१६) । उक्तोऽर्थ ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अथ जुहू चोपभृत च सम्प्रगृह्णाति (श० ब्रा०
१।८।३।२३) । सम्प्रगृह्णाति=गृह्णाति । नाथ सम्प्राप्त्याम् । स ह वा अग्नये
सम्प्रगृह्णाति (श० ब्रा० १।६।२।२) । सम घत्ते । अभीष्टसम्प्रजग्राह स्वय कुरु-
पतिस्तदा (भा० सभा० २।१७) । जग्राहेत्येवाथ । उपानह सम्प्रगृह्य (श्वा)
(व० वृ० स० ८८।३) । राज्ञो वचनम्***सम्प्रगृह्य (भा० १२६।४) । सादर
स्वीकृत्य ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि) । दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा
सम्प्रचक्ष्यते (सुश्रुत० १।३७।१३) । व्याख्यायत इत्याह ।

—ज्ञा (ज्ञा अदबोधने) । नेह विद्वान् इत्यनेन सम्प्रज्ञातवान् विवक्षित किन्तिहि श्रुतानुमितविवेक (यो० भा०) ।

—दा (डुवाञ् दाने, दाण् दाने) । लुब्ध हन्यात्संप्रदानेन नित्यम् (भा० शां० १२०।४७) । सम्प्रदानेन=उपग्राह्य, उपवाप्ति । ग्रहण्यहनि चाप्येव याचता सम्प्रदीयते (भा० वन० ६५।२१) । सम्प्रदीयते=वित्तीयते, प्रदिश्यते । तस्मै वसव प्रात सधन सम्प्रयच्छन्ति (छा० उ० २।२४।६) । सम्प्रयच्छन्ति प्रददति । कुमार मातापितरौ त्रि सम्प्रयच्छेते (कौ०सु० ५४) । सम्प्रयच्छेते=अग्न्योन्यस्मै प्रदत्तः । बाण प्रयोगे प्रशब्द सम्प्रो वा प्रायेण सम व्यवह्रियेते । हिरण्य सम्प्रदाय षोडशितांस्तुवते (ताण्ड्य० १२।१३) । सम्प्रदायम्=प्रदाय । सम्प्रदायमिति णमुलन्तम् । सम्प्रदायैव तेषा (कर्म०) (भा० उ० २७।२५) । प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादीश्च सदगुरुन् । सम्प्रदायानुसारेण गीताभाष्य समारभे ॥ सम्प्रदाय = गुरुशिष्यानुक्रमेण प्राप्त शास्त्रोपदेश । असम्प्रदत्ता (कन्या)=पित्रा विवाहेऽदत्ता, अनूढेति यावत् । दीयता सम्प्रदानम् (रा० ४।११।३४) । प्रीतिदानम् इत्याह । आत्मेन सम्प्रदानेन मर्त्यो मर्त्यमुपाश्नुते (भा० शां० २४६।८) । सम्प्रदानेन=विषयेभ्य समर्पणेन । स तदानी महा-बुद्धिर्महामूढ मदोद्धतम् । तद्बुद्धिर्द्वितीयदानसम्प्रदानममन्यत (शि० भा० १५।४६) ॥ सम्प्रदान सम्प्रदीयतेऽस्मा इति प्रतिग्रहीतोच्यते । मरुद्भ्य सम्प्रदित्साचकार (नि० १।५।१३) । दातुमियेष ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा (भा० वन० १३४।१६) । कीर्तिता ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । अचिरात्तस्य धूमाग्र चिताया सम्प्रदृश्यते (रा० २।६१।१८) । अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽय सम्प्रदक्षित (हरि० २।१२।३६) । त्वमात्मान मृतवत् सम्प्रदर्श्य (हितोप०)

—द्रु (द्रु गतौ) । सम्प्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवु (भा० वन० ४।२१) । प्राभावदित्यर्थः ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । सैन्याना त्वरता सम्प्रधावताम् (भा० ५।५१।४८) । विप्रकृष्ट धावतामित्यर्थः ।

—धृ (धृञ् धारणे) । एभिरेव दत्ताधिकारं सार्धं सम्प्रधारयतु भवान् (तन्त्रा० ३। उपक्रमे) । मन्त्रयताम्, विमृशतु, चिन्तयतु इत्याह । सम्प्रधारणा तु समर्थनम् (अमर) । समर्थनं चिन्तनम् । युक्तायुक्तपरीक्षा । इदमिह सम्प्रधार्यमित्यनेकत्र व्याकरणमहाभाष्ये । दोषाणा गुणाना च सम्प्रधार्य बला-बलम् (रा० ३।३५।२) । अनार्यमार्यकर्माणामार्य चानायकमिणम् । सम्प्रधा-

यत्रिवीद् धाता न समी नासमाविति (मनु० १०।७३) ॥ द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय
सम्प्रधार्यं महारथा (शैलमारुह) (भा० वन० १६१।३) । सम्प्रधार्यं समर्थं ।

—नश् (राश श्रवर्शने) । घोरत्व सम्प्रणश्यति (भा० वन० २०७।८०) ।
सम्प्रणश्यति=विनश्यति=नश्यति ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । यशो रक्षस्व विदुर सम्प्रणीतम् (भा० सभा०
६४।६) । सम्प्रणीतम्=चितम्=सञ्चितम् । (दण्ड) यथार्हतं सम्प्रणयेन्नेरे-
ष्वन्यायवर्तिषु (मनु० ७।१६)* । सम्प्रणयेत्=सम्यक् प्रणयेत्=प्रवर्तयेत्=
धारयेत् । त्रीणि श्लोकसहस्राणि** मुनिना सम्प्रणीतानि (भा० आदि० २।
२६०) । सम्प्रणीतानि=रचितानि ।

—नु—नू (खु णू स्तवने) । स दाता यत्र यत्रैति सर्वतं सम्प्रणूयते (भा०
अनु० १२२।१३) । सम्प्रणूयते ऽभिष्टूयते ।

—पद् (पद् गतौ) । स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा सम्प्रपदेनयेत् ।
सम्प्रपदं = अटनं सचरणं परिक्रमणं ।

—मुष् (मुष् स्तेये) । अनुभूतविषयासम्प्रमोष स्मति (यो० सू० १।११) ।
सम्प्रमोष = मोष = अपहारः ।

—या (या प्रापणे) । तदनीक विराटस्य शुशुभे सम्प्रयातम् (भा० विं०
३।१३५) । सम्प्रस्थितमित्यर्थः । येनासौ सम्प्रयास्यति (सू० सि० ६।१६) ।
चलिष्यति, सक्रमिष्यति, । नखरै सम्प्रयात (भा० शा० २४३।६) । नखै
सहायं प्रवृत्त इत्यर्थः ।

—याच् [दुयाच् याच्ञायाम्) । त गत्वा सहिता सर्वे वर वं सम्प्रयाचत
(भा० वन० १००।८) । याच्ञायां साहित्यं तु 'सहिता' इत्यनेनैवोक्तम्, तेन
मार्थं समा ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयो) । इति नवनीतेन पाणी प्रलिप्य सर्वा-
न्केशान्सम्प्रयीति (वा० गृ० १६।७) । सम्प्रयीति=सम्पिण्डयति=सहतान्
करोति ।

—युज् (युजिर् योगे) । स्त्रिय सम्प्रयोक्ष्यामहे (नि० १।४।४०, उपो० (बुर्ग) ।
वेति समुच्चयार्थं उभाभ्याम् सम्प्रयुज्यते (नि० १।४) । वाङ्मात्रमेव पश्यामि
माधुर्यं सम्प्रयुज्यते (हरि० २।६६।५०) । सा सम्प्रायुज्यत मन्त्रिणा (राज०,
१।४६७) । सहोते, समभवदित्यर्थः । सम्प्रयुक्तं किलेवाय दिष्टैर्भवति पुरुष
(भा० द्रोण० २४।२) । सम्प्रयुक्तं = युक्त । सम्बद्ध । ऐरावणमधिष्ठातु
प्रवर सम्प्रयुक्तवान् (वचचित्सनियुक्तवानिति पाठ) (हरि० २।६६।५४) ।

प्रेरितवानित्यर्थः । श्येना यथैवामिषसम्प्रयुक्ता (भा० वन० २६१।२६) ।
 उक्तोऽर्थः । भारते (आश्व० १६।२०) य आत्मनात्मानं सम्प्रयुक्तं प्रपश्यति
 इत्यत्र सम्प्रयुक्त इति क्वचिदर्थे सातिशयं दत्तावधानं इत्यर्थमात्रजटे ।
 स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासम्प्रयोगः (यो० सू०) । सम्प्रयोगः = सम्पर्कः । साक्षात्कार
 इत्यर्थः । उष्णात्त्वमन्यातपसम्प्रयोगात् (रघु० ५।५४) । सम्प्रयोगः सयोगः ।
 हरिसम्प्रयुक्तं महेंद्रवाहम् (भा० वन० १६५।१) । हरिणा युक्तमित्याह ।
 नाथ सम्प्राभ्याम् । रथ सम्प्रयुक्तम् (रा० २।४६।३३) । सम्यगानीय
 दर्शितमित्यर्थः । मृगयासम्प्रयुक्तं (का० नी० सा० १८।६२) । मृगयासक्त
 इत्यर्थः । तिष्ठन्निहितो भावः कर्त्रा सम्प्रयुज्यते, कृदभिहितं पुनर्न सम्प्र-
 युज्यते (पा० ३।१।६७ सूत्रे भाष्ये) । नियमेन युज्यते इत्यर्थः इत्युद्धृतो ।
 ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते (याज्ञ० ३।१२६) । सम्प्रयुज्यते =
 युज्यते । द्राक्षाभया माक्षिकसम्प्रयुक्ताम् (सुश्रुत० १।२४६।६) । सम्प्रयुक्ताम्
 = समिश्रिताम् । लब्धा मही ब्राह्मणसम्प्रयोगात् । शोभनः प्रयोगः सम्प्रयोगः ।

—युध् (युधः सम्प्रहारे) । बाहुभ्याम् सम्प्रयुध्यस्व यदि त्वं योद्धुमागतं
 (रा० ६।६५।३१) । युद्धमारभस्वेत्यर्थः । यौ तौ कणश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ
 महाबलौ (भा० द्रोण० १३।१३) । सम्प्राहरेतामित्याह । सम्प्रयुद्धो धनुष्कर्ण-
 ट्या । कौलेयः परवीरहा (भा० वन० ३६।५०) । सम्प्रयुद्धः = योद्धुमारब्धः ।

—ली (लीङ् श्लेषणे) । अव्यक्ते पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयते (भा०
 शा० ३।३६।३१) । सम्प्रलीयते अभिसंविशति, अग्नयेति । एव धर्मा-राजधर्मेषु
 सर्वान् सर्वावस्थान् सम्प्रलीनान्निबोध (भा० शा० ६।३।२५) । सम्प्रलीनान् =
 अन्तर्गतान् = निमग्नान्

—वद् (वदः व्यवहृतायां वाचि) । वरतन्तु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा (पा०
 १।३।४८ सूत्रे भाष्ये) । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । (तत्रैव काशिकायाम्) । सहो-
 चचारयन्ति शब्दान् इत्यर्थः ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । न वृषा सम्प्रवर्तेरन् (भा० शा० ६।८।२१) ।
 न रेतः सिञ्चेरन्नित्याह । सायन्तने सवनकर्मणि सप्रवृत्ते (शा० ३।२५) ।
 सप्रवृत्ते = प्रवृत्ते = प्रक्रान्ते । तोरमाणेन दीनारा स्वाहता सम्प्रवर्तिता (राज०
 ३।१०।३) । प्रचारिता ।

—वृध् (वृधु वृद्धौ) । श्रीमङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्सप्रवर्धते (भा० व०
 ३।५।५१) । वर्धते इत्याह ।

—सञ्ज् (सञ्जः सङ्गे) । द्रुतप्रत्यर्पितपदं सम्प्रसज्य पुरः स्थितम् (धि०
 भा० २।१।२२) । दृढं न्यस्येत्यर्थः ।

—सङ् (ध्वं लु विशरणगत्यवसावनेषु) । श्रद्धा चेतस सम्प्रसाद (यो० सू० १।२० भा०) । तपसा सम्प्रसाद । (उत्तर०) । फलमिति तात्पर्यार्थः ।

—सू (सू गतौ) । ता उभौ चतुर पद सम्प्रसारयाव (वा० स० २३।२०) । रेफ सम्प्रसार्यमाण ऋकारो भवति (नि० २।२।५) इत्यत्र दुर्गं ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । स पदेऽक्षरे सम्प्रतिष्ठते (प्र० उ० ४।६) । सम्प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयो । अदूर-सम्प्रस्थितयो किंस्विच्छ्रेयः पितामह (भा० शा० २६८।२) ॥ सम्प्रस्थितयोः प्रवृत्तयो । अदूरसम्प्रस्थितयो = अदूरविप्रकृष्टयो । नादेन तद्वन तस्य सम्प्र-स्थितमिवाभवत् (भा० वन० ११।११) । सम्प्रस्थितम् = चलितम् = क्षुभितम् । को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभूत् । कर्तुर्मुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्र-स्थित जगत् (भा० शा २२७।१२) । सम्प्रस्थित चलम् ।

—हृ (हृव् हरणे) । अस्मिभ्या सम्प्रजह्नाते परस्परमरिन्दमौ (भा० द्रोण० १४।२।३७) । मिथ आजघ्नतु । सम्प्रहरन्ते राजान (पा० १।३।१५३ इत्यत्र का०) । परस्पर युध्यन्त इत्याह । सम्प्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न सशय (रा० ३।२४।६) । सम्प्रहारो युद्धम् । स सम्प्रहारस्तुमुलस्तेषा च मम भारत (भा० वन० १६६।२२) । युद्धमित्यर्थः ।

सम्प्रति (सम् + प्रति)

—इ (इण् गतौ) । किं तत्कथं वेत्युपलब्धसज्ञा विकल्पयन्तोपि न सम्प्रतीयुः (भट्टि० ११।१०) । सम्प्रतीयुः = निश्चिनुयुः = व्यवस्थेयुः ।

—पङ् (पङ् गतौ) । नष्ट धन स्वामी क्षिप्रं सम्प्रतिपद्यते (रा० ३।७३।१६) । सम्प्रतिपद्यते = प्रतिलभते । सर्वे त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मत्मा सत्य-वागिति (भा० उ० ७३।३२) । सम्प्रतिपत्स्यन्ते = ऐकमत्येन ज्ञास्यन्ति । यो वै व्रत यथोद्दिष्टं तथा सम्प्रतिपद्यते । अखण्ड सम्यगारभ्य तस्य लोकाः सनातना (भा० १३।३६२६) ॥ समापयतीत्यर्थः । भगवन् साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं सम्प्रति-पादय (भा० वन० १८७।१४) । प्रापयेत्यर्थः । न मा परं सम्प्रतिपत्तुमहसि (कु० ५।३६) । सम्प्रतिपत्तुम् = ज्ञातुम्, मन्तुम् । तस्मै सम्प्रतिपन्नाय यथाव-त्परिपृच्छते । शिष्याय (भा० आश्व० ३५।१३) सम्प्रतिपन्नाय = विधि-वदुपेताय । द्वयामुध्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नं (मनु० ८।५० इत्यत्र कुल्लुक) । सम्प्रतिपन्नः = अश्रुयुगगतः । समवायेन वणिजा लाभार्थं कर्म कुवताम् (याज्ञ० २।२५।६) । सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवैकस्य सम्प्रतिपत्तिः समवायः (मिताक्षरा) । सम्प्रतिपत्तिः सवित् । यदस्यामपत्य जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिहिकः कुर्यादिति कन्यादानकाले

जामात्रा सह सम्प्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितर पुत्रिका कुर्यात् इति (मनु० ६।१२७) इत्यत्र कुल्लूक । शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति (भा० उ० ३६।३०) । शेषस्य तत्कालोचितस्यार्थस्य विचारः सम्प्रतिपत्तिः । सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्य शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिन प्रतिजानते । (योग० १।२७) । सम्प्रतिपत्तिर्बोधः ।

—मुच् (मुच्लु मोक्षणे) । वरुणपाशं सम्प्रतिमुक्त (भा० पु० ५।२४। २३) । सम्प्रतिमुक्त = बद्ध । समा नार्थः । अन्यत्र केवल प्रति श्रूयते न समा सहचरित । यथा श्रीरामायणे प्रयोग — नाराचमाला रामस्य ललाटे .. प्रत्यमुच्चत् (६।६६।३४) । अबध्नादित्यर्थः ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । तत सा सम्प्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी (रा० २।१०७।५) । सम्प्रतिश्राव्य = प्रतिज्ञा कारयित्वा ।

सम्प्रवि (सम् + प्र + वि)

—हृ (हृञ् हरणे) । ततो दिशः सप्रविहृत्य पार्थः । (भा० वन० २६६।१) । सप्रविहृत्य = विहृत्य । अथवोपसर्गद्वितयेनातिरिक्तेनातिरिक्तोर्थः प्रकर्षो गम्यते ।

सम्प्राङ् (सम् + प्र + आङ्)

—क्रुश् (क्रुश् आह्वाने रोदने च) । सम्प्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे (भा० द्रोण० २।२१) । आङ्ङाचारितार्थेऽपि सम्प्रयोरेकतरस्य वैयर्थ्यं विस्पष्टम् ।

सम्प्रोद् (सम् + प्र + उद्)

—म्ना (म्ना अभ्यासे) । हविशेषान् सप्तलोम्नायः पिण्डान्कृत्वा (आप० श्रौ० ८।४।१६।६) । सम्प्रलोम्नाय = सम्प्रमृष्ट । रलयोरविशेषः । नलोप-इष्टान्दसः ।

सवि (सम् + वि)

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । संवीक्षणं विचयनम् (अमरः) । विचयनं मार्गं गवेषणमन्वेषणं भवति ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । वर्तस्व पुरुषव्याघ्र सविजानामि तेऽनघ (भा० शा० ६।१।३५) । सविजानामि = सुष्ठु जानामि । सविज्ञातानि तानि (नि० १।१२।४) । सविज्ञानपदमिह शास्त्रे रुढिशब्दस्य सज्जेति दुर्गं । सविज्ञातपदानि तु प्रधानस्तुतिभागदेवताग्न्यादीनि (नि० ७।१ दुर्गवृत्तिः) । न पदार्थसविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् (मनु० २।१० इत्यत्र मेधातिथिः) ।

—धा (धाञ् धारणपोषणयो) । भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं सविधीयताम् (भा० वन० १०५।२) । सविधीयताम् = निश्चीयताम्, व्यवसीयताम् । वृत्ति न सविधत्स्व वै (सुश्रुत० २।३६४।१७) । निश्चिन्विताह । कल्पयेति तात्पर्यार्थं । तस्य पूजार्थमर्चय सविधत्स्व परन्तप (भा० उ० ८५।६) । उपचारसामग्रीं योजयेत्याह । सविधास्यति कार्याणि सर्वथा (रा० ४।२५।५) । सर्वात्मना कार्येष्ववधास्यतीत्याह । श्रुत्वा त्वत्त शुभे वाक्यं सविधास्याम्यह तथा (भा० उ० १६०।१७) । सविधास्यामि = आचरिष्यामि । यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशात्रव । तथा सर्वं सविदध्यात् (मनु० ७।१८०) ॥ सविदध्यात् = युञ्जीत, योगान् उपायान् आतिष्ठेत् । सन्धिविग्रहयानासनसश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन सविधास्ये (पञ्चत०) । कार्यं साधयिष्ये । येषामाम च पक्व च सविधत्ते (भा० सभा० ५२।४२) । पुत्र दामोदरोत्सङ्गे देवी सन्यदधातस्वयम् (भा० सभा० ४३।१७) । न्यदधादित्यर्थः । सविधाय हरिर्नटम् । नटवेषेण भैमाना प्रेषयामास (हरि० २।६२।५८) । सविधाय = व्यादिश्य । सविधाय पुरे रक्षाम् (भा० ३।१२०८६) । उक्तोऽर्थः । सुसविधाय स्वबल सद्य विक्रमस्य (रा० ५।७०।६) । सुसविधाय = सुप्रयुज्य । इतो दु खतर किन्तु यदह मातर तत । सविधातु न शक्नोमि (भा० उ० ७२।१३) तस्या लोकयात्रा निर्वतयितुम्, आरवश्यकेनान्नाद्येन योजयितुम् । सम्यक् पोषयितुमिति तात्पर्यार्थः । अस विहित-राष्ट्रस्य देशकालावजानत (भा० शा० १३०।४) । असम्यग्रक्षित राष्ट्र येन सोऽस-विहितराष्ट्र, तस्य । रावण सविधा चक्रे लङ्काया शास्त्रनिर्मिताम् (भा० वन० ३८४।२) । उद्धासित मङ्गलस विधाभि सम्बन्धिन सद्य समाससाद (रघु० ७।१६) । सविधाभि = रचनाभि । उपाचरत् कृत्रिमस विधाभि (रघु० १४।१७) । सविधाभि = भोग्यपदार्थं । यावद् गेह गत्वा जानामि किं नु खलु सविधा विहिता नवेति (चारु० १) । सविधा = अन्नपाक । कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य सविधाम् (रघु० १।६४) । सविधाम् = कुशादिशयन-सामग्रीम् । सविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिता (भा० द्रोण० ७५।२५) । सविधानमथाज्ञाप्य द्वारकाया महाबल (हरि० २।१२१।१४१) । सविधानं पुररक्षणम् ।

—भज् (भज् सेवायाम्) । न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । य तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सविभजन्ति तम् (भा० उ० ३५।४०) ॥ सविभजन्ति = सयुञ्जन्ति । शमेऽभिरमे विरराम पापाद् भजे दम सविभभाज साधून् (बुद्ध० २।३३) । साधुभ्यो ददावित्याह । सम्बन्धायोग्यमपि त कृतज्ञत्ववशवद् । स विभजे स भुजग कन्यया च धनेन च (राज० १।२४३) ॥ सविभजे = सिधेवे । कन्यादानेन धनदानेन च । इव द्वयं ददावित्यर्थः । अतिरिक्तं स विभजेद् भोगैर-

न्यानकिञ्चनान् (भा० शा २५६।२३) । विभज्य सयोजयेदित्याह । स्निग्ध-
जनस विभक्त हि दुःख सह्यवेदन भवति (शा० ४) । स विभक्तम् = विभज्य
साधारणीकृतम् । भवन्तमाश्रिता कृष्ण सविभक्ताश्च सर्वश (हरि० २।१२१।
२१) । सविभक्ता = समीचीनविशिष्टभक्तिमन्त । अत्रार्थेऽयं विरल प्रयोग ।
मित भुङ्क्ते स विभज्याश्रितेभ्य । सविभज्य = स्वभोग्यस्यार्थजातस्यैकदेश
प्रदाय । सविभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्ताम्बूलानुलेपनं (भा० पु० १०।७०।१३) ।
विभागपूर्वक सयोज्य । स्रगादीनि विप्रेभ्यो दत्त्वेत्यर्थ । स्वामी रक्थकय-
सविभागपरिग्रहाधिगमेषु (गौ० ध० २।१।३६) । सविभाग = आत्रादीनां
साधारणस्य परस्परविभाग । तपस सविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते (भा०
उ० १।४।१८) । सविभाग = अश । एकदेश । सभाषणमपि सविभागमध्ये
कुर्वन्ति (का० शुक्र०) । सविभाग = उपहार दानम्, प्रतिग्रह । वत्सल
सविभक्तारमुपजीवन्ति त नरा (भा० शा० ७५।३७) । सविभक्तारम् =
दातारम् । सविभक्ता च दाता च भोगवान् सुखवान्नर (भा० वन० २५६।
२४) । सविभक्ता = अन्नादेर्विभागकर्ता । सुखवानित्यस्य स्थाने सुखीति
पाणिनीया इच्छन्ति ।

—वस् (वस आच्छादने) । नाश्रेयान्वै प्रावारान् स विवस्ते (भा० उ०
२६।८) । सविवस्ते = वस्ते, सवी अनर्थकौ ।

सव्यव (सम् + वि + अव)

—ह (हृज् हरणे) । तेन जात ततो जातमितीय रचना गिराम् । शास्त्र-
स व्यवहारार्थं न राम परमार्थत (यो० वा० ४।४०।१७) ॥ शास्त्रसव्यवहार
शास्त्रव्यवहार । सव्यवहारात् शौच मैत्रता दृढभक्ति च परीक्षेत (कौ० अ०
१।६) । सव्यवहार = इतरं सह व्यवहार, परेषु वृत्ति । याप्यो गर्ह्यं
सर्वैरसव्यवहार्यं इति (गौ० ध० २।४।२३सूत्रे मितक्षरायाम्) । मिथो व्यवहारे
वर्जनीय इत्यर्थ ।

सव्या (सम् + वि + आङ्)

—ह (हृज् हरणे) । याचि-व्याह सव्याह-व्रज-वद वसा प्रतिषिद्धानाम्
इति ग्रन्थादिषु (३।१।१३४) गणसूत्रम् । असव्याहारी परैर्न सव्याहरति सभाषते
इत्येवशील ।

अनु

—अञ्च (अञ्चु गतिपूजनयो) । अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपाल येषा पूर्वापरा
अन्वञ्च प्रमीयेरन् गृह्णाहो वा (आप० श्री० ६।१।३६१) । अन्वञ्च =

सन्तता । त्वामन्वञ्चो वय स्मसि (ऐ० ब्रा०) । त्वदनुगामिनो वयमित्याह ।

—अच् (अर्च पूजायाम्) । अनु यदी मरुतो मन्दसानमाचन्निन्द्रम् (ऋ० ५।२६।२) । अनुशब्दोऽर्चने किं वैशिष्ट्यमाधत्त इति न ज्ञायते । अर्चायामनुक्रम ब्रूयादुत ?

—अर्ज (अर्ज अर्जने, अर्ज प्रतियत्ने) । इद वै यूपमुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जति (श० ब्रा० ३।७।२।४) । नान्वर्जति=न त्यजति ।

—अव् (अव रक्षणाद्यूनविशतावर्थेषु) । अनु त्रितस्य युध्यत शुष्ममा-
वन्नुत क्रतुम् (ऋ० ८।७।२४) । अन्वावत्=आहर्षयन्, समुत्साहसंघयन् ।

—अस् (अस भुवि) । यदि पत्नी नानुष्यात् (आप० श्रौ० ६।३।१२।
५) । नान्वासीना स्यात्, अन्तिकस्था न स्यात् । यदि यजमानो नानुष्यात् (भा०
श्रौ० ६।११।३) । उक्तोऽर्थः । अपि शवर्या अनुस्मसीति (ऐ० ब्रा० ४।५) ।
अनुस्मसि=सज्जा स्म । परिदद्या, उपहराम इति वा । अनुष्याम रोदसी
देवपुत्रे (ऋ० १।१८।५।४) । अनुष्याम=अनुभवेम, आप्नुयाम ।

—अस् (असु क्षेपे) । (मेखला) मुञ्जवल्शेनान्वस्ता भवति (श० ब्रा०
३।२।१।३) । अन्वस्ता=प्रोता ।

—आस् (आस उपवेशने) । अन्वास्यमाना मुनिभि सान्त्वयमानाश्च भारत
(भा० वन० ५।४) । अन्वास्यमाना = उपास्यमाना, उपस्थीयमाना । समीपे
वर्तमानैर्मुनिभि परिगता । अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् (रघु०
१।५६) । समीपे वर्तमानयाऽरुन्धत्या सेवितम् । सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्
(रा०) । सायसन्ध्यासम्बन्धि देवतादिध्यान कृत्वेत्यर्थः । अन्वास्यमानश्चिर-
जीवदोषं (प्रतिमा० ३।१५) । अन्वास्यमान सेव्यमान, युक्त इत्यर्थः ।

—आप् (आप्लु व्याप्तौ) । तद्विष्यस्त नान्वाप्नोत्पूर्वं सवनम् (ऐ० ब्रा०
३।२७) । नान्वाप्नोत् अनुगन्तु नाशक्नोत् । तद्धीतरम नान्वाप्नोत् पूर्वं सवने
(=प्रातर्मध्यन्दिन) सवने । इति च तत्रैव ।

—इ (इण् गतौ) । गन्धर्वा एन (ब्रह्मचारिणम्) अन्वायन् (अथर्व०
११।७।२) । अनुगच्छन्तीत्यर्थः । विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गु (ऋ० १०।१२।३) ।
अनुययु = अनुजग्मु । अन्वेष्टुमनुसल्लुरित्यर्थः । मा वालिपथमन्वगा (रा०
४।३०।८) । मान्वगा = माऽनुगा = मानुसार्थो, मा तत्र पद निधा इत्यर्थः ।
देवा देवानामनु हि व्रताऽगु (ऋ० ३।७।७) । अन्वगु = अन्वकार्षुः । मा
मन्युवक्षमन्वगा (भा० वन० १०।२८) । मान्वगा = माऽनुगा = मा गम ।
मैत पन्थामनुगा भीम एष (अथर्व० ८।१।१०) । अस्त वा अस्त यन्त सर्वे
देवा अनुयन्ति (श० ब्रा० ११।६।२।४) । उक्तोऽर्थः । त व्रजन्तः.....अन्वीयुर-

नुसारिण (रा० १।३३।१८) मम देवासो अनुकेतमायन् (ऋ० ४।२५।२) ।
 अन्वायन् = अन्वहन्धन् । यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन् (भा० सभा० ६३।४) ।
 लक्ष्यार्थः । तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय (ऋ० ४।४।११) अनुक्रमेण प्राप । यद्
 दाय इत्यध्यगच्छम् इत्यर्थः । धातुरादेशमन्वेति (महाभा०) । धातोरदेशेनान्वय
 सम्बन्धो भवति । त्वमेकार्किकी भीरु निरन्वयजने वने (भट्टि० ५।६६) ।
 अन्वय = अनुगा । कतरकुलान्वयो भवतालङ्क्रियते (अवि० ४) । अन्वय =
 सम्बन्ध । तपसाऽन्वितो वेषस्त्व राममहिषी घ्रुवम् (रा० ५।३३।१३) । अन्वित
 युषत । योग्य, सद्दृशः । त्वन्मार्गमन्विते तस्मिन्राघवे (रा० ३।४०।३१) ।
 अन्विते = अनुगते । तथापि तस्या लावण्य रेखया किञ्चिदन्वितम् (शा० ६।१४) ।
 किञ्चित् = मात्रया । अन्वित सगतम् । रेखया = चित्रेण । सम्पदिस्तु न गृह्यते-
 ऽन्वितार्थत्वात् (पा० ३।१।४० इत्यत्र वृत्तौ) । अनन्वितार्थत्वात् = असाम-
 ध्यात् । अन्वित्या दिवा दिव जिन्व (वा० स० १५।६) । अन्वेति देहमनुगच्छ-
 तीत्यन्वितिरन्तम् ।

—इष् (इष गतौ) । अन्विष्यामि भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् (भा० आदि०
 १२५।२४) । अनुगमिष्यामि । प्रसीत पतिमनुप्रसेष्य इत्यर्थः । भवन्तमहमन्विष्ये
 मातरी च यतन्नत (भा० आश्रम० ३६।२४) । अनुसरिष्यामीति प्रथम-
 कल्पितोऽर्थः । सेविष्य इति तात्पर्याथ । न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्
 (कु० ५।४५) । अन्विष्यति = मागति, मार्गयति, विचिनीति, गवेषयति ।
 कालमन्वेषयन्ती (पञ्चत०) । सद्दृशमवसरं प्रतीक्षमारी । अन्विष्यन्तस्तत
 सीता सर्वे ते (रा० ४।४७।१) । विचिन्वन्त इत्यर्थः । याम् (वृत्तिम्)
 अन्वेषयतां नृणां यान्ति सर्वे समाप्तिं गुणा (भर्तृ० ३।६८) । विचिन्वता-
 मित्यर्थः । न तु नीतिं सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परं (भा० वि० २८।६) ।
 विचिन्वत्योपलब्धमित्यर्थः । दुर्बलाश्चैव सततं नान्वेष्टव्या बलीयसा (भा०
 आश्रम० ६।१७) । नोच्छेत्तव्या इति नील० । सारङ्गान्वेषणं वने (भा० शा०
 १७८।७) । अन्वेषणमनुगमनम्, तच्चरितानुकरणम् । सारङ्गो भ्रमरः ।

—इष् (इष इच्छायाम्) । यामन्वेच्छद् हविषा विश्वकर्मा (अथर्व०
 १२।१।६०) । अन्वेच्छत् = विचेतुमैच्छत् = व्यचिनीत् । हन्त तमात्मानमन्वि-
 च्छाम (छा० उ० ८।७।२) । अन्विच्छाम = अनुसन्दधम् । आ मृत्योः श्रिय-
 मन्विच्छेन्नना मयेत दुर्लभाम् (मनु० ४।१३।७) । श्रियमन्विच्छेत् = श्रिय
 प्राप्तय उद्युञ्जीत । तदेवासनमन्विच्छेद् यत्र नाभिपतेत् परं (भा० वि०
 ४।१३) । अन्विच्छेत् = इच्छेत् । अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथ शरण्य
 (उत्तर० २।२३) । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं नृप । प्रयातो नश्यति
 क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता (हरि० १।३।२६) ।

—ई (इङ् गतौ) । *विद्याविद्धिश्च दारकै । अन्वीतमेव ददृशु (राज० ३।१११) । अन्वीत परिवृतम् ।

—ईक्ष् (ईक्ष दशने) । अन्वैक्षन्त मनसा चक्षमा च (अथव० २।३४।३) । अन्वैक्षन्त=अवादधत । अन्वैक्षन्त । अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्ण भ्रान्त-चेतसम् । राजान मातर चैव ददर्शानुगतो पथि (रा० २।४०।३६) ॥ अन्वीक्षमाण पृष्ठतोऽवलोकयमानि । श्रवणादनु पश्चाद् ईक्षाऽन्वीक्षा (न्याये) । अन्वीक्षणमनु श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् (रा० ७।३।४) । अन्वीक्षणम्=शुभा-शुभवोक्षणम् ।

—ऋ (ऋ गतौ) । अन्वारत् कुम्भकर्णं मद्भुसुत (भट्टि० १५।५७) । अन्वारत्=अन्वगच्छत् ।

—एष् (एष् गतौ) व्यक्तमन्वेषते भूयो यद् वृत्त तस्य धीमत. (स० १।३।१) । अन्वेषते=अन्विच्छति । कतकधूत पाठ । धर्मणा न्वेषते गतिम् (रा० १।३।२) । काव्यस्यान्वेषत इति क्वाचित्क पाठ ।

—कथ् (कथ वाक्यप्रबन्धे) । अन्वादिष्टोन्वाचित कथितानुकथितो वा (पा० ६।२।१६० सूत्रवृत्तौ) । अनुकथित=पश्चात्कथित । यस्य प्रानुष्येन कथन कीर्तन न । आदेश कथनमन्वादेशोऽनुकथनम् ।

—कम् (कमु कान्तौ) । स देवान्नान्वकामयतेतुम् (ऐ० ब्रा० २।७) । अन्वकामयत=अकामयत । नार्थोऽनुना ।

—कम्प् (कपि चलने) । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे (भा० आश्व० २।१०) । मा दयस इत्यर्थः । सोऽन्वकम्पत वै नित्य प्रजा पुत्रानिवो-रसान् (भा० शा० २६।५१) । उक्तोऽर्थः । अनुकम्पे प्रयोगे विभक्तिद्वय दृश्यते द्वितीया च सप्तमी च । कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते (मृच्छ० ३) । किमुज्जि-ह्वानजीविता वराकी नानुकम्पसे (मालती १०) । व्यसने नानुकम्पन्ते सर्वभूतानि भूमिपम् (रा० ३।३७।१५) । शफरी प्रथमा वृष्टिर्वाग्वकम्पयत् (कु० ४।३६) । अन्वकम्पयत्=अन्वकम्पत । स्वार्थे णिच् । सर्वभूतानुकम्पक (हरि० १।२४।१३) । सर्वभूतेषु सानुक्रोश इत्याह । वक्ता हितानामनुरक्त आर्य शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्य. (भा० उ० ३७।२५) । अनुकम्प्य=अनु प्राह्य ।

—काङ्श् (काक्षि काङ्क्षायाम्) । अतः प्रिय चेदनुकाङ्क्षसे त्व सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु (भा० सभा० ६४।१५) । अनुविशेषकृन् ।

—काश् (काश् दीप्तौ) । प्रकाशेनान्तरमनुकाशेन बाह्य (प्रीणामि)

(मै० स० ३।१५।२) । अमुनैवानुकाशेन यदद इन्द्र सारथिरिव भूत्वोदजयत्
(ऐ० ब्रा० २।२४) । अनुकाशेन—दृष्टान्तेन ।

—कृष् (कृष् निष्कर्षे) । तूलेनानुकृष्णाति अनुतुल्यति । (पा० ३।१२५
वृत्तौ) अनुकृष्णाति=अनुकर्षति ।

—कृज् (कृज् अव्यक्ते शब्दे) । पश्य लक्ष्मण सवाद मम मन्मथवर्धनम् ।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामनुकृजताम् (रा० ३।७।१२४) ॥ अनुकृजताम्=
परस्पर कृजताम् ।

—कृ (कृञ् करणे) । शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् (भट्टि० २।८) ।
अनुप्राप । अनुकृतवानित्यर्थ । भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुं शस्त्र भविष्यति
(मृच्छ० ६।१७) । भीमवद् वतिष्ये । सर्वाभिरन्याभि कलाभिरनुचकार त
वैशम्पायन (का०) । या कृता (सभा) नानुकुवन्ति मानवा (भा० सभा०
१।११) । नानुकुवन्ति तादृशीं निर्मातुं न पारयन्ति । बन्ध ततोऽनुकुर्वीत
(सुश्रुते) । बन्धमासजेत् । तदनुकृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ता (अमर० ५०) ।
अनुकृतवती=पश्चात् (कालान्तरे) कृतवती । अनुकारिणि पूर्वेषा युक्तरूपमिद
तव (शा० २।१७) । अनुकारिणि तत्सदृशव्यवहारिणि । प्रियाया किञ्चिदनु-
कारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि (शा० ६) । उक्तोऽर्थः । सुलभानुकार
खलु जगति वेधसो निर्माणसनिवेश (मालती० ६) । अनुकार सादृश्यम् ।
ननु कलमेन यूथपतेरनुकृतम् (माल० ५) । न वयं प्रभवामस्त्वामनुकुर्व
महेश्वरि । अनुकर्तुम्=निष्कर्तुम्, प्रत्युपकर्तुम् । अधशसदु शसाम्या करेणा-
नुकरेण च (अथर्व० १२।२।२) । कर सहाय । अनुकर सहायस्य सहाय ।

—कृत् (कृती छेदने) । क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नगाधिप ।
आगर्भादिनुकृन्तन्तो देवदण्डनिपीडिता (भा० अनु ५६।३) ॥ अनुकृन्तन्त =
शकलानि कुर्वन्त ।

—कृष् (कृष् विलेखने) । तदास्य शबला राजा विश्वामित्रोऽन्वकर्षत
(रा० १।५४।१) । स्वस्य पश्चादकर्षत् इत्युक्तं भवति । अन्यथा चकारेण
तृतीयानुकृष्यत (पा० २।३।७२ सूत्रवृत्तौ) । तृतीयाऽग्निमसूत्रे नीयेत्यर्थः ।
गृहस्थधर्मान् प्रयुञ्जान इमानि व्रतान्यनुकर्षत् (गौ० ध० १।६।१) । आत्मान-
मनुप्रापयेदित्यर्थः । दन्तच्छद प्रियतमेन निपीतसार दन्ताग्रभिन्नमनुकृष्य निरी-
क्षते च (ऋतु० ४।१३) । अनुकृष्य=वितत्य । अपकृष्येति पाठान्तरम् । स
एवार्थः । नायमनुकर्षणार्थश्चकार (२।४।४ सूत्रे भाष्यम्) । अनुकर्षणम्=
अग्रे नयनम् । अनुकर्षणम् मन्त्रैर्देवतानामावाहनमपि भवति । चक्र युगं च
तूणैर ह्यनुकर्षं च सायकै (भा० द्रो० ३८।६) । अनुकृष्यते स्वसम्बन्धेन

चक्रेणेत्यनुकर्षो रथतलम् । युद्धविमर्दे यस्य कस्यचिद् रथावयवस्य नष्टस्य प्रति-
समाधानार्थं यद् रथस्याधो दारु बध्यते तत् । अनुकर्षो रथाधस्थदाश्लीति
मेदिनीति नील० (भा० उ० १५५।३) । अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावक-
मूर्छनम् (भा० सभा० १३।१३) । दारिद्र्याद्वाजकीयद्रव्यस्यातीतवर्षस्य धारण-
मनुकर्ष इति नील० ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । यास्ते धाना अनुकिरामि (अथर्व० १८।३।६६) ।
अनुक्रमेण किरामि विक्षिपाभि । वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराणि (भा० आदि०
१०।६।४) । व्याप्तान्यभूवन्नित्यर्थः । मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णं (मार्गम्)
(रघु ६।५६) । अनुकीर्णम् = व्याप्तम् । अनुकीर्णाणि रक्षोभि (भा० वन०
६३।१३) । व्याप्तानि । अनुकीर्णं महारण्य ब्राह्मणं सम्पद्यत (भा० वन०
२६।१) । उक्तोऽर्थः । नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सिंहस्य (रा० ३।३५।११) ।
पूर्वोक्त एवार्थः ।

—कृत् (कृत सशब्दे) । वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् (भा०
आदि० ११०।१६) । नान्वकीर्तयत् = नोदाहरत् । तेषां कथां नाकरोत् । दिशा-
मभिजय ब्रह्मन् विस्तरेणानुकीर्तय (भा० सभा० २६।१) । अनुकीर्तय =
उपदर्शय । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् (भा० वन० १३३।१०) ।
अनुकीर्तनम् = प्रख्यापनम् = घोषणम् । जानन् द्विजोऽमुना दग्ध इति दोषा-
नुकीर्तनात् (कथा० ४।१२१) । उक्तोऽर्थः । अलोभाच्छिद्यते सद्यो वेपमानो-
ऽनुकीर्तयते (हरि० ३।१६।४८) । अनुकीर्तयते = वाक्यो निश्चो भवति ।

—कलूप (कृष् सामर्थ्ये) । आहुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना
राष्ट्रमनुकल्पते (तै० स० ३।४।८।३) । अनुसरतीत्याह । देवविश खलु वै
कल्पमान मनुष्यविशमनुकल्पते (तै० स० ६।१।५।३) । तथा सता शाट्यायनिन
षडहविभक्तीरनुकल्पयन्ति (लाट्या० श्रौ० ४।५) । कल्पयन्ति विदधतीत्यर्थः ।
प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वतते (मनु ११।३०) । अनुकल्पेन प्रतिनिधिना ।
अभावे हि श्रुतस्यानुकल्प प्रतिनिधि (मी० ६।३।३५ सूत्रे शाबर०) ।

—क्रन्द (क्रुवि आह्वाने रोदने च) । य क्षोणीरनु चक्रदे (ऋ० ८।३।१०) ।
प्रतिशब्दमकरोत् । वीरुनीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यमी कुक्कुटा (मालती०
६।७) । क्रन्दनस्य पश्चात्क्रन्दन्तीत्यर्थः ।

—क्रम (क्रम पादविक्षेपे) । अनु प्रत्यास आयव पद नवीयो अक्रमु
(ऋ० २५।२५) । अन्वक्रमु = अनुजम्बु । श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति (भा०
पु० ३।२५।२५) । अनुक्रमिष्यति = अनुवर्तिष्यते । यच्चानुक्रान्त यच्चानुकस्यते
(फा० १।१।७२ सूत्रे भाष्यम्) । यद्गणपाठमनुसृत्य क्रमेण चिन्तित यच्चैवं

चिन्तयिष्यत इत्याह । स सहिता भागवती कृत्वाऽनुक्रम्य च (भा० पु० १।७।८) ।
 अनुक्रम्य=अनुक्रमण्या सयोज्य । अनुक्रम्य=पुनरावर्त्येति तु श्रीधरः । तथा
 चानुक्रान्तम् (ऋ० १।१०५ इत्यत्र भाष्ये सायण) । अनुक्रमण्या पठितमित्याह ।
 नाराचाभिहत शीघ्रमात्मत्राणपरो मृग । गिरिपादपसबाधा सोन्वक्रामद्
 महाटवीम (मार्क० २१।७) ॥ अन्वक्रामत्=प्रातिष्ठत । अनुक्रामन्तश्च विकारान्
 व्याख्यास्याम (सुश्रुते) । येन क्रमेण विकारा उद्दिष्टास्त क्रममनतिहायेत्यर्थः ।
 महर्षिभिरनुक्रान्त धर्मपन्थानमास्थित (रा० ५।४७।६) । अनुक्रान्तमनुसृतमिति
 तीर्थः । तीर्थयात्रामनुक्रामन् (भा०) । क्रमेण तानि तानि तीर्थानि यान् इत्यर्थः ।
 व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् (रा०) । अनुक्रान्ता=प्राप्ता ।
 प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा (रघु० ६।७०) । अनुक्रमज्ञा=वाक्यपूर्वापर्याभिज्ञा ।
 आश्रमानुक्रम पूर्वं स्मर्यते *न व्यतिक्रम (कि० ११।७६) । आश्रमणा पौ-
 र्वापर्येणाश्रयणमनुक्रम । मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रम (भा० उ०
 ३।४।४०) । अनुक्रमो व्यायामशिक्षादि (नील०) । न तर्हीदानीमवगल्भानु-
 क्रमण कर्तव्यम् (पा० ३।१।११ सू० भा०) । अनुक्रमणम् =क्रमिक पाठ-
 सनिवेशः । परिगणनमिति तात्पर्यार्थः । अनुक्रमणी ऋगादिप्रतिपाद्यसूची ।
 उभे सन्ध्ये जपन्किञ्चित् सद्यो मुच्येत किल्बिषात् । अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना
 रात्र्या च सञ्चितम् (भा० आदि० १।१।२६३) ॥

—क्रीड् (क्रीड् विहारे) । अनुक्रीडन्ते कुमारः सम्बाधेस्मिन्गृहाङ्गने ।
 अनुक्रमेण क्रीडन्तीत्यर्थः । साध्वनुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम् (भट्टि०
 ८।१०) । अनुक्रीडमानानि विहरन्ति ।

—क्रुश (क्रुश आह्वाने रोदने च) । उत स्मैन वस्त्रमर्थि न तायुमनु
 क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० ४।३८।५) । अनुक्रोशन्ति=आक्रन्दन्ति । किम-
 नुक्रोश्य वैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ (भा० आश्व० ५।२३) । तावदिमान्
 बालवृक्षानुदकप्रदानेन अनुक्रोशयिष्यामि (प्रतिमा० ५) । दयिष्ये । अयि निरनु
 क्रोशस्य पुत्रौ मा चापलम् (कुन्द०) । निरनुक्रोशो निर्दयः ।

—क्षर् (क्षर सञ्चलने) । (सिन्धवः) अनुक्षरन्ति काकुदम् (ऋ० ८।५८।
 १२) । स्यन्दन्ते इत्यर्थः । मधोर्धारामनुक्षर (ऋ० ६।१७।८) । अनुक्षर=सतत
 स्त्रावयेत्यर्थः ।

—क्षि (क्षि निवासगत्योः, क्षि क्षये) । यत्ते अन्न भुवस्पते आक्षियति
 पृथिवीमनु (अथर्व १०।५।४५) । विद्यत इत्यर्थः । आपृच्छ्य क्रतुमाक्षेति पुष्यति
 (ऋ० १।६४।१३) । आक्षेति आप्नोति । अनुक्षीयमाणविज्ञान० (भा० पु०
 ५।१४।२१) । शनैः शनैः क्षय गच्छदित्यर्थः ।

—ह्या (ह्या प्रकथने) । अनु पूर्वाणि चख्यथु युगानि (ऋ० ७।७०।४) ।

दूराद् दहशुरित्यर्थः । अन्वप्तिरूपसामग्रमख्यत् (वा० स० ११।१७) । यदुत्तमामर्दितं यजति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वगस्य लोकस्यानुख्यात्यै (ऐ० ब्रा० १।८) । अनुख्याति = सम्यगुपलम्भ (षड्गुह०) । अनुक्रमेण प्रकाशनम् (भट्ट०) ।

—गम् (गम्लु गतो) । अनु स्वधामृभवो जन्मुरेताम् (ऋ० ४।३३।६) । अनुजग्मु = पश्चात् प्रापुरित्यर्थः । परायती मातरमन्वचष्ट न नानुगान्यनु नू गमानि (ऋ० ४।१८।३) । अनुगमानि = अनुगच्छानि । माधुर्यद्रवसौत्यादि-जलधर्मास्तिरङ्गके । अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेने ह्यनुगता यथा ॥ साक्षिस्था सच्चिदानन्दा सम्बद्धा व्यावहारिके । तद्द्वारेणानुगच्छन्ति तथैव प्रातिभासिके (बालबो०) ॥ अनुगच्छन्ति = आविशन्ति । आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृद-ङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् (अम्भ) (रघु० १६।१३) । ध्वनिमन्वगच्छत् = ध्वनिना सदृशमभूत् । पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते (रा० ३।३१।३६) । अनुगम्यते = अनुस्त्रियते, अनुपद्यते । काननं वापि शैलं वा य रामोऽनुगमिष्यति (रा०) । अनुक्रमेण प्राप्स्यति । कृत्स्ना पृथिवीमनुगच्छत (रा०) । सीता-न्वेषणार्थाय कृत्स्ना भूय पर्यटत । पशु न नष्ट पदेरनुगमन् (ऋ० १०।४६।२) । अन्वविन्दन्, पर्वैश्चिह्नैर्मार्गित्वाऽऽसादयन्नित्यर्थः । (पथिभि) एतैरनुगच्छेम यज्ञम् (अथर्व० ११।१।३६) । उक्तोऽर्थः । नद्रासनं ततश्चित्रमृषिरन्वगमन्-वम् (भा० अनु० १०।३) मद्रासनं प्रति प्रासरद् इत्यर्थः । अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते (पञ्चत० १।७३) । यद्वशवदा भृत्या न भवन्तीत्यर्थः । यदा वा अनिरनुगच्छति वायु तर्ह्यनूद्वाति (श० ब्रा० १०।३।३।८) । अथात आहव-नीयोऽनुगच्छेत् (श० ब्रा० ११।५।३।८) । उक्तोऽर्थः । दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति (रा० २।१२।८६) । अनुमरिष्यतीत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षण-मनुगमयति । व्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । शिवमिवानुगतं गजचर्मणा (कि० ५।४) । अनुगतं पश्चाल्लम्बिना परिधानेनाच्छादितम् । दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् (का०) । अनुगतं क्रमेणागतं । परितुष्टोऽस्मि यत्पितरमनुगतो वत्स (माल० ५) । पितरमनुहरतीत्यर्थः । सूत्रेणानुगतं भवति (वे० सू० शा० भा०) । सूत्रानुकूलं भवतीत्यर्थः । प्रस्तावानुगतं पृष्टं (पञ्चत० ५) । प्रस्तावसदृशम् इत्यर्थः । कालेनानुगतो ह्यसि (रा० ७।६।८।६) । अनुगतं = आसादितं । वर्ष-वरकलमूकानुगतेन परिजनेन (का०) । अनुगतेन = व्याप्तेन । मद्यानुगतभोजनम् । (मनु० ११।७०) । अनुगतं मिश्रितं सहानीतमिति वा । तैलक्षीरानुगतम् (सुश्रुत० २।४३।११) । क्षीरेण सहितमित्यर्थः । अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगम (सुश्रुत० २।४४।५।३) । अनेकरोगसम्बद्धः । अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिस्तीविहाय (बृह० १२।१०२) । अनुगतम् = अनुव्रुतम् । दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानु-

गतेन च (मृच्छ० ४।५) । अनुगतेन=व्याप्तेन । अनावनुगते (कौ० सू० ७२) । शान्त इत्यर्थः । गार्हपत्येऽनुगते (का० श्रौ० १६।१७।३) । उक्तोऽर्थः । तत्कायमनुगम्यान्तर्यथावदुपलभ्य च (रा० ३।३।५।२) । अनुगम्य=उद्दिश्य । अर्थकेऽनुगमय्यान्त्य म थन्ति (श० ब्रा० १२।४।३।६) । न चापि कादम्बरी लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् (का०) । सादृश्यमुपेतु क्षमेत्याह । रुद्धिरेषा यथाकथञ्चिदनुगन्तव्या (पा० ३।२।५६ सूत्रवृ०) । अनुगन्तव्या=बोद्धव्या । तद्युवाभ्यां क्षत्रधर्मोऽनुगन्तव्य (हितोप०) । अनुसर्तव्य । आचरितव्य । तुजादिरपि स्वरूपतोऽनुगन्तव्यो न तु क्व चित्पठ्यते (पा० ६।१।७ सूत्रे क्वचिद् वृत्तौ पाठः) । अनुगन्तव्यो ज्ञेयः । श्रुत्यनुगमाच्च (शा० भा०) । अनुगमात्=आनुकूल्यात्, सवादात् । रसाद्यनुगमः (सा० द०) । रसाद्यनुभवः । आगमानुगमः कृत्वा (भा० शा० ८।५।२५) । पित्रागमनस्य पर्यनुयोगः कृत्वा यावन्तः कालः पिता नायाति तावन्तः पुत्रः बध्नीयाद् इति नील०) । अनुगमनः मरणेन मृतस्यानुगमनम् । अत्रार्थे स्मृतिषु बहुलः प्रयोगः ।

—गर्ज् (गर्ज शब्दे) । सोऽनुगर्जन् धनुष्पाणि (भा० ७।१७।१४) । अनुगर्जन्=आक्रोशन् । अनुगर्जितसन्दिग्धा ** मुरजस्वना (कु० ६।४०) । अनुगर्जितम्=प्रतिशब्दः ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) अवोचन्मा धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तम् (भा० वन० ५।१२) । अनुगुप्तः रहः, निःशलाकम् । भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः (भा० वन० ६।२।५) । अनुः सर्वतो भावे । अनुगुप्तः=परिरक्षितः ।

—गृ (गृ शब्दे) । पीयति त्वोऽनु त्वो गृणाति (ऋ० १।१४।७।२, वा० स० १२।४२) । अनुगृणाति=स्तौति । स्तुतिपूर्वमनुमन्यत इति वा । प्रोत्साहनेऽर्थे होत्रेऽनुगृणातीति (पा० १।४।४१ सूत्रे वृत्तावुदाहरणम्) । शसितुः प्रोत्साहनमनुगरः प्रतिगरश्चोच्यत इति भट्टि० ८।७७ इत्यत्र मल्लिः । इत्यमेव काशिका ।

—गै (गै शब्दे) । क्रीडन्तमनुगायन्तम् (भा० पु० ६।१।६०) । अनुगायन्तम्=गायन्तम् । अनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् (गीत० १।३६) । अनुगायति=पश्चाद् गायति । (उग्रसेनः) अनुगीयमानो गन्धर्वः (भा० आदि० २।१।८) । अनुशब्दः सामीप्ये वर्तते । उपगीयमानः इति पाठान्तरम् । गन्धर्वः साक्षादुपगीयमानः इत्यर्थः । श्रूयता पृथिवीपालः यथैषोर्थोऽनुगीयते (भा० शा० १।४।२) । अनुगीयते प्रकीर्त्यते । अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशा (कि० ३।६०) । अनुजगु=अनुरसितः चक्रुः । अत्रायः क्षेमदर्शीयः इति हासोऽनुगीयते (भा० शा० १०।१।२) । अनुगीयते=वर्णयते=वर्त्यते ।

—ग्रह (ग्रह उपादाने) । इय वै प्रजा पराभवन्तीरनुगृह्णाति (तै० स० १।७।२।३) । अनुगृह्णाति=रक्षति । तत्र शरण्या भवति । सम्राड्भावोऽनु मा गृभाय (ऋ० २।२८।६) । अनुगृभाय=अनुगृहाण । सुकृतिन भाग्यवन्त मा कुर्वित्याह । अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनो (ऋ० ७।१०।३।४) । एकोऽन्यस्यानुकूल वदतीत्यर्थ । दण्डेनोपनत ऋग्मनुगृह्णाति यो नर । स मृत्युमुपगृह्णीयात् (भा० आदि० १४०।८३) । अनुगृह्णाति शत्रुम्=शत्रुपक्षपाती भवति, शत्रु परिपाति । अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गताम् (भा० सभा० ५।७१) । अनुगृह्णासि=उपकरोषि, साह्यमाचरसि, सहायो भवसि । आसनम् अनुगृह्णातु भवती (शा० ३) । अथ्यसनेनासनमनुगृह्णाताम्, परम्परयाऽहमेवानुग्राह्य इत्युक्त भवति । शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु वयस्य (शा० ३) । अय विष्टरोऽनुगृह्णाताम् (वि० ५) । उक्तोऽर्थ । त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिर शरै (भा० भीष्म० १२०।४५) । अवाल्म्वत, अवास्तभ्नात्, उपास्तभ्नात् । क्षिप्र गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुल धनम् । वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् (भा० वि० ३०।२३-२४) । गोपान् गोब्रहीतूननुसृत्य गृह्णीम । आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणा (विद्ध० २) । आकृत्यनुरूपा भवन्तीत्याह । अनुगृहीतोऽहमनया मभवत् सभावना (शा० ७) । उपकृतोऽस्मीत्याह । अग्नितित्यानुगृहीत स्यात् (आश्व० गृ० १।६) । अनुगृहीत =परिरक्षित =समित्समिद्ध । क्षात्रधर्मश्चानुगृहीतो भवति (उत्तर० ५) । अनुगृहीतोऽनुसृतः । आचरित । ज्योतिगणा प्रकृतिपुरुषसयोगानुगृहीता (भा० पु० ५।२३।३) । अनुगृहीता समर्थिता । यदेन्द्रोक्ष तदेवाह स्पृशामीत्यादि प्रत्यभिज्ञानुगृहीतेन* प्रत्यनुमानेन (का० प्र० १।३५ इत्यत्र टीकाकृद्वचनम्) । उक्तोऽर्थ । न वयमनुग्राह्या प्रायो देवतानाम् (का०) । अनुग्रहभाजनं नेत्याह । ये मान मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा (शाङ्० श्री० १५।२७) । अनुगृह्णन्त =रक्षन्त । आदित्यो ह वै बाह्यप्राण उदयत्येष ह्येव चाक्षुष प्राणमनुगृह्णान् (प्रश्नोप० ३।८) । अनुगृह्णान्=उपकुर्वण । तिष्ठन् सव्येन पाणिनाऽनुगृह्णाचार्य्यमाचामयेत् (आप० घ० ३।५।६) । अनुगृह्य (करकादि) अधस्ताद् गृहीत्वा, बुध्ने समादायेत्यर्थ । भुक्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्तते । हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणात् (भा० आदि० १३।२।२४) । अनुग्रहणमभ्यास ।

—घट्ट (घट्ट चलने) । तूणाग्र तूलेनानुघट्टयति (सि० कौ० ३।१।२५) ।

—घुष् (घुषिर् अविशब्दने, घुषिर् शब्दे) । परुषपरनुघुष्या वि शस्ति (ऋ० १।१६।२।९) । उच्चै शब्द कृत्वेत्यर्थ ।

—चक्ष (चक्षिष्ठ ध्यक्ताया वाचि) । परायती मातरमन्वचष्ट (ऋ० ४।१८।३) । अन्वचष्ट=अवर्शत् । त्रियमाणा मातर प्रति दृश प्रेरयेदित्यर्थः । आदित्यो वा अनुख्याता (गो० ब्रा० उ० ४।६) । अनुख्याता=अनुब्रूया ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । इदमुभयत परिच्छिन्न रक्षीऽन्तरिक्ष-मनुचरति (श० ब्रा० ३।८।२।१५) । अनुचरति=सचरति । या मायाभिर-न्वचरन्मनीषिणा (अथर्व० १२।१।८) । अन्वच्छन्तित्यर्थः । अनुचरति शशाङ्कं राहुर्दोषेपि तारा (प्रतिमा० १।२५) । अनुचरति=अनुगच्छति । तमनुब्रूता भवतीति तात्पर्यार्थः । तावत्तवाक्षया कीर्तिलोकाननुचरिष्यति (भा० शां० ५।४।२८) । अनुचरिष्यति=व्याप्स्यति । शाश्वती खलु ते कीर्तिलोकाननुचरिष्यति (रा० २।८।५।१३) । उक्तोऽर्थः । तत सर्वास्तदा लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह (भा० शां० २७।१।५३) । अनुचचार=विचचार=बभ्राम=पर्यटि । तमा-श्रम सोऽनुचचार धीर (बुद्ध० ७।१०) । अनुचचार=अनुक्रमेण प्राप । स्वस्ति पन्थामनुचरेम (ऋ० ५।५।१।१५) । अनुचरेम=सतत गच्छेम । अनु सातत्ये । आपो अग्रान्वचारिषम् (ऋ० १०।६।६) । अपोऽन्वचारिषम् (आप० श्रौ० ८।२।८।१८) । सावित्र्यनुचचारेका यमलोक तपस्विनी (भा० वि० २१।१५) । यमलोकमुद्दिश्य प्रतस्थे एकाकिनीत्याह । पतिमन्वचरत्सीता महा-रण्यनिवासिनम् (भा० वि० २१।१२) । अत्यर्थं वैद्यवेशेन श्लाघमाना विशि-खान्तरमनुचरन्ति (चरक० सूत्र० २६।६) । विकृताश्च विरूपाश्च लोका-ननुचरन्तिवमान् (रा० १।५।६।१६) । अनुचरन्तु=परिक्रामन्तु=परिभ्रमन्तु (कतक्) । दिश सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् (रा० २।३६।२५) । अनुचरन्=विचरन् । पित्रो पादाननुचरन् (का०) । अनुचरन्=सेव-मान । अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मति (रा० ३।४।६।१६) । व्याला सरीसृपा , तैरनुचरिते आक्रान्ते व्याप्ते । अयमेवाश्रमो राम * * * ऋषिसङ्घा-नुचरित (रा० ३।७।१७) । अनुचरित = व्याप्त = आकीर्ण । स प्रोक्षणीभ्यां काम्पिलशाखया निवेशनमनुचर्य (कौ० सू० ८३।१७) । विद्याधरानुचरित किन्नरीभिस्तथैव च (भा० वन० १५।८।३६) । उक्तोऽर्थः । यस्यैकापि गृहे नास्ति धेनुर्वैसानुचारिणी (अत्रि० श्लो० २२०) । तेनानुचरेण धेनो (रघु० २।४) । अनुचरेण=अनुगेन ।

—चिन्त् (चिति स्मृत्याम्) । धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य बपुश्च तस्या (शा० २।१०) । अनुचिन्त्य=मनसि कृत्वा । परम पुरुष दिव्य याति पाञ्चानुचिन्तयन् (गीता०) । उक्तोऽर्थः ।

—छद् (छद अपवारणे) । तस्य वा एतस्य वासस । अग्ने पर्याप्तो भवति वाधोरनुच्छादि (श० ब्रा० ३।१।२।१८) । अनुछाद = वानम् । परिधानस्य

शाटकादेरेकदेशो य कटिमारभ्यापादमवलस्यते पुरस्तात्सोऽनुच्छाद इत्याभि-
धानिका ।

—जन् (जनी प्रादुर्भावे) । पुत्रिकाया कृताया तु यदि पुत्रोऽनुजायते
(मनु० ६।१३४) । अनुजायते = पश्चाज्जायते । अनुजातो हि मा सर्वैर्गुणै
श्रेष्ठो ममात्मज (रा० २।२।११) । एकस्त्वमनुजातोसि पितर बलवत्तरम् (रा०
६।७६।७२) । पितरमनुजात = पितृसदृशो जातोसीत्याह । अनुरूपसर्गं, न
कर्मप्रवचनीय इति व्याकरणाचन्द्रोदये प्रथमे खण्डे साधितम् । असौ कुमार-
स्तमजोऽनुजात (रघु० ६।७८) । तमनुजात = तस्माज्जात । तज्जातोपि
तदनुजात, जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । पुमासमनुद्ध्य जाता पुमनुजा । अनो
कर्मणि (पा० ३।२।१००) इत्यत्र वृत्ति । दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च
संस्थिते । अगृह्णा बान्धवा सर्वे सूतके च तथोच्यते (मनु० ५।५८) ॥ अनुजाते
= जातदन्तान्तरे । अजातदन्तोऽनुजातो भवतीति केचित् । एकाधिक हरे-
ज्येष्ठ पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुज (मनु० ६।११७) ।

—जागृ (जागृ निद्राक्षये) । अन्वजागस्ततो रामम् (रा० २।५०।३६) ।
रामसमीपेऽजाग इत्यर्थः ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । ये च त्वामनुजीवन्ति नाह तेषां न ते मम
(रा० २।) । त्वामनुजीवन्ति त्वामाश्रित्य जीवन्ति । स तु तस्या
पाणिग्राहकमनुजीविष्यति (दशकु०) । तदायत्तवृत्तिर्भविष्यतीत्याह । या ता
श्रियमसूयाम पुरा दष्ट्वा युधिष्ठिरे । अद्य तामनुजीवामो भीष्मद्रोणवधेन ह
(भा० द्रोण० १।१।४७) ॥ असूयाराहित्येन पश्याम इत्यापटे कोषकार । दद्य
इति तु नील० । इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता । सर्वे तथाऽनुजीवेयु
• • • • (भा० शा० ८८।१६-१७) । अनुजीवेयु = जीवेयु । व्यवस्थाया आनु-
कूल्येन जीवेयुरित्यर्थो न, तदर्थस्य तथाशब्देनोक्तत्वात् । आचार्यो गुरवो वृद्धा
वृथा वा पर्युपासिता । सार यद्राजशास्त्राणामनुजीव्य न गृह्यते (रा० ६।२६।
६) ॥ अनुजीव्यम् = यदनुवृत्त्य जीवनीयम् । प्रेमदत्तवदनानिल पिवन्न-
न्वजीवदमरालकेश्वरी (रघु० १६।१५) । अन्वजीवत = अनुकृत्याजीवत् ।
अत्यजीवदिति पाठान्तरम् । तस्मात्समानोदर्या स्वसाऽन्योदर्याय जायाया अनु-
जीविनी जीवति (ऐ० ब्रा० ३।३७) । अनुजीविनी = अनुसृत्य भुञ्जाना ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । अनुजानीहि मा गमनाय । गम्यता पुनर्दर्शनाय ।
मम गमनमनुमन्यस्वेत्यर्थः । यत्किञ्चानुजानात्योमित्येवाह (छा० उ० १।१।८) ।
यदि मा नानुजानासि (रा० २।) । विश्वेदेवा अनु तद् वामजानन् (अथर्व०
१४।१।१५) । मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानन्ति (रा० २।६।८) इत्यत्र

योऽवेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचान * (शा० ब्रा०) । अनुज्ञात = परिचित । शिष्याणामखिल कृत्स्नमनुज्ञात ससङ्ग्रहम् (भा० शा० ३१८। २४) । अनुज्ञातम् = शिक्षितम् । स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दत्तं (भा०) । अनुज्ञाप्य = अनुमान्य, तदनुमतिं लब्ध्वा । त चक्रधरमनुज्ञाप्य स्वगृहं गत (पञ्चम० ४) । अनुज्ञिज्ञासतेवाथ लङ्कादर्शनमिन्दुना । * पूर्वस्या दिश्युदैयत (भट्टि० ८।३५) ॥ अनुज्ञानुमिच्छतेत्याह ।

—तन् (तनु विस्तारे) । या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसा (अथर्व० ६।८।१४) । अनुतन्वन्ति = सन्तापयन्ति । केनापी अन्वतनुत (अथर्व० १०। २।१६) । अन्वतनुत अनुतता सन्तता व्याप्ता अकुर्वतेत्याह । ततोऽसि तन्तुरस्य नु मा तनुहि (का० श्री० ३।८।२५) । माऽनुतनुहि = मां सन्तन्विष्याह । धममेवानुतन्वती (भा० ३।१२६८१) । अनन्तरार्थं धर्ममनुतिष्ठन्तीत्यर्थं ।

—तप् (तप सन्तापे) । कुम्भीमनुतप्ताम् (सुश्रुत० २।१८।१४) । अनु- तप्ताम् = सन्तप्ताम् । अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा (भा० वन० १३७२०) । अनुतप्ये = शोचामि, दुःख्यामि, द्वये । यस्त्वा * वन प्रस्थाप्य दुष्टात्मानान्वतप्यत दुर्मति (भा० ३।६६२) । नान्वतप्यत = अनुताप पश्चात्ताप नान्वभूत्, नान्वशेत् । तेनानिमित्तेन तथा न पार्थस्तयोयथा रिक्ततयाऽनुतेपे (कि० १७।४०) । उक्तोऽर्थः । यानगनयोनवतप्यन्त विष्ण्या (अथर्व० २।३५। १) । अन्वतप्यन्त = अस्पृहयन्त । मा पुत्रमनुतप्यथा (भा० ७) । मा काङ्क्षी रित्यर्थः । विरहं किमिवानुतापयेद्वद बाह्यं विषयं विपश्चितम् (रघु० ८।८६) । अनुतापयेत् = विलक्षनीयात् ।

—तर्क (तर्क भाषार्थं) । देवमेषान्वतकयत् (भा० ३।१७२२) । अचिन्त- यदित्यर्थः ।

—तृद् (तृदिर् हिंसानादरयोः) । ऋतस्य धारा अनुतृन्वि पूर्वी (ऋ० ५।१२।२) । अपोर्णुहीत्यर्थः । अन्वपा खान्यतृन्तम् (ऋ० ७।८२।३) । उक्तोऽर्थः ।

—तृप् (तृप प्रीणने, प्रीणनं तृप्तिः) । ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ते पितरो देवतास्तथा (भा० अनु० २६।१०) । अनुतृप्यन्ते = अनुतृप्यन्ति = पश्चात् तृप्यन्ति ।

—तृष् (त्रितृषा पिपासायाम्) । अनुतृषं = चषक = पानपात्रम् ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयोः) । तत तन्तुमन्वेके तरन्ति (अथर्व० ६।१२२। २) । अनुतरन्ति = अन्तं आवदनुगच्छन्तीत्याह । ते बाध्यमाना समरे भार-

द्वाजेन पार्थिवा । मेदिन्यामन्वतीर्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमा (भा० ७) ॥ अन्व-
तीर्यन्त=शरीरायामलक्षिता भूमिमवर्धयन्नित्यर्थः ।

—दा (डुदाब् दाने) । तुभ्य देवा अनु विश्वे अददु सोमपेयम् (ऋ०
५।२६।५) । अन्वददु = प्रादिशन्, भागधेयमकल्पयन् । तदद्याप्सरसावनुद-
त्तामृण न (अथर्व० ६।११८।१) । आनुकूल्येन प्रयच्छतामिति सायणः ।
यथास्मान्न बाधते तथा ऋणान्मुञ्चतामिति तात्पर्यम् । ते अप्सरसौ प्रत्यनूणा
स्यामेत्युक्तं भवति । यदक्षवृत्तमनुदत्तं न एतत् । यः शर्धते नानुददाति शृङ्घ्याम्
(अथर्व० २०।३।४।१) । शृङ्घ्यामुत्साहनीय कर्म नानुददाति नानुजानाति । सूर-
श्चिदस्मा अनुवादपस्याम् (ऋ० ७।४५।२) । अनुदात्=अन्वदात्=अति-
रिक्ता ददातिवत्यर्थः । अग्रतो लक्षये यान्त पुरुष पावकप्रभम् ॥ तेन भग्नानरी-
न्सर्वात्मदभग्नान्मन्यते जनः । तेन भग्नानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुददाम्यहम् (भा०
द्रोण० २०२।६) ॥ पृष्ठतोऽनुददामि=पृष्ठतो यामि । अनुक्रजामीति
पाठान्तरम् । न दूढये अनुददाति वामम् (ऋ० १।१६०।५) । अनुददाति=
ददाति ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । यज्ञ देवैर्भ्योऽनुदिशति (तै० स० १।५।४।३) ।
अनुदिशति=निदिशति । गौरमारण्यमनु ते दिशामि (वा० स० १३।४८) ।
अनुदिशामि=ददामि । वायवे त्वा इति नष्टामनुदिशति (आप० श्रौ० १०।
६।१८।८) । मन्त्रसमवेत देवतार्थतया सङ्कल्पनमनुदेशः । अन्यदन्यमनुदिशत्य-
न्तम् (आश्व० गृ० ४।८) । अनुददाति=पश्चाद् ददाति । रामश्चाप्यनुदि-
श्यताम् (रा० ६।८६।३१) । तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते (वा० स० १।५८) ।
अनुदिश्य=उद्दिश्य । नानुदेश्य भुञ्जीत (आप० घ० १।१।२।२२) । अनुदेश्यम्
आद्धार्यं देवतार्थं बोद्दिष्टम् । यथासख्यमनुदेशः समानाम् (पा० १।३।१०) ।
अनुदिश्यत इत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः ।

—दुष् (दुष् वैकृत्ये) । अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् (भा० उ०
१३।४।५) । अनुदुष्येयु = विकार मजेरन् । अग्नोत्साहा जाधेरन्, आत्स-
लाघवमनुभवेयुरित्यर्थः ।

—दृम् (दृभी ग्रन्थे) । द्वचङ्गुल समिधोऽतिहृत्यानुदभन्तिवाभिजुहोति
(शा० ब्रा० २।२) । अनुदृभन्=गुच्छकान् शङ्खला वा निर्मिमाण ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाह्वे
(गीता० १।३१) । नानुपश्यामि=आयत्या न पश्यामि । रथे विलग्नाविव
चन्द्रसूर्यौ धनान्तरेणानुदर्शं लोक (भा० वि० ५।४।३०) । अनुदर्श=स्वल्प
दर्शं, कथं चिदवल्लोके । न ससारोत्पन्न चरितमनुपश्यामि कुशलम् (भर्तृ०

३।३) । अनुव्याप्तौ । अनुपश्यामि=कात्स्न्येन पश्यामि । आददान महेष्वास सन्दधान च सायकम् । विसृजन्त च कौन्तेय नानुपश्याम वै तदा (भा० द्रोण० १४६।४६-४७) । नानुपश्याम=नान्वपश्याम । अनुक्रमेण नावर्शामि । सेना-पति पुत्रमग्निमित्र परिष्वज्यानुदर्शयति (माल० ५) । अनुदर्शयति=वेदयति । (मही) स्फीता राष्ट्रावृता रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् (रा० २।४६।१२) । अनु-क्रमेणादर्शयदित्यर्थः । सौभ्रात्रमनुदर्शयन् । (सुमित्रानन्दवर्धन) (रा० १।१। २५) । अनुदर्शयन्=विवृण्वन्, आविर्भावयन् । पूर्वेषा पन्थानमनुदृश्य धीरा (ऋ० १०।१३०।७) । अनुदृश्य=अन्वीक्ष्य । अनुशब्द पथोऽतिक्रान्ततामाह । इद महर्षेर्वचन महात्मनो यथावदुक्त मनसाऽनुदृश्य च (भा० शा २४०।३६) । अनुदृश्य=पर्यालोच्य । अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहित (रा० २।१००। ११) । अनुद्रष्टा=उपकारक । जन्ममृत्युराव्याभिदु खदोषानुदर्शनम् (गीता १३।८) । अनुदर्शनम्=साकल्येन दर्शनम् ।

—दृ (दृ विदारणे) । आपस्तस्तम्भिरे चास्य (नृपस्य) समुद्रमभिया-स्यत । सरितश्चान्वदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् (भा० शा० २६।१४२) ॥ अन्वदीर्यन्त=स्वयमेव बिभिदिरे आसा धारा, येन ता सुप्रतरा बभूवु । (सेना) ता दीर्णमनुदीर्यन्ते योधा शूरतरा अपि (भा० भीष्म० ३।७६) । अनुदीर्यन्ते=विकीर्यन्ते ।

—द्रु (द्रु गतौ) । अन्वद्रवन्त त पश्चाद् राजान (भा० उ० १५०।२) । अन्वधावन्नित्यर्थः । ताभि स बलवान्नाद क्रोशन्तीभिरनुद्रुत । येन स्फीती-कृतो भूयस्तद्गृह समनादयत् (रा० २।६५।२६) ॥ अनुद्रुत=अनुसृत=आवर्तित । अश्वेति विद्रुतमनुद्रवताऽश्वमन्यम् (शिशु० ५।५६) । अनुद्रवता=अनुसरता=अनुधावता । पञ्चहोतार मनसाऽनुद्रुत्य (भा० श्री० ८।१।१) । मनसाऽनुद्रुत्य मनसा जपित्वा । पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मभेऽधमेक्षणे (गो० गृ० १।३।१२) सूत्रटीकाया मुकुन्दशर्मकृताया स्मृतिवचनम् । तत्रानुद्रवण-मुच्चरणम् इति मुकुन्द० ।

—धा (डुधाज् धारणपोषणयो) । अथान्यान् (तण्डुलान्) हुतास्वा-श्वत्थीषु (समित्सु) अन्वदधीरन् (लाट्या० श्री० ४।६।१४) । अनुशब्द पश्चादर्थः । अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वोयिषि (ऋ० ६।३६।२) । अनुदधिरे=समीरयामासु ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । अन्वेक धावसि पूयमान (ऋ० ६।६७। ५५) । अनुधावसि=अनुस्यन्दसे । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनु-धावति (रा० २।१०६।१३) । निर्भिन्न सन् सर्वासु विश्वे न प्रसरति, सर्वस्य

विदितो न भवतीत्यर्थः । रक्षास्यमित्राननुधावत (अथर्व० ११।१०।१) । शत्रूननुसरतोत्सारणायेत्याह । ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति (उत्तर० १।१०) । ऋषिभिराद्यैरुदिता वाचमनुरुध्यायार्थास्त्ववति सत्ता लभते इत्युक्तं भवति । अनुसरति शैत्र्येणेत्यक्षरार्थः । वत्सलत्वाद्यथा धेनु स्व-पुत्रमनुधावति (रा० २।२५।८) । पुत्रम् प्रति त्वरत इत्यर्थः । मामिह वने ग्रस्यमाना ग्रहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि (भा० वन० ६३।२३) । परित्राणार्थं किं नाभित्वरस इत्याह ।

—घी (घीड् आधारे) । वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते (रा० ३।१६।३३) । अनुविधीयते=अनुकरोति ।

—ध्मा (ध्मा शब्दाग्निसयोगयो) । ये द्रप्सा इव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभि (ऋ० ८।७।१६) । अनुधर्मन्ति अभिवर्षन्तीत्यनर्थातरम् ।

—ध्वं (ध्वं चिन्तायाम्) । नानुध्यायाद् बहून् छन्दान् वाचो विग्लापनं हितत् (श० ब्रा० १।४।७।२।२३) । नानुध्यायात्=नानुध्यायेत्=नानुचिन्तयेत् । मामनुध्याय भावेन (भा० आदि० ८।५।२६) । मा ह्वयेन सततं चिन्तयेत्याह । (पशवः) एतमालभ्यमानमनुध्यायन्ति (काठस० ३।०।६) । कृपयन्ते, दयन्ते, अनुशीचन्तीति वार्थः । अप वा अस्यैष धिष्णिण्यो हीयते सोऽनुध्यायति (ते० स० ३।१।३।६) । अनुध्यायति=कृपयति, कोपस्तमाविशति । प्रजानिषेकमपि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेत्तसेति (रघु० १।४।७०) । शिवमस्त्विति चिन्तयतेत्यर्थः । अनुदध्युरनुध्येयम् (रघु० १।७।३६) । अनुध्यानमनुग्रह इत्युत्पलमाला । यान् प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसम्भवा (कु० ६।२१) । अनुरञ्जविशेषकृन् । सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव शिवानुध्यानपरा भव (उत्तर० १) । इहापि तथैव । नहि कायमनुध्याति नारी पुत्रवती सती (भा० आदि० २३३।३१) । अनुध्याति=अनुध्यायति=मनसि करोति । अननुध्यायिनं लोकजयति (ऐ० ब्रा० ३।४।७) । अनुध्यायी=चिन्तितार्थप्रदायी, तस्य निषेधः, अननुध्यायी । प्रेतो यन्तु व्याध्य प्रानुध्या प्रो अशस्तय (अथर्व० ७।१।१४।२) । अनुध्या =अनुध्यायानि । इहानु शब्दो वैपरीत्ये प्रातिकूल्ये सामर्थ्याद् वर्तते । अनुध्यानमनिष्टचिन्तनम् । वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति (रा० २।६।७।२२) । अनुध्याय=विचिन्त्य ।

—नद् (एव अव्यक्ते शब्दे) । तथा च तेषां रुदता महात्मना दिश च खञ्जानुनाद नि स्वन (रा० गोरेसिन्धो स० २।११।१।५३) । अनुननाद=व्याप । शब्दनक्रियाया नि स्वनेनैवोक्तत्वादनना व्याप्तिरुच्यते । पृथिवी चान्तरिक्षं च सागराश्चानुनादयन् (भा० उ० १।५।७।१) । अनुनादयन्=प्रतिध्वनयन् ।

गुह्यतरकलनूपुरानुनादम् (शिशु० ७।१८) । अनुनाद प्रतिशब्द प्रतिश्रुत् ।

—नम् (एम् प्रह्वत्वे शब्दे च) । अनु स्वधाने क्षितयो नमन्त (ऋ० ५।३२।१०) । स्वधावानमिन् प्र प्रति प्रह्वीभूता ।

—नो (णीञ् प्रापणे) । मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय (भर्तृ० २।७७) । विद्विद्वस्वपि प्रीयस्व, तत्रापि प्रीतिमान् भवेत्याह । अनुनेष्याम्यह विद्या स्वयं तुभ्य व्रते कृते (भा० आदि० १७०।४६) । अनुनेष्यामि=पश्चात् प्रापयिष्यामि । वितरोष्यामीत्यर्थः । अनुनयति समर्थं खङ्गदीर्घं करोयम् (चारु० १।१४) । अनुनयति=प्रसादयति । भवतोऽनुनयाम्येव पुरु राज्येऽभिषिच्यताम् (भा० १।३५२८) । अनुनयामि=सम्प्रार्थये । प्रसीदन्तु भवन्त पुरु राज्येऽभिषिञ्चन्त्विति । न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति त नृपम् (रा० १।८।२०) । अनु द्वा जहिता नयोऽन्ध श्रेण च वृत्रहन् (ऋ० ४।३०।१६) । अनुनय = अनुवगच्छ = सहचरोऽभू । त रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् (ऋ० १।६१।११) । रजिष्ठन् = ऋजिष्ठम् । ऋजुतमेन पथा नयसीत्यर्थः । गङ्गां चानुनयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मन (रा० १।४३।३७) । अनुनयन्ति=प्रापयन्ति । गङ्गा चापि नयन्तीति पाठान्तरम् । अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतु न शक्यते (हरि० १।२०।६६) । अनुनीयमान = प्रसाद्यमान । विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतु-मबला स तत्त्वरे (रघु० १६।३८) । उक्तोऽर्थः । अनुनीता त्वमस्माभिश्चिर सात्त्वेन मैथिलि । न च न कुरुषे वाक्यम् (रा० ५।२५।३५) । अनुनीता=आनु कृत्याय प्रेरिता । पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं सरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद् यदासीत् । त्वत्सङ्गमेन तत्तदिवानुनीतम् (विक्रम० ३।२०) । तत् प्राचेत-सोऽसिक्त्यामनुनीत स्वयम्भुवा । (भा० पु० ६।६।१) । अनुनीत = आनुकृत्य नीत । स चानुनीत प्रणतेन पश्चात् (रघु० ५।५४) । अनुनीत = शमित , समाहित । अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च । न व्यवस्यन्ति पाण्डूना प्रदातु पंतुक वसु (भा० वि० ३।११) ॥ अनुनीता = सामवचनं प्रयुक्ता । कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (रघु० २।५४) । अनुनय क्रोधापनय । प्रकृतिवक्रं स कस्यानुनयं गृहीष्यति (शा० ४) । अनुनय क्षमाप्रार्थना । विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः । (विक्रम० ३।५) । अनुनयैः प्रसादनयत्नैः , सामप्रयोगैः । भद्रं प्रियं न किन्तु त्वदभिप्राया-परिज्ञानान्तरितोऽयमस्मदनुनयः (मुद्रा० २) । अनुनय = प्रणयः , याचना । तुल्यदुःखोऽब्रवीदभ्राता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः (रा० ४।२७।३३) । अनुनयमानु-कृत्यसम्पादकम्, अनुनेतृवचनम् । कर्तर्यञ्च । अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं विपुलं निर्मय (भा० आश्व० ८२।७) । अनुनय शिक्षा । अनुशब्दो वेरर्थः । अनु-

नयो विनय इत्यनर्थान्तरम् । इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु (भा० वन० १८३।७) । अनुनयं सिद्धान्त इति नीलकण्ठ । भजते कुपितो प्युदारधीरनुनीतिं नतिमात्रकेण स । अनुनीतिं भजते प्रसादामिमुखो भवतीत्यर्थः । अनुनेयानि जल्पन्तमनयानान्वपद्यत (भा० द्रोण ८५।२५) । अनुनेयानि वचनानि = अनुकूलयितुं प्रवृत्तानि वचांसि । अहं तु तान् शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् (भा० उ० ३।१२) । अनुनीय = अनुकूलान्सम्पाद्य । वशे कृत्वेत्यर्थः ।

—नु (णु स्तुती) । शतं नमन्वनोनवु (ऋ० १।८०।६) । अन्वनोनवु = अनुक्रमेण पुन पुनरस्तुवन् । त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् सखाय इन्द्र कारव (ऋ० ८।६२।३३) । अनुनोनुवत = अनुक्रमेण पुन पुन स्तुवन्त । अनुपूर्वान्नोते यंङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् । चरान् इति लेटि । परिचरन्त्वित्यर्थः ।

—नृत् (नृती ग्रात्रबिक्षेपे) । पश्य लक्ष्मण नृत्यन्त मयूरमनुनृत्यन्ति । मयूरी (रा० ३।७६।१५) । अनुनर्तनं पदचान्नर्तनम् । तथैनमन्वनृत्यत देवकन्या. (भा० शल्य० ४४।१६) । एनमन्वनृत्यन्त = अस्य पुरोऽनृत्यन् ।

—पच् (ङुपचष् पाके) । अन्तं समुद्रेऽनुपचन् स्वधातून् (भा० पु० ८।१।३५) । अनुपचन् = अनुक्रमेण (मन्दमन्दम्) पचन् । शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् । प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रे क्षेत्रे तथा तथा (भा० आश्व० १८।१) ॥ अनुपच्यन्ते = अनुक्रमेण फलानि प्रसुवते । शनैर्विपच्यन्त इत्यर्थः ।

—पठ् (पठ व्यक्ताया वाचि) । कृतानुपाठा स्वापत्यै प्राह्ले लोकानहासयन् (राज० ८।१०१) । अनुपाठं स्वाध्यायः । आत्मनाऽनुपठेत् (सुश्रुत० १।१३।४) । अनुपठेत् = पाठमावर्तयेत् । यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठं च (भा० पु० ७।५।३) । गुरुमनुकुर्वन्पठचात्पपाठेत्यर्थः ।

—पत् (पत्नू गती) । न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा विरहयति (चेतः) । (मालती० ८।६) । अनुपतति = अनुबध्नाति । अनुपतति रजनीं पूवसन्ध्यां (शिशु० ११।४०) । अनुयातीत्यर्थः । रजश्चाश्वाद्धून पतति नानुपतति (प्रतिभा० ३।२) । नानुपतति = पृष्ठतो न पतति । घममन्वपतद् द्रुतम् (कथा० ७।८६) । अन्वपतत् = अन्वसरत् = अन्वतिष्ठत् । खमेवानुपतन् (भा० पु० ३।११।५) । खमुत्पतन्निति विवक्षति । मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः (शा० १।७) । अनुपतति = अनुसारं कुर्वति (स्यन्दने) । कथमनुपतत एव प्रयत्नप्रेक्षणीयं सवृत्तं (शा० १) । अनुपतत = (मम) । सदनुपातिनामेष पन्थाः (दशकु०) । ममास्कन्तूणाम्, मदाक्रमणकारिणाम् इत्याह । प्राग्वीराननुपत्य (मालती० ८।६) । अनुपत्य = आक्रम्य

—पद् (पद गती) । त तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत (भा० आदि० १७६।१५) । वल्मीकभूत शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी (भा० विराट० २१।१०) । अनुसृत वतीत्याह । वसुधामन्वपद्येता वातनुन्नाविव द्रुमी (भा० द्रोण० ६३।२४) । भूमिमगच्छताम्, भूमौ न्यपतताम् । अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवर्षिनः । अन्वपद्यन्त=अन्वगच्छन् । हत्वा श्रुतायुध वीर धरणीमन्वपद्यत (भा० द्रोण० ६२।५५) । अन्वपद्यत=अपतत्, न्यपतत्, अवापतत् । अहमक्षानन्वपद्य जिहीर्षन्राज्य सराष्ट्र धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् (भा० वन० ३४।३) । अक्षानन्वपद्यम् =अक्षेषु प्रावर्ते । अन्वपद्यत तद्वाक्य भ्रातृज्येष्ठस्य धीमत (भा० महाप्र० १।४) । अन्वपद्यत=अन्वरुध्यत=अन्वमन्यत । अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोज-वृण्यन्धकास्तदा (भा० आदि० २२०।३२) । अनुमोदितवन्त इत्यर्थः । ते मा शरणमापन्ता नान्वपद्यन्त पाण्डवा (भा० वन० १२।७१) । नान्वपद्यन्त=नान्वगच्छन् । पुत्रौ दृष्ट्वा सुसभ्रान्ता नान्वपद्यत किञ्चन (भा० आदि० १३६।२६) । नान्वपद्यत= न प्रत्यपद्यत, नाचरत् । उतथ्यस्य यवीयास्तु ममता-मन्वपद्यत (भा० आदि० १०४।१०) । तत्रान्वरज्यत, तामकामयत । हिमवान् वा महाशैल समुद्रो वा महोदधि । महत्त्वान्नान्वपद्येता नभसो नान्तर तथा (भा० शा० १२६।१३) ॥ अन्वपद्येताम्=अभ्र शेताम् । पश्चिरिह पतने वर्तते । जितमित्येव तानक्षान् पुनरेवान्वपद्यत (भा० सभा० ६५।४५) । अन्व-पद्यत=आसेवत, उपाचरत्, व्यवहरत् ।

—पा (पा पाने) । उष्णोदक वा मद्य वा शृत वाऽनुपिबेत् पय (का० स० कल्प० लघुन० श्लो० ५१) । अनुपिबेत्=श्रीषधसेवनादनन्तर पिबेत् । एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्वपिबत् (ऐ० ब्रा० ३।३८) । कल्माषान्भक्षयेन्मधु चानुपिबेत् (सुश्रुत० ३।७७।४) । मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे । अनुपास्यसि बाष्पदूषित परलोकोपनत जलाञ्जलिम् (रघु० ८।६७) । उक्तोऽर्थः । भेषजेन सह पश्चाद्वा यत्किञ्चिन्मधुरादि पीयते तदनुपानम् । हन्तानुपानम् । इत्यु-च्छिष्टं वै मे पीत स्यात् (छा० उ० १।१०।३) । इह सनिहित पानीयमनुपान-शब्देनोच्यते ।

—पाल् (पाल्+लुक् चुरादि) । बालदायादिक रिक्थ तावद्राजाऽनुपालयेत् (मनु० ८।२७) । अनुपालयेत्=सतत रक्षेत्, स्वसकाशे रक्षित स्थापयेत् ।

—पुष् (पुष पुष्टौ) । अनु वीरेरनु पुष्यास्म गोभिरन्ववैरनु सर्वेण पुष्टं (वा० स० २६।१६) । अनुशब्दो व्याप्तिवचन इह पोषणक्रियाया अवि-च्छेदमाह ।

—प्लु (प्लुङ् गती) । इदमन्यनो वानरद्वयमार्यस्य पार्ष्णिप्राहृमिव सश्रया

दनुप्लवते () । अनुगच्छति, अनुधादतीत्याह । अनुगा वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयासि च । अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रघनूषि च (भा० भीष्म० ३।७३) ॥ आनुकूल्येन सचरन्तीत्यर्थः । तत्र त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते (यो० भा० २।१५) । अनुप्लवन्ते=अनुगच्छन्ति, अनुबध्नन्ति । अनुप्लवन्तो मेघाश्च तथादित्यरश्मयः (भा० शा० १०२।६) । अनुप्लवन्तः=अनुगच्छन्तः=आनुकूल्येन वर्तमानाः । यश्चाधर्मं चरेत्लोभात्कामक्रोधावनुप्लवन् (भा० शा० २१२।७) । अनुप्लवन्=अनुप्लवमानः=अनुगच्छन् । वश्यो भवन् । कामक्रोधवक्तव्यं सन् इत्यर्थः । जिघासव शीघ्रमनुप्लुतास्तम् (पाण्डवविजये) । अनुप्लुता=अनुदुता=अनुधाविता । सानुप्लव प्रभुरपि क्षणदाचराणाम् (२घु० १३।७५) । अनुप्लव सहायो वा भवत्यनुगो वा । सानुप्लवा क्वापि यातास्त्रिमूर्धंखरदूषणा (महावीर० ७।१६) । उक्तोऽर्थः । समुह्यानुप्लवैरुह्यमाना प्राणावनार्थिनः । (१४।३२) ।

—बन्ध (बन्ध बन्धने) । या मृतायानुबध्नन्ति कृद्य पदयोपनीम् (अथर्व० ५।१६।१२) । राष्ट्र एव विशमनुबध्नाति (तै० ब्रा० १।८।३।२) । उभयत्रानुशब्दो धात्वर्थे विशेषं न करोति । उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्यताम् । इक्ष्वाकुबुलम्* (रा० १।७२।८) । इहापि तथैव । सीमन्त निजमनुबध्नती कराभ्याम् (शिशु० ८।६६) । अनुबध्नती=बध्नती । अनुशब्दो धात्वर्थानुवाद् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद्यथा हिंसामनुबध्नातीति हिंसायां प्रतेश्च (६।१।१४१) सूत्रे प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयादित्युदाहरण व्याचक्षाणस्य वृत्तिकारस्य वचनम् । अनुबध्नातिरत्र जननेन समानामिधेयः । भारतेप्यत्रार्थं प्रयोगः—अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् (भा० वन० ६५।३१) ॥ न शिष्यान्नुबध्नीत (भा० पु०) । तथा चानुबध्यमानस्ता बकुलमालामात्मनः कण्ठादवतार्य दत्तवान् (मालती० प्रथमाङ्के माधवोक्तिः) । अनुबध्यमानः साग्रहः प्रार्थ्यमानः । भूयो भूयश्चानुबध्यमाना दुश्चेन कथं कथं मप्याक्षते (हर्ष० पञ्चमे उच्छ्वासे) । प्रेर्यमाणा अनुयुज्यमाना इत्यर्थः । मनुष्येण शौटीर्यमनुबध्नता (रा० ५।७१।६) । दपं शौर्यं वाऽऽविष्कुर्वन्तेत्याह । पुनः पुनश्चानुबध्यमाना (का०) । सनिर्बन्धं पृच्छ्यमाना । सत्योऽयमाभागक सम्पत्सम्पदमनुबध्नाति विपद्विपदम् । नैरन्तर्येणानुसरतीत्यर्थः । ते च विकारा परस्परमनुवर्तमाना कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च (चरक० वि० ६।८) । अनुबध्नन्ति=सम्बध्यन्ते अनुगच्छन्ति । न तत्सुनीत हि वदन्ति तज्ज्ञा यन्नानुबध्नन्ति यशः सुखार्थाः (अवदा० सुतजा० श्लो० ५५) । यत्सुनीत सुनय यशः सुखार्थाः फलमिति नानुसरन्तीत्याह । भङ्गेऽपि हि मृगालानामनुबध्नन्ति तन्तव (हितोप० १।६१) । मलग्ना भवन्तीत्यर्थः । तेषु किं भवत स्नेहमनुबध्नाति

मानसम् (मार्क० पु०) । अनुबध्नाति=धत्ते । को नु खल्वयमनुबध्य-
मानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालं (शा० ७) । अनुबध्यमान = अग्र्य-
वहितमनुस्त्रियमाण । मधुकरै फलैरनुबध्यमानम् । (का०) । दिष्ट्या
तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति (का०) । अनुबध्नाता तुरगमुखमिथु-
नम् (का०) । अनुबध्नाता=आसादयितुमनुसरता । अथान्वबध्नामा वेगात्
पटुश्चसितसन्तति (बृ० श्लो० स० ६।१६) । अन्वबध्नात् अन्वसरत्
प्रातरारभ्य मामनुबध्नान् किष्किन्धाया प्रस्थाप्य प्रतिनिवृत्त (महावीर० ५) ।
तदेवानुबध्यता तप । सन्तापयताम्, अविच्छेदेन चर्यतामिदं । चक्षुरसी-
त्यनुबध्नीयात् (गो० गू० ३।४।२२) । चक्षुरसीन्नि मन्त्रं पश्चादुच्चारयेदि-
त्यर्थः । चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् (अ० ह० सूत्र० ८।२३) ।
अनुबन्ध सातत्य नैरन्तर्यम् । शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान्
(वन्या २।१४) । उक्तोऽर्थः । बाष्प कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् (शा० ४) ।
अनुबन्ध प्रवाह । मुच्यता देवि शोकानुबन्ध (का०) । अनुबद्ध सन्तत शोक
इत्यर्थः । विरम विरम वल्ले मुञ्च धूमानुबन्धम् (रत्ना० ४।१६) । सानुबन्धा
कथ न स्यु सम्पदो मे निरापद (रघु० १।६४) । सानुबन्धा = निरन्तरा =
अव्यवहिताः = सानुस्यूतयः । अय सोऽर्थोऽर्थानुबन्ध संवृत्त (विक्रम० ५) ।
अनिष्टपरम्परागाभीत्यर्थः । राम रथापयंता राज्ये सानुबन्धा हता हसि
(रा० २।७।२६) । अनुबन्ध पुत्राविपरिकरः । सानुबन्धो विनङ्क्ष्यसि (भा०
पु० ८।१५।३१) । सानुबन्ध = सान्वय । अनुबन्धो वशसन्तान । तेन पापा-
नुबन्धेन वचन न प्रतीच्छता (रा० १।३३।४) । अनुबन्धोऽग्निनिवेश । पापानु-
बन्धेन = अघमग्निनिविष्टेन चित्तेन । एतस्येदृशेन दर्शनेन मे कीदृशो हृदयानु-
बन्ध (शा०) । हृदयानुबन्ध = हृदयसमवस्था । विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धा
अनुबन्धाः । इदमेवानुबन्धचतुष्टयमित्याख्यया प्रथते । प्रकृतिप्रत्ययादिषु वर्तमान
ह्रस्वज्ञको वर्णो व्याकरणशास्त्रेऽनुबन्ध इति व्यपदेश मजते । स च परिनिष्ठिते
प्रयोगार्हे शब्दे न श्रूयते । कार्यविशेषाद्योपात्त सद्यो लुप्यते । रिपुराप परा-
भवाय मध्य प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्ध (किरात० १३।१६) । पराभवो
नाश । मुख्यानुयायिनमप्रधानमप्यर्थमनुबन्धशब्दो वक्ति—यथा 'खे यथा
निपतत्युल्का उत्तरास्ताद् विनि सूता । दृश्यते सानुबन्धा च' (रा० ५।१।६३) ।
इत्यत्र । मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा (सुश्रुते) । विषमज्वरेषु मूर्च्छा सहचारिणी
भवतीत्याह । सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पीराश्चवेति न श्रुतम् (भा० आदि०
१२८।१०) । उक्तोऽर्थः । भूमे सुता भूमिभूतीऽनुबन्धात् (विश्वगुणा०) ।
अनुबन्ध सम्बन्ध । आत्मदोषानुबन्धेन (का०) । अनुबन्ध फलम् । अनुबन्ध-
मजानिष्ठ कर्मणामविक्षणा (रा० ३।५।२६) । अनन्तरोदीरित एवार्थः ।

नार्थानां प्रकृतिं वेत्ति नानुबन्धमवेक्षते (भा० वि० ४६।१) अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते (भा० सभा० १५।१४) । निहत्य च मुदा युक्तं सोऽनु-
बन्धं न दृष्टवान् (भा० शा० १७२।३) । त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा ह्यनुबन्धस्तथैव
च (भा० आदि० १४०।६६) । अनुबन्धं फलम् । केवलं वीर्यमत्तेन नानुबन्धो
विचारित (रा० ६।४०।४) । परिणतिर्नावधारितेत्याह । अनुबन्धानपेक्षेत
सानुबन्धेषु कर्मसु (भा० उ० ३४।८) । सानुबन्धानि कर्मणि = सामिप्रायाणि
= सामिसन्धि कृतानि । अनुबन्धं च सम्प्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम् (भा०
उ० ३४।८) । उक्तोऽर्थः । अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः (मनु०
८।१२६) । अनुबन्धोऽभिप्राय इति वर्तमाना अचिरातीता वा सम्प्रदायानभिज्ञा
विवरीतार । कुल्लुकस्तुवाह—पुन पुनरिच्छातोऽपराधकरणमनुबन्ध इति ।
पुरुषशक्त्यपराधानुबन्धविज्ञानाद् दण्डनियोग (गौ० घ० सू० २।४।४८) ।
अनुबन्धोऽभ्यास इति हरदत्तः । एतेन कुल्लुकोक्तं समर्थना लभते । यदग्रे चानु-
बन्धे च सुखम् (गीता १८।३६) । अनुबन्धे पर्यन्ते । विरात्रे चागतं कस्मा-
त्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् (भा० सावित्री०) । अनुबन्धः = प्रतिबन्धः । अनुबन्धेन
पुष्पाणाम् (रा० ५।३।४३-४४) । अनुबन्ध उद्गमः । न बन्धुष्वनुबन्धस्ते
(भा० शा० ३२६।४६) । अनुबन्ध आसन्नः । तेनानुबन्धं मन्यते धातुराष्ट-
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् (भा० उ० २६।२४) । बध्नातीति बन्धो
राज्यादि, तन्मनुसृत्य वर्तमानं पाण्डवानां ममत्वम् इत्येव विवक्ष्यते नीलकण्ठः ।
अथानुबन्धं कुर्वीत स रोगी च बली भवेत् (का० स० चि० मदा० श्लो०
४६) । अनुबन्धपरे जन्तावसक्तमैव चेतसा (थो० वा० ५।७७।१३) । अनुबन्ध
आनुलोम्यम् । मुष्यानुयायी शिशुरप्यनुबन्ध इत्याभिधानिका । अनुबन्धी तु
हिक्काया तृष्णायामपि योषिति इति मेदिनी । अनुबन्धिका गात्रसन्धिपीडा
भवति, तथा च हर्षचरिते चतुर्थे उच्छ्वासे कवे प्रयोगः—अनुबद्धमनुबन्धि-
काभिः । अपि त्वदपितवारिसभूतं प्रवालमांसमनुबन्धि वीरधाम् (कु०
५।३४) । अनुबन्धोऽस्यास्तीत्यनुबन्धी नैरन्तर्यवान् । अविघ्न इत्यर्थः ।
आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः प्राप्तोऽस्मि तृष्टहृदयं स्वजनानुबद्धं (प्रतिमा०
७।३) । अनुबद्धोऽनुगतः । अनुबद्धमनुबन्धिकाभिः (हर्ष० ५) । अनुबद्ध-
मनुगतं व्याप्तम् । रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः (रा० ४।१६।७) ।
अनुबद्धान् = अनुसृतान् । सखीजनानुबद्धा कथाम् (दशकु०) । सखीसक्तां सखी-
सम्बद्धां । अनुबद्धमुग्धकालीहसितम् । (उत्तर० ३) । अनुबद्धदिवस-
युद्धपरिश्रान्तं (प्रतिज्ञा० १) । अनुबद्धमविरतम् । भर्ता शङ्कितो देवी पुनरप्यनु-
बद्धं प्रवृत्तं (मालविका १) । निबन्धेन प्रवृत्तमित्यर्थः । गौरनुबन्धो-
ऽजोऽनीषोमीयः । बधार्थं बन्धोऽनुबन्धः । कर्मणि ण्यत् । अनुबन्ध्येति स्त्रिया

ट।बन्तस्तल्लक्षणा गामाह—यथा नियोगधर्मो नानुबन्ध्यावधोपि वा इति याज्ञवल्क्ये (२।११७) । मिताक्षरायामुद्धृतमन्यदीय वच । अनुबन्धो मुख्य , यथानुबन्धो रोगो धातुर्वा । विषयेच्छानुबन्धिन्यो निसर्गात्प्राणिना धिय (वा० कामसू० टी०) । विषयाप्यभिलाषानुसारिष्य इत्यर्थ । दु ख दु खानुबन्धि (विक्रम० ४) । दु खेन ससक्त दु खान्तरमित्यर्थ । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव (रघु० १।२२) । अनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् । गुणा गुणान्तरं (विरुद्धं) ससृज्यन्त इत्यत इत्यर्थ । नीलकण्ठकेकानुबन्धिना मन्द्रहुङ्कतेन मामनुमन्यते (मालती० ६) । केकानुबन्धिना=केकामिधितेन । सुखानुबन्धी (सुश्रुत० १।४७।८) । सुखसवित्तिजनक । रोग एष सुहृत्तरो वर्षगणानुबन्धी (सुश्रुत० १।२८७।१६) । बह्वर्षाणि भावीत्याह । वर्षपूगमभिव्याप्य स्थातेत्यर्थ ।

—बुध् (बुध अवगमने) । सर्वो हि कृतमनुबुध्यते (श० ब्रा० २।२।३। १७) । कृते जागर्ति कृत सम्यगनुभवति, सवेत्ति । यस्य वीर्यं प्रथमस्यानुबुद्धम् (अथर्व० ४।२४।६) । अनुबुद्धम्=प्रतीतम्, अवगतम्=विदितम् । सार्वलौकिकमित्यर्थ । नान्वबुध्यत ससुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् (भा० आदि० १३३।१७) । नान्वबुध्यत=नाजानात् । अनुशब्दोऽकिञ्चित्कर । अये सम्यगनुबोधितोस्मि (शा० १) । स्मारितोऽस्मीत्याह । अथ प्रबोधनमनुबोध इत्यमर । स्नानादिना गतस्य गन्धस्य यत्नेनोद्बोधनमनुबोध उच्यते ।

—ब्रू (ब्रू व्यक्ताया वाचि) । अथ यदेवानुब्रूवीत तेनपिभ्य ऋण जायते (श० ब्रा० ५।१।७।२) । अनुब्रूवीत=अधीयीत (वेदमिति शेष) । ता एता नवानन्तरायमन्वाह (ऐ० ब्रा० २।२०) । अनुवचनमध्ययनमुच्चारण भवति । अनुशब्दोऽनुक्रममावृत्ति वाऽऽह । यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रूवत् (श० ब्रा० १।५।१। १८) । अनुब्रूवत्=स्वाध्यायमधीयीत । यो वेदमनुब्रूते (शिष्येभ्यः) (शा० श्रौ० १।५।१६।६) । अध्यापयतीत्यर्थ । इन्द्राग्निभ्या पुरोडाशस्यानुब्रूहि (का० श्रौ० ६।७।१६) । अनुब्रूहि=आवह । अनुब्रूवाणो अध्येति न स्वपन् (ऋ० ५।४।४।१३) गुरुमुखाच्छ्रुत्वा पदचाद् ब्रूवाण , कण्ठत शिक्षमाण इत्याह । एक शास्ता न द्वितीयोस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमनुब्रूवीमि (भा० आश्व० २६।१) । अनुब्रूवीमि=इति स्व मतमुदाहरामि ।

—भाष (भाष व्यक्ताया वाचि) । यथा यथा नरोऽधर्मं स्वय कृत्वानुभाषते (मनु० १।१।२२८) । अनुभाषते व्यापयतीत्यनर्थान्तरम् । यथा यथा नर सम्यगधर्ममनुभाषते (भा० अनु १।१।७) । अनुभाषते पुन पुन सन्निव्व बभित । सहोभौ चरता धमगिति वाचाऽनुभाष्य च (मनु० ३।३०) ।

नियम्येति कुल्लूक । अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जयम् (भा० उ० ५८।२६) । पुनरुक्तवैत्यर्थं । अनुभाषाऽनुलापो भवति । दूता किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः (भा० उ० १६२।३६) । अनुभाषिणः = अनुदेशारः, पर-
प्रणीतानि वचास्युदाहरन्तः । अस्मान्वेत्य परान्वेत्य वेत्थाथानिनुभाषितुम् । यद्य-
दस्मद्विषयं कृष्णं तत्तद्वाच्यं सुयोधनः (भा० उ० ७२।६२) ॥ अनुभाषितुम् =
अन्वाख्यातुम्, पौर्वापर्येण यथावद् भाषितुम् ।

—भुज् (भुजः पालनाभ्यवहारयोः) । मेघमुक्तविशदा स चन्द्रिकामन्व-
भुङ्क्त (रघु० १६।३६) । क्रमेणाभुक्तेत्याह । सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त (कु०
७।५) । उक्तोऽर्थः ।

—भू (भू सत्तायाम्) । उभे यत्वा भवतो रोदसी अनु (ऋ० १०।१४७।१) ।
त्वाऽनुभवतः = त्वदभिमुखीभवतः । न ते महित्वमनु भूदध द्यौयदन्यया स्फिग्या
क्षामवस्था (ऋ० ३।३२।११) । तव महिम्नः पारमयादित्याह । यथा वै द्वे
वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येव वाचं च नाम च मनोऽनुभवति
(छा० उ० ७।३।१) । अनुभवति = अन्तर्भावयति = समभवति = समावेशयति ।
य एवैतमनुभवति यो वै तमनु भायान्बुभूषति (बृह० उ० १।३।१८) । अनु-
भवति = साध्वाचरति, तस्मिन्सद्व्यवहरति । अथो व उशती कीर्तिलोकान-
नुभविष्यति (भा० पु० ४।३०।११) । आ लोकानां स्थिते स्थास्यति, लोकानां
भिव्याप्यतीति वार्थः । (पा० ५।२।१०) सूत्रं व्याचक्षाणो वृत्तिकारः पुत्र-
पौत्रोऽपि लक्ष्मीरिति उदाहरति व्याख्यातिः च पुत्रान्पौत्राश्चानुभवतीति ।
तत्रानुभवतिव्याप्त्यर्थं इति स्पष्टम् । वेदान्तानुभवसि (छा० उ० ६।७।३) ।
अनुभवसि = स्मरसि, अवगच्छसि । अनुभूयतामय वीरा स्वयंवर इति प्रभो
(भा० वन० ५।४।६) । साक्षात्क्रियताम् इत्याह । वक्तव्याश्चापि राजानः
सर्वे सहस्रमुहज्जनैः * युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् (भा० आश्व०
७६।२३) ॥ उक्तोऽर्थः । करसादोऽम्बुगत्यागस्तेजोहानिः सरागता । वारुणी-
सङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्ती-
त्रमुष्णम् (शा० ५।७) । अनुभवति = सहते । न त्वं तेना वभाविष्ठा
नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनुभूता मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् (भट्टि०
५।३५) ॥ अत्रानुभूतिः परीक्षणार्थकः । आमोदो नहि कस्तूर्या शपथेनानु-
भाव्यते । अनुभाव्यते = अनुमीयते । तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलं कर्मानुभाव्यते
(हितोप० ४।१०।१) । अनुमीयते, उन्नीयते, तद्वयत इत्यर्थः । मनसा तमेव वृत्ता-
न्तमन्वभावयत् । अचिन्तयदित्यर्थः । अनुभाविना च परिवापनम् (आप० ध०

सू० १।३।१०।६) । अनुभाविना शाव दु खमनुभवताम् । मृतमपेक्ष्य पश्चा-
ज्जातानामवरवयसामित्येके । अनुभावविशेषात् सेनापरिवृताविव (रघु०
१।३८) । अनुभावविशेषात्—तेज प्रकर्षात् । सभावनीयानुभावाऽस्याकृति
(शा० ७) । अनुभाव प्रभाव, अधिकार । भावस्य बहि प्रकाशनमनुभाव ।
भाव मनोगत साक्षात्स्वगत व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता ॥
अनुभाव प्रभावे स्यात् सता च मतिनिश्चये इत्यमर । अनुभावो निश्चये
स्यादिति विश्वप्रकाश पठति । अनुभावाश्च जानासि ब्राह्मणानां न सशय ।
प्रभावाश्चैव वेत्थ त्व सर्वेषामेव पार्थिव (भा० वन० २४।८) ॥ अनुभावस्तेजो
निश्चयो वा । कर्तव्याकर्तव्यविषयकान्निश्चयानिति नीलगण्ठ । गर्भमाधत्त
राज्ञी । गुरुभिरभिनविष्ट लोकपालानुभावै (रघु० २।७५) । अनुभावस्तेजो-
भिरिति मल्लि । लक्ष्मभिरित्यपरे । अनुभावात्तु जानामि महर्षेर्भावितात्मन
(रा० ४।६३।२०) । अनुभाव प्रभाव । आश्चर्यमपरित्याज्यो ह्यष्टनष्टापदा
मपि । अविश्वेकान्धबुद्धीनां स्वानुभावो दुरात्मनाम् (कथा० ३।३७) ॥ अनुभावो
मनोवृत्तिः, अभिनिवेशो विश्वम्भो वा । महानुभावः पुरुषः, सहनीयाकृतिः,
महाप्रतापो वा । जनार्दनस्मरणानुभाव (वि० पु० १।१७।४४) । अप्रयच्छ-
स्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् (याज्ञ० २।२६२ इत्यत्र मिताक्षराया
नारदवचनम्) । अनुभूय—उपभुज्य । सवत्सरमात्र प्रेयभावमनुभूय (माल०) ।
अनुभूय—निर्विषयः, निषेव्य । यावदह स्नानभोजने अनुभूय सज्जो भवामि
गन्तुम्, तावत्प्रतिपालय । अनुभूय—कृत्वा—निर्वर्त्य । अनुभूता भविष्यामि
यच्छ कोप महाद्युते (हरि० १।५।५४) । ब्रह्मणि एकभक्त्यनुभाविता (भा०
पु० ३।१४।४३) । अनुभाविता—अपरोक्षीकृता । स्नानभोजनादिकमनुभाविता-
स्मि (दशकु०) । कारितोस्मीत्यर्थः । वयं च सर्वे भवताऽनुभाविता (भा०
पु० १०।६२।३७) । रक्षिता इत्यर्थः । अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्य
विवादिनाम् (मनु० ८।६६) । अनुभावी प्रत्यक्षदर्शी, साक्षाद् द्रष्टा ।

—मद् (मदी हर्षे) । वागु हैवानुममाद प्रहर जहीति (श० ब्रा० २।५।
४।६) ।

—मन् (मन ज्ञाने, मनु अवबोधने) । तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति
कलभस्य चेष्टितम् (रघु० १।१३६) । अनुमन्तुम्—अनुज्ञानुम् । इमां स्वसारं
च यवीयसी मे कुमुद्वती नार्हसि नानुमन्तुम् (रघु० १६।८५) । अनुमन्तुमभ्यु-
पगन्तुम् । न नार्हसि—अर्हस्येव । अनुमान्यता महाराज (विक्रम० २) । तद-
नुज्ञालाभं क्रियतामित्याह । भूयोपि सखीजनमनुमानयिष्यामि (शा० ३) ।
सखीजनमनुमानयितुमनुज्ञापयितुं यतिष्य इत्युक्तं भवति । अन्नमादाय तृप्ता,

स्य शेष चैवानुमान्य च (याज्ञ० १।२४१) । शेषमनुमान्य—शेषोपभोगेऽनुमतिं प्राप्य । धर्मार्थवभिसन्त्यज्य सरम्भ योऽनुमन्यते (भा०) । अभ्युपैति सेवत इति धार्थं । द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेश (माल० १।१२) । अनुमतोऽनुज्ञात । कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिदं गुरुपातकम् (वेणी० ३।२४) । अनुमतमनुमोदितम् । प्रथम कस्यानुमते चोरितमेतत् त्वया हृदयम् (विक्रम० ३।१७) । कस्यानुमते—कस्यानुमत्या, केनानुज्ञात, कस्यानुरोधेन । उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पाप परि-
कल्प्यते । तच्च पाप भवेत्तस्य यस्यार्थोऽनुमते गत (रा० २।७५।४४) ॥

—मन्त्र (मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे) । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितोऽश्व (उत्तर० २) । अनुमन्त्रित—अभिमन्त्रित—मन्त्रैः संस्कृत । मन्त्रमुच्चार-
यन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिण तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ इति शौनकेन स्मर्यत इति (ऐ० ब्रा० २।२१) षड्गुरुशिष्य ।

—मा (मा माने, माङ् माने) । अनु ते द्यौर्बह्वी वीर्यं ममे (अथर्व० २०।१५।५) । अनुममे—अनुक्रमेण परिमतिं सिमीते परिच्छिनत्ति । अलिङ्गा प्रकृतिं त्वा लिङ्गैरनुमिमीहे (भा०) । अनुमिति विषयतामुपनयाम । नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार । प्रत्यक्षदृष्टोऽर्थोऽविषयोऽनुमानस्येत्यर्थः । पर्याकुलत्वान्मरुता वेगभङ्गोऽनुमीयते (कु० २।२५) । अनुमीयते—तर्क्यते, उन्नीयते । आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् (का०) । अमानुषताया अनुमा जनयति । आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे (शा० ५) । हृदयसादृश्येनेत्याह । स्वानुमानात् कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्य (का०) । उक्तोऽर्थः । मर्तव्यमिति यद् दुःख पुरुषस्योपजायते । शक्यस्तेनानुमानेन परोपि परिरक्षितुम् (हितोप० १।६१) ॥ अनुमानेन—सादृश्यानुमानेन ।

—मुद् (मुद् हर्षे) । य प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवीरसान् (भा० द्रोण० ५।१५) । अन्वमोदन्त—प्रत्यनन्दन्, हृष्ट्वा प्राहृष्यन् इत्यर्थः । नैतत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । इत्यम्बरीष नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणा (भा० शा० २।१।१०२) । अन्वमोदन्त—अस्तुवन् । दक्षिणा विचक्षणा दाक्षय-
युक्ता लोका । अनुमोदस्व मामरण्यगमनाय (महावीर० ४) । अनुमोदस्व—अनुजानीहि । न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुमोदितु वा (रघु० १।४।४३) । अनुमोदितुम्—साध्विदमनुष्ठीयतामित्यनुमतिवचनेन स्व हर्षं व्यङ्कितुम् । तदेव राममातृभिश्चानुमोदितम् (उत्तर० २) । प्रतिनन्दितम्, अभिनन्दितम्, सहर्षमभ्युपेतम् इत्यर्थः ।

—मृज् (मृज् शुद्धौ) । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । अपि वा इषे त्वेत्या-
च्छिनत्त्यूर्जे त्वेति सन्तमयन्ननुमार्ष्टि वा (आप० श्रौ० १।१।११) । मूलादारभ्या-

ऽऽग्रात्स्पर्शनमनुमार्जनमिति धूर्तस्वामी भाष्यकार । विष्णो स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीय प्रति प्रस्तरमपादत्ते न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि (आप० श्रौ० २।३।८।५) । उक्तोऽर्थः । जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च (भा० शा० ८१।१६) । अनुमृज्य प्रीतिगुणमाधाय ।

—मृश (मृश आमर्शने, आमर्शन स्पर्श) । भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्याद्ध-
रस्व मे (रा० २।११।६) । अनुचिन्त्य, अनुमायेत्यर्थः ।

—यज (यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु) । तमग्निष्टोमेनानुयजति (का० श्रौ० १६।१४ इत्यत्र टीकाकृतो वचनम्) । अनुयजति=अन्वर्चति ।

—यत् (यती प्रयत्ने) । अनु जनान् यतते पञ्च धीर (ऋ० ६।६२।३) । जनानुयतते=जनार्थं यतते चेष्टते ।

—यम् (यम उपरमे) । मन पश्चादनु यच्छन्ति रश्मय (ऋ० ६।७५।६) । रथस्य पृष्ठभागे वर्तमाना रश्मय पुरतो वर्तमानान् वाजिन सारथेर्मनोऽनुकूल नियच्छन्तीत्याह । ता (सीताम्) पूषानुयच्छतु (ऋ० ४।५।७) । अनुयच्छतु=नियमयतु । क्षुभा मर्तमनुयत वधस्ते (ऋ० ५।४।१।३) । त्वरयाऽनुक्रान्त-
मायुर्धैरित्युक्त भवति । पितृणा शक्तीरनुयच्छमाना (ऋ० १।१०।३) । अनुयच्छमाना स्वस्मिन्दधत ।

—या (या प्रापणे) । तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति यान्त यान्ति दिवौकस (मार्क० पु० १८।२४) । अनुयान्ति=अनुचलन्ति । एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति य (हितोप०) । गङ्गा चैवानुयास्याम (भा० आदि० १२८।३६) । उपैष्याम इत्यथ । न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यश (रघु० १।२७) । न प्राप्नुयित्यर्थः । नानुचक्रु, न तुलयामासुरिति तात्पर्यम् । अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवा (भा० सभा १६।७) । तेषा कश्चरित शक्त-
स्त्वनुयातुम् (मार्क० १३।३।६) । उक्तोऽर्थः । अनुयात स्ववीर्येण वासुदेवम् (भा० वन० १४।१२०) । अनुयातः=तुल्यता गत ।

—याच् (दुयाच् याच्नायाम्) । अदित्या देवताना च मम चैवानुयाचितम् (रा० १।२६।१५) । अनुयाचित क्रमेण याचितम् (वरपु) ।

—युज् (युजिर् योगे) । नैव प्राज्ञा गतश्रीक भर्तारमुपयुञ्जते । युञ्जान-
मनुयुञ्जीत न श्रिय सक्षये वसेत् (भा० वन० २६७।१८) ॥ अनुयुञ्जीत=तेन योग सम्बन्ध भजेत् । प्राडविवाकोऽनुयुञ्जीत विधिना तेन सात्त्वयन् (मनु० ८। ७६) । अनुयुञ्जीत=पृच्छेत् । शकुने वय स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुङ्क्षमहे (भा० शा० २६६।४) । उक्तोऽर्थः । किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेय त्वया कियद्वेति

तमन्वयुङ्क्ते (रघु० ५।१८) । ता त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने (भा० आदि० ६७।२२) । यद्वै राजन्यात्परागभवति रथेन वैतदनु-युङ्क्ते (श० ब्रा० ५।४।३।२) । तदनुयुङ्क्ते=तदवाप्नोति, तद् गृह्णाति । वसुन्धराया साह्यार्थमश्वं स्व नानुयुञ्जसे (=नानुयुङ्क्षे) (हरि० १।५४।१७) । नानुयुञ्जसे=न नियोजयसि । यथैषा वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जका (भा० शा० २६६।२३) । अनुयुञ्जका — सासूया लोका । मत्सरिण इत्यर्थः । स्पर्धावन्त इति तु नीलकण्ठः । अनुयोक्ता च यो विप्रोऽनुयुक्तश्च भारत (भा० अनु० २३।१७) । अनुयोक्ता भतकाध्यापकः । अनुयुक्तो भूतकाध्यापित इति नीलकण्ठः । यास्मिं सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन (भा० अनु० ६३।८२) । अनुयोगः प्रश्नः । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम (शा० १) । उक्तोऽर्थः । नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति (भा० वन० १६२।५६) । अनुयोगो धिक्कारो दण्डो वा । अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते (पञ्चत० २।१४०) । अनुयोगोभियोगो यत्नः । पूर्ववैरानुयोगेन स्नेहयोगेन वै पुनः (देवी-भा० ४।२।११) । अनुयोगेन=अनुबन्धेन । तदा तत्स्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् (भा० कर्ण० ३६।१४) । अनुयोगः पार्थविषया पृच्छा क्वासाविति ।

—रक्ष (रक्ष पालने) । के पृष्ठतोऽन्वरक्षन्तः (भा० द्रोण० १५५।५) । के चास्य पृष्ठतोऽगच्छन् इति पाठान्तरम् । अनुशब्दो व्याप्तौ । शाङ्खायन-श्रौतसूत्रे (१६।१०।११) ऽनु रक्षे रिरक्षिषयाऽनुसरणेऽर्थे प्रयोगः ।

—रञ्ज (रञ्ज रागे) । अन्वरज्यदतुषारकरः (शिशु० ६।७) । रक्तोऽभव-दित्यर्थः । अनुशब्दः सादृश्ये । सन्ध्यानु रक्ते नभसि (ब० बृ० स २४।१८) । उक्तोऽर्थः । यथेयमनु रज्यते प्राची दिक्, विध्वंसते च तम इति निरुक्ते (१।५।४) दुर्गः । अनुरज्यते=रक्ता भवति । नार्थोऽनुना । तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् (नागा० ३।१०) । उक्तोऽर्थः । समस्थमनु रज्यन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च (रा० ३।६।१६) । अनुरज्यन्ति=अनुरक्ता प्रीतिमत्स्यो भवन्ति । आतुमृतस्य भार्याया योऽनुरज्येत कामतः (मनु० ३।१७३) । अनुरज्येत=कामप्रवेदनी चेष्टामाविष्कुर्यात् । तव प्रकीर्त्या जगन् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च (गीता १।३६) । भक्तिमान् भवतीत्यर्थः । पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानु-रञ्जिता (हरि० १।५।३०) । अनुरञ्जिता=स्वस्मिन्ननुरक्ताः कृता । सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वनेन कर्मणा (रा० २।५८।२८) । अनुरज्येत=प्रसीदेत् । कष्टं जनं कुलघनैरनुरञ्जनीयं (उत्तर० १।१४) । उक्तोऽर्थः ।

—रम् (रमु क्रीडायाम्) । क्षत्रघर्मेऽनुरतः (रा० ३।४।६) । क्षत्रघर्मेऽनु प्रहृष्टः ।

—राज् (राज् दीप्तौ) । उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्र च त्रैष्टुभ चानुराजति (ऋ० २।४३।१) । अनुराजति=अनुकरोति । सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् (ऋ० ६।६६।१८) । उक्तोऽर्थः ।

—राध् (राध साध ससिद्धौ) । अन्वेषामरात्म (तै० ब्रा० १।५।२।८) । राद्धा इमेऽस्माभिरित्युक्त भवति ।

—री (रीङ् सवरो) । वर्तान्येषामनु रीयते घृतम् (ऋ० १।८५।३) । अनुप्रवहतीत्यर्थः । अहिं बुध्यमनुरीयमाण (वा० स० १०।१६) । उक्तोऽर्थः ।

—रु (रु शब्दे) । चकोरकौञ्चचक्राह्वभारद्वाजार्थं बहिण । अनु-रोति स्म (भा० पु० १०।१५।१३) । अनुरौति स्म तेषा रतमनुकरोति स्म ।

—रुद् (रुदिर् अश्रुविमोचने) । गुरुशोकामनुरोदितिव माम् (कु० ४।१५) । अनुशोचतीवेत्यर्थः ।

—रुध् (रुधिर् आवरणे, अनो रुध कामे) । शिलाभि शङ्कुभिर्वापि इव अर्वा भरतर्षभ । ये मार्गमनुरुन्धन्ति (भा० अनु० २३।७७) । अनुरुन्धन्ति = रुन्धन्ति = उपरुन्धन्ति । अनुशब्दोऽस्थाने ।...आर्षेण वत्मना प्रस्थिता नानु-रुन्धन्ति श्रोतृचित्तानुवर्तनम् (राज० ३।६५) । अनुरुन्धन्ति = अनुसरन्ति । यस्वमद्यापि राममेवानुरुध्यसे (भा० वन० २८१।२८-२९) । अनुरुध्यसे = कामयसे । नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्टि न च कामये (भा० शा० २६२।१०) । अनु-रुध्ये = अनुकूलमाचराणि । नानुरोत्स्ये जगल्लक्ष्मीम् (भट्टि० १६।२३) । न कामयिष्ये, नैषिष्यामि । श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव । अनुरुध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानुष्यमास्थितम् (रा० १।७६।२) ॥ अनुरुध्यामहे = अङ्गीकुर्म, आद्रियामह इति तिलककारो राम । इष्टान् भोगान्नानुरुध्येत् सुखं वा (भा० शा० २८६।१३) । अनुरुध्येत् = अनुरुध्येत = कामयेत । समस्थमनुरुध्यन्ते विषमस्थ त्यजन्ति च (रा० ३।६।१६) । अनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्या-देशम् । अनुरुध्यस्व = अनुवतस्व = अनुतिष्ठ । अप्सवगे सविष्टव सौषधीरनु रुध्यसे (ऋ० ८।४३।६) । अनुरुध्यसे = स्वस्मिन्तन्तर्धत्से । अनुरुध्यादघ्न्यहम् (मनु० ५।६३) । त्रीण्यहान्यधमनुगत स्यात् । अर्वाग् दिवसत्रयान्ता-शौचान्मुच्यत इत्यर्थः । धर्मार्थानुरुध्यन्ते त्रिवर्गसम्भवे नरा (भा० उ० १२४।३४) । अनुरुध्यन्ते = अनुसरन्ति = सेवन्ते । इमाममूला गोविन्दराजोक्तिं नानु-रुन्धमहे (मनु० ४।७) इत्यत्र कुल्लूकवचनम् । नानुमन्यामहे = नाभिन्नन्तामः, नान्मुपेयम । नियतिं लोक इवानुरुध्यते (कि० २।१२) । अनुरुध्यते = अनुसरति । यदि भवाननुरुध्यते (महावीर० ४) । अनुमन्यत इत्यर्थः । हन्त निर्यञ्चोपि

परिचयमनुरुध्यन्ते (उत्तर० ३)। परिचयस्यानुकूलमाचरन्तीत्यर्थः । यदि गुरुष्वनु-
रुध्यसे (महावीर० ३) । यदि गुरूनाद्रियस इत्याह । इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य
मुग्धाम् (उत्तर० ३।२६) अनुरुध्य=उपच्छन्द्य, अनुनीय, प्रसाद्य । शक्तिर्गुणाश्रया
तत्र प्रधानमनुरुध्यते (बा०प० ३।३२६) । अनुरुध्यते=अनुसरति । विशेषण
गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते (पा० ३।४।१ इत्यत्र काशिका) । उक्तोऽर्थः ।
भूयोऽर्थं नानुरुध्यत् स (मुनिरत्रि) धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् (भा० वन० १८५।२) ।
फलाभिष्यक्तेर्दर्शनात् फलेन हि धर्मो नश्यतीति दृष्ट्वा भूयोऽत्यन्तमर्थं नाकाम-
यतेत्याह । निजप्रतिज्ञामनुरुध्यमाना महोद्यमा कम समारभन्ते । अत्रानुरोधोऽ-
नुसरणमाह । आश्रमे वासमनुरुध्य (रा० ७।४८।५) । आश्रमवासे सुख निर्वि-
श्वेत्यर्थः । तथा चाहमनुरुध्यमानस्ता बकुलमाला दत्तवान् (मालती० १) ।
अनुरुध्यमान —सम्प्रार्थ्यमान प्रचोद्यमान । अनुब्रूयमान इति पाठान्तरम् । न
पिताऽप्यनुरोद्धव्य स्वामिसेवापरात्मभिः (शि० भा० १।१।३३) । अनुरोद्धव्य
=अनुसर्तव्य =अनुवर्तितव्य । मनोऽनुरुध्यती भर्तुरिति मा विद्ध्यरुन्वतीम्
(भा० अनु० ६३।१००) । अनुरुध्यती=आद्रियमाणा । लोकगाथामनुरुधान
(सर्वद० २।१) । उक्तोऽर्थः । अनुरोधविरोधाभ्यां सम स्यादचलो ध्रुव (भा०
शा० २७८।१४) । अनुरोध आनुकूल्यम् । धर्मानुरोधात् (का०) । अनुरोध
=अनुसार । कविश्रमानुरोधाद्वा (वेणी० १) । अनुरोध आदर, समावना ।
दत्तोत्सेक प्रलपति मया याज्ञवल्क्यानुरोधात् (महावीर० ३।२८) । नानुरोधो-
स्त्यनध्याये हाममन्त्रेषु चैव हि (मनु० २।१०५) । अनुरोध आदर । गुरुवृत्त्य-
नुरोधेन न किञ्चिदपि क्लृप्तम् (रा० २।३०।३६) । गुरुश्रुत्वाऽनुसरणेनेत्याह ।
अनुरोधोऽनुसरणम् । वदेद् विपश्चिद् महतोऽनुरोगात् (पञ्चत० १।११३) ।
महतोऽनुरोधात्=महत्या प्रत्यवेक्षया । अदभ्येण प्राक्चिन्तनेन । को
विनतेऽनुरोध (पा० ८।३।६१ इत्यत्र काशिकायाम्) । अनुरुध्यत आनुकूल्येन
प्राप्यत इत्यनुरोध प्रयोजनम् इति पदमञ्जरी । विनाऽनुरोधात्स्वहितेच्छयैव
(शिशु० २०।८१) । अनुरोध प्रार्थना ।

—लप् (लप व्यक्ताया वाचि) । मिथ्यानुलापिता निन्द्य निजच्छब्दाप-
लापिता (शि० भा० २३।३७) । अनुलापो मुहुर्भाषा (अमर) । तेनानुलपता
वावद्यमानेनेत्युक्तं भवति ।

—लभ् (डुलभष् प्राप्ती) । पराञ्च धावन्तमनुलिप्सेत (श० ब्रा० ३।२।
१।३६) । पराङ्मुख धावन्तमासादयितुमिच्छेदित्यर्थः ।

—लिप् (लिप उपदेहे) । हरिभिरचिरमासां तेजसा चानुलिप्तैः । (शा० ७।७)

अनुलिप्तैरुपदिश्ये । स्नातानुलिप्ता । पूर्वं स्नात पश्चात् कृतचन्दनादिलेप (पा० २।१।४६ इत्यत्र काशिकायामुदाहरणम्) । स्नापयित्वाऽनुलिप्य च (कथा० ६२।३६) । उक्तोऽर्थः । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी (पा० ४।१।५१ इत्यत्र काशिकाया प्रत्युदाहरणम्) । अनुशब्दो व्याप्तौ सर्वतो भावे । गात्रानुलेपनी वर्ति (अमरे) ।

—वच् (वच् व्यक्ताया वाचि, ब्रूज आदेशो वा) । एतद्वा एतैस्त्रिभि-
रायुभिरन्वोचथा (काठक-सहिता) । अधीतवानसीत्यथ । दधन्वे
वा यदीमनु वोचद् ब्रह्मणि (ऋ० २।५।३) । अनुवोचत्=अनुवक्ति ।
शस्त्राणि शसतीत्यर्थः । तदु हैतदेवारुण्ये ब्रह्मवर्चस्कामाय तथानूवाच (श०
ब्रा० २।३।१।३१) । अनूवाच=प्रोक्तवान्=व्याख्यातवान् । येषा द्विजाना
सावित्री नानूच्येत यथाविधि (मनु० १।१।६१) । उपनयननिमित्ता
नोच्चार्येतेत्याह । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्य सावित्र्यनूच्यते (आप० ध० १।१।
१।१०) । प्रतिवेद पाद पादमुदुह्य समुदिता गायत्री पठ्यत इत्यथ । तमेत
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसाऽनाशकेन (वृ० उ० ४।
४।२२) । वेदानुवचनेन=वेदाध्ययनेन । वेदानुवचनाच्च (गौ० ध० १।१।११) ।
अनुवचनमध्यापनम् । अह ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन (ग० २।२६।२६) ।
अनुवक्तव्य = स्तोतव्य । अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्तु महाजनात् । गुणव-
त्तरमात्मानम् । ॥ (भा० शा० २८७।२७) । अनूच्यमाना शिक्ष्यमाणा । यो
ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचते (तै० स० २।१।२।८) । अनूच्य=अधीत्य ।
वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवामिनमनुशान्ति (तै० उ० १।१०) । अनूच्य=अध्याप्य ।
योऽनूचान स नो महान् (मनु० २।१।५४) । य वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनि-
षत्सु च । शृणन्ति मृत्यकर्मणिम् (भा० शा० ४७।२६) । अनुवाकेषु मन्त्रार्थ-
विवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु इति नीलकण्ठ । अनुवाचय तावत् । यद्यविरुद्ध
श्रोष्यामि (मुद्रा० १) । आत्मान प्रति वाचयेत्याह । अनुच्चरेत् आत्मान श्राव-
यन्पठेत्यर्थः । अनुवाचितलेखममात्यमवलोक्य (मुद्रा० १) । उक्तोऽर्थः । उभे
नाम मुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयत (शा० १) । स यावदस्य वच
स्यात् । एवमेवानुविवक्षेत् (श० ब्रा० १।३।५।१४) । अनुविवक्षेत=सतत
ब्रूयात् ।

—वद् (वद् व्यक्ताया वाचि) । अनुवदते कठ कलापस्य (पा० १।३।
४६) । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अनु सादृश्ये ।
अनुवदति वीणा गायकस्य (वृत्तौ प्रत्युदाहरणम्)=गायकस्य स्वरमनुकरोति,
अनुहरति । चित्त वा इद मनो वागनुवदति (श० ब्रा० ३।२।४।१६) ।

उक्तोऽथ । अनुवदति शुक्रस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थ (रघु० ५।७४) । पूर्व-
मेवोदितमनुवदति (ऐ० ब्रा० २।४० इत्यत्र सायण) । अनुवदति=पुनर्वक्ति ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टि कमलिनीम् (भोज० १।७२) । तथा सवद-
तीत्यर्थः । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्ट्यावभिधानक्रमेणैव प्राथम्य-
प्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात् (मनु० १।७४
इत्यत्र कुल्लूक) । अनुवादः पुनर्वचनम् । अनुवादे चैरणानाम् (पा० २।४।३) ।
प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनमात्रमनुवादः (काशिका) । ये
त्वाऽनुवादेऽयुरवृत्तिकशिता (भा० वि० ८।१७) । अनुवादे इति निमित्ते सप्तमी ।
अनुवादनिति मित्यर्थः । पूर्वदेहीत्युक्तादत्तस्यैव क्षेत्रारामादे प्रतिवर्षं पुनर्देहीति
राजवचनं यदधिकारिणः प्रति तदनुवादः इति नीलकण्ठः । विधिविहितस्यानु-
वचनमनुवादः । नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः (न्याय० २।६५।
६६) । कालानुवादः परीत्य (नि० १२।१३) । विनानुवादः न च तन्मनीषित
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददात्पुमान् (भा० पु०) । अनुवादः=वचनोपक्रमः । आर-
म्भश्च साहसानुवादी (दशकु०) । उपक्रमः (आरम्भे चेष्टा) साहससदृशो भवति
भविष्यत् साहसमनुमापयति । सदृक्सदृशवादिसजातीयानुवादिनः (काव्यादर्शो
२।५८) । एते पर्यायाः । गीतः शङ्खवादानुवादि (पञ्चत०) । शङ्खनादसदृशम्
इत्यर्थः । प्रियवचनशतानुवादिनः (रा० ४।६२।२५) । प्रियवचनशतानां
पुनः पुनर्वक्तारः इत्यर्थः । अनुवाद्यमनुस्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् । अनुवाद्य-
मुद्देश्यम् ।

—वप् (डुवप् बीजसन्ताने) । बीजसन्तानक्षेत्रे विकिरणगर्भाधानं च ।
अनुपाः अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा (नि० २।२२।१) । अनुगृह्णन्ती
त्यर्थः । अयमपीतरोऽनूपः एतस्मादेवाऽनूप्यत उदकेन । अनुप्रकीर्यतेऽभिषिच्यत
इत्यर्थः ।

—वस् (वस निवासे) । युद्धार्थिनश्चानुवमन्ति पार्थान् (भा० उ० २२।
२०) । अनुसरन्तीत्यर्थः ।

—वह् (वह् प्रापणे) । ता वहन्त्वगतस्यानु पन्थाम् (अथर्व० १।४।२।
७४) । पन्थाः पन्थानमनुवहन्तु=पथाः प्रापयन्तु ।

—वा (वा गतिगन्धनयोः) । पर्णं न वेरनुवाति (रथः) (वा० स०
६।१५) । अनुवाति=अनुक्रमेण वाति । अनुवृत्तगतिर्भवतीत्यर्थः । आदस्य
वातोऽनुवाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु हून् (ऋ० १।१४८।४) । अस्याग्ने-
शोचिरश्चिरनुवाति अनुप्रविश्य वाति । वातस्य प्रवामुपवामनुवात्यर्चि (का०
श्रौ० १२।१३) । वातस्य प्रवामनुसरन्गच्छत्यग्नेर्ऋचिरित्यर्थः । अनुवाति शुभो

वायु सेनाम् (रा० ५।७३।५२) । सेनामनुवाति=सेनाया वाति ।

—वाश् (वाशृ शब्दे) । वामे वशित्वाऽऽदौ दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातु (व० वृ० स० ६५।२६) । पश्चाच्छब्दायत इत्यर्थः । हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाशन्ते (व० वृ० स० ५३।१०७) । उक्तोऽर्थः ।

—वास् (वास उपसेवायाम्) । अवश्य स्थापनीयाश्च नानुवास्या कथं चन (सुश्रुते) । द्विधा वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम् । कषायाद्येनिरूह स्यात्स्नेहाद्यैरनुवासनम् (सुश्रुते) ॥ पारिजातपुष्पस्य सस्पर्शेनानुवासित (हरि० २।६६।१५) । अनुवासित उपसेवित, सुरभीकृत, सौरभयुक्त कृत । अनुवासनं च मतिमान् इति शास्त्रविनिश्चयः (का० स० खिल० अन्तर्वत्नी० इलो० २७) ।

—विद् (विद ज्ञाने) । गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा (ऋ० ४।२५।१) । अन्ववेदम्=साकल्येनाजानाम् । यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति (छा० उ० ८।७।१) । अनुविद्य=अन्विष्य । पूषेमा आशा अनुवेद सर्वा (ऋ० १०।१७।५) । यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषा भावानां चैव सस्थितिम् (याज्ञ० ३।१०४) । उक्तोऽर्थः ।

—विद् (विद् सत्तायाम्) । तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते (ऐ० ब्रा० ३।१) । नानुविद्यते शुभकर्मणिकूलो नास्तीत्यर्थः इति सायणः ।

—विद् (विद्लु लामे) । अत्रयस्तमन्वविन्दन् न ह्यन्ये अशक्नुवन् (ऋ० ५।४०।६) । अन्वविन्दन्=अन्विष्याविन्दन् । सुपर्णस्त्वाऽन्वविन्दत् (अथर्व० २।२७।२) । उक्तोऽर्थः । पद ध्रुव चाव्यभिचारि सदगुणम् । त्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत (भा० पु० ८।८।१६) । अनन्तरोदीरित एवार्थः । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि (तै० ब्रा० ३।१२।२।२) । अन्विष्य लप्स्यसेऽधिकरिष्यसि वा । तदाहुर्न चातुर्मस्ययाजिनमनुविन्दन्ति (श० ब्रा० २।६।४।६) । अनुविन्दन्ति, अनुप्राप्नुवन्ति, तत्साम्यमश्नुवते, तेन समानकक्षतां भजन्त इत्यर्थः । यस्यानुवित्तं प्रतिबुद्ध आत्मा (श० ब्रा० १।४।७।२।१७) । अनुवित्तं प्राप्तं । अयं पन्था अनुवित्तं पुराणं (ऋ० ४।१८।१) । अनुवित्तं=सुप्रथितः ।

—विश् (विश प्रवेशने) । यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक (भा०) । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य विवाहोऽनुवेशः । अन्तर्भावितो बुद्धयानुवेशितो ण्यथ प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्येति उपाच्च (१।३।८४) सूत्रे न्यासः ।

—वृ (वृज् वरणे) । तानसुरा रक्षास्यन्ववारयन्त (ऐ० ब्रा० ५।१) । अनुवृत्त्यावधन्तित्यर्थः । अनुवृत्तं पलाशैः (शा० ब्रा० १०।२) । अनुशब्दः

सर्वतो भावे । शरैर्धोरैस्तमेकमनुवन्नरे (भीष्म० ७७।१३) । अनुवन्नरे =
आचकरिरे । ता कृष्णमनुवन्नरे (हरि० २।२०।३०) । परिजग्मु, परिवेष्टया-
मासुरित्यर्थः ।

—वृत् (वृत् वतने) । मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वशः (गीता ४।
११) । अनुवर्तन्ते = अनुसरन्ति । लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवतते (उत्तर०
११।१०) । अनुवर्तते = अनुगच्छति । भूतार्थं न व्यभिचरति । नित्यं सत्यं
मेवोपन्यस्यति नासत्यम् । पञ्चवषसहस्राणि सूर्यमेवानुवर्तत (रा० ७।१०।
८) । अनुवर्तत = असेविष्ट । आर्चत् । एव प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह
य (गीता ३।१६) । अनुवर्तयति = अविच्छेदेन प्रवर्तयति । अनु सातत्ये ।
एव सत्त्वरजस्तमासि मिथो विरुद्धान्यप्यनुवर्त्यन्ति । आनुगुण्यं सहकारिता
करिष्यन्तीत्याह । बलधर्मोऽनुवर्तते (भा० शा० १३।४।७) । धर्मो बलमन्वा-
यतो भवतीत्यर्थः । सत्रा ते अनु कृष्टयो विदुवा चक्रेव वावृतु (ऋ० ४।
३०।२) । अनुवावृतु = परिवर्तन्ते । कृतं पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते (भा०
अनु० ६।२२) । फलप्रसवे दैवायतो भवतीति तात्पर्यम् । अनिवर्तो हि सततं
सर्वार्थेष्वनुवर्तते (रा० ५।१२।११) । अनुवृत्तोऽनुस्यूतो भवतीत्यर्थः । सर्वार्थेषु
प्रवर्तक इति पाठान्तरम् । शैथिल्याद्देहातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते (चरक०
चि० ३।२६१) । अविच्छेदेन वर्तत इत्याह । तैत्तिरीयब्राह्मणे (१।५।५।१)
केशानामनुवर्तनमित्यानुलोभ्येन मर्दनमाह । केचिद् विजायत इति नानुवर्तयन्ति
(पा० ५।२।१३ इत्यत्र काशिका) । पूर्वसूत्रान्नानुकर्षन्ति । क्रव्यादानुवर्तय-
न्मृत्युना च पुरोहितम् (अथर्व० ११।६।१८) । अनुवृत्तिमनुसारं कारयन्नि-
त्यर्थः । वनवासकृता बुद्धिमर्म धर्म्यानुवर्त्यताम् (रा० २।२१।४६) ।
अनुवर्त्यताम् अनुमन्यताम्, प्रतिनन्द्यताम् । यद् यद् भर्ताऽनुयुञ्जीत तत्तदेवानु-
वर्तयेत् (भा० ४।१०।५) । अनुवर्तयेत् प्रतिब्रवीत = उत्तरयेत् । व्याहृती
सर्पराज्ञी धर्मशिरासीति सर्वेष्ववावनेषु यजमानोऽनुवर्तयते (आप० श्रौ०
५।४।१६।२) । अनुकूलाभिः कथामिरनुवर्तमानः । सेवमान इत्यर्थः ।
अनुरोधोऽनुवर्तनम् (अमरे) । तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टुमागतं (दशकु०) ।
अनुवृत्तिः सेवा । तत्र किमनुवृत्तिर्न फलति (महिम्नः स्तोत्रे १०) ।
उक्तोऽर्थः । वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः (प्रतिमा० ५) । आसेदुषा गोत्र-
भिदोऽनुवृत्त्या (कि० १८।१८) । अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः (उत्तर० ७) ।
सानुबन्धमनुग्रहो दशित इत्याह । स मेरुमनुवृत्तं सन्पुनर्गच्छति पाण्डव (भा०
वन० १६३।३१) । अनुवृत्तः = वचने स्थितः । सुपत्रमनुवृत्ताङ्गः सुपर्वाणं सु-
संस्थितम् (रा० ६।६०।६५) । अनुवृत्तः क्रमशो वर्तुलाकारम् । अनुवर्तितुमिच्छन्ति
मातरः सततं सुता (रा० ४।१६।२५) । चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि

प्रिया स्यु (दशकु०) । अनर्था अनिष्टा दुर्जना । चित्तज्ञानानुरूप्येणाचरन्त इत्यर्थः । इह नेता च विगुण सहायाश्चानुवर्तिन (रा० ५।८६।१६) । अनुवर्तिन = तादृशा । तत्समाना इत्यथ । अनुवर्तिनि कलत्रे (पञ्चत० १। १०१) । अनुवर्तिनि = वशवदे वचनकरे । भृत्यानामनुवर्तिनाम् (पञ्चत०) । उक्तोऽर्थः ।

—वृष् (वृषु वृद्धौ) । आशु जयन्तमनु यासु वर्धसे (ऋ० ५।४४।१) । पश्चाद् वृद्धिमुपैषीत्यर्थः । न वै जात गर्भं योनिरनुवधते (श० ब्रा० १०।२। ३।६) । अनुवर्धते = मन्दमन्द वर्धते ।

—वृष (वृषु सेचने) । सर्गा वर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवीमनु (अथर्व० ४। १५।४) । अनुवर्षन्तु = अनुषिञ्चन्तु ।

—वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने) । भित्त्यादिकमननुवेष्ट्योपविष्ट आसीत् (मनु० ११।११० इत्यत्र कुल्लूकवचनम्) । भित्ति कट । अननुवेष्ट्य = अनास्तौर्यः ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्ध खे विद्धमनुविध्यत (मनु० ६।४३) । अनुविध्यत = पश्चाद् विध्यत । शत्रन्तात्षष्ठी । मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना (भा० पु० ५।१६।२१) । अनुविध्यमाना = सगम्यमाना = सन्नीयमाना = सम्पृच्यमाना । सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्यम् (शा० १।१८) । शैवलेन जम्बालेनानुगत वेष्टितम् । न तत्सत्य यच्छलेनानुविद्धम् (भा० उ० ३।५।५८) । अनुविद्धम् = युक्तम् = व्यामिश्रम् । यच्छलेनाभ्युपेतम् इति पाठान्तरम् । रत्नाङ्गुलीयकप्रभयानुविद्धान् अक्षान् (रघु० ६।१८) । अनुविद्धान् = व्याप्तान् । न सोस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमाद्वे । अनुविद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते (वा० प० १।१२४) ॥ अनुविद्धम् = अनुस्यूतम् । क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा (रघु० १३।५४) । अनुविद्धा = सहगुम्फिता । देशवार्तानु विद्धा सकथा (दशकु०) । अनुविद्धा = सम्बद्धा । उदगूर्णलोष्टलगुडैः परितोऽनुविद्धम् (शिशु० ५।२५) । अनुविद्धम् = आसादयितुमनुसृतम् । कोपानुविद्धा चिन्ता नाटयन् (मुद्रा० ३) । कोपानुविद्धाम् = कोपसमन्विताम् । न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा (सा० द० १) । अनुवेध समुत्कीर्णता । मुखामोद मदिरया कृतानुव्याधमुद्धमन् (शिशु० २) । अनुवेधार्थकोऽनुव्याधशब्दः सम्मत पाणिने । अनुवेधस्तु दुःसमाधानः । इहानुव्याध इति सस्पर्शमात्रमाह ।

—व्रज (व्रज व्रज गतौ) । यमिच्छेत्पुनरायान्त नैन दूरमनुव्रजेत् (रा० २।४०।४८) । अनुव्रजेत् पृष्ठतो गच्छेत् । ओदकान्नादा वनान्तात् प्रिय

प्रोष्यमनुव्रजेत् । उक्तोऽर्थः । आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् (मनु० ३।१०७) । अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् ।

—शास् (शासु अनुशिष्टौ) । राजपत्नीनियोगस्थमनुशाधि पुरीजनम् (भट्टि० २०।१७) । अनुशाधि=विधेयीकुरु । यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामं कुरुनसपत्नोऽनुशिष्याम् (भा० उ० ३०।४८) । अनुशिष्याम् =कुरुणा शासनं कुर्याम्, तान् प्रशिष्याम्, तास्तन्त्रयेय । सैव मामनु-शाधि हि (रा० २।६०।१५) । सैव कठोरं ब्रूहीत्याह । स प्रैति क्षेत्रविदानु-शिष्ट (ऋ० १०।३२।७) । अनुशिष्ट = उपदिष्ट । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः (बृ० उ० १।४।१७) । अनुशिष्टम् = उपात्तविष्टम् = गृहीतशास्त्रम् । इति तेनानुशिष्टस्तुवाच मन्दमुदीरयत् (रा० ६।३०।४) । अनुशिष्ट = पृष्ट । इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् (कु० ५।५) । अनुशासती, उपदिशती, प्रयुञ्जाना । इयमेव तावत् प्रथममनु-शासनीया (वेणी० २) । दण्डनीयेत्यर्थः । अरिकुलमनुशासनीयम् (वेणी० ३) । उक्तोऽर्थः ।

—शी (शीङ् शये) । सूतिका अनुशेरते (अथर्व० ८।६।१६) । ये रक्ष-पिशाचाद्या अभिनवप्रसवा योषितो भूत्वा स्वयमपि (तदन्तिके) शेरत इति सायणभाष्यम् । भूमौ निपतितं वीरमनशेते मृतं पतिम् (भा० आश्व० ८०।२१) । समीपे शेते इत्यर्थः । श्वो युद्धमिति कृतोपवासं शस्त्रवाहनं चानुशयीत (कौ० अ० १०।३।३४) । उक्तोऽर्थः । भर्तारं द्विषती स्त्री** भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत (कौ० अ० ३।३।१२) । सानुशयं सपश्चात्तापं शयीत उपतिष्ठेतेति गणपतिः । अनुजानीयादित्यन्ये । तज्जयाय । यदविद्यया वस्त्वाकायते तदेवानुशेरते (क्लेशा) (यो० सूत्र २।४ भाष्ये) । यज्जातीयस्य कम्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनास्ता कमविपाकमनुशेरते (यो०सु० ४।८ भाष्ये) । उभयत्रानुशेरत इत्यस्य 'अनुगता भवन्ति, अनुकुर्वन्ती'त्यर्थः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते (श्वेता० उ० ४।५) । अनुशेते = तत्ता-दाभ्यापन्नो भवति । अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते सर्वाणि भूतानि (नि० ४।२।१३) । अनुशेते = अनुप्रविश्यास्ते । यच्च यच्चानुशेतेऽस्य तत्तदेवोपचारयेत् (का० स० चि० मदात्यय० श्लो० ३७) । अनुशेते = उपशेते = सात्स्यं भवति । दत्तमिष्टमपि नान्वशेते स (शिशु० १।४।४५) । दत्तेर्धे इष्टे च नान्वत्प्यतेत्यर्थः । पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः (कि० ७।८) । पुराऽनु-शेते = अचिरादेव सानुशयं सानुतापं भविष्यतीत्यर्थः । नन्वनुशयस्थानमेतत् (मालती० ८) । अनुशय = अनुताप = अनुशोकः । कुतस्तेऽनुशयः (मालती०

३) । उक्तोऽर्थः । शिशुपालोऽन शय पर गत (शिशु० १६।२) । अनुशयो
 बैरम् । अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो (अमरे) । यस्मिन्नुक्तानुशया सदैव
 जागर्ति भुजङ्गी (मालती० ६।१) । उक्तोऽर्थः । अय त्वन्यो गुण श्रेष्ठ-
 श्च्युताना स्वगतो मुने । शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते (भा० वन०
 २६।३३) ॥ अनुशय पक्षपात = आदरविशेष = सङ्गप्रकर्ष । शुभानुशय-
 बुद्धि (भा० वन० २५।२६) । शुभमनुशेते शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य स ।
 स्वर्गार्थकर्मणो भुक्तफलस्यावशेष कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेह-
 वदिति वेदान्तशास्त्रे । अशक्त कुत्सिते कमणि व्यसने वा अनुशय लभेत,
 परेण वा कारयितुम् (कौ० अ० ३।१४।३) । विक्रोत्रा च महार्घनिबन्धन
 पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् (याज्ञ० २।२५८ इत्यत्र मिताक्षरायाम्) ।
 मया न साधु विक्रीतमिति नानुत्पत्त्यम् । क्रयविक्रयानुशय (मनु० ८।५) ।
 क्रयविक्रये कृते पश्चात्तापाद् विप्रतिपत्तिरनुशय इति कुल्लूक । यस्मिन्नुस्मिन्
 कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् (मनु० ८।२२८) । अनुशय पश्चात्ताप ।
 उद्दिश्य किं वदति कोऽनुशयोऽस्य (तन्त्रा० कथामुखे श्लो० ४) । उक्तोऽर्थः ।
 त्यक्तकामानुशयरसाना वीतरागाणाम् (तन्त्रा० प्रथमतन्त्रोपक्रमे) । अनुशय
 सङ्ग पक्षपातो वा । दायादा निहता सर्वे वीरद्वेषानुशायिना (हरि० २।३६।
 ५२) । द्वेषमेवानुशेतेऽनुरुध्यत इति द्वेषानुशायी, तेन ।

—शुच् (शुच शोके) । असौ मामनुशोचतु (अथर्व० ६।१३०।१) । माम-
 नुस्मृत्य शोकयुक्ता भवत्वित्याह ।

—शुष् (शुष् शोषणे) । वृक्ष इव विद्युता हत आमूलादनुशुष्यतु (अथर्व०
 ७।६१।१) अनुक्रमेण शुष्यत्वित्यर्थः ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । न सप्तमस्य सुप्तेष्वनुशुश्राव कश्चन (अथर्व०
 ११।४।२५) । अनुशब्द पारम्पर्ये । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । श्रूय
 शृणोतीत्यर्थः । अनुश्रवो वेद । अनुश्रूयते परम्परया गुरुशिष्यानुक्रमेण श्रूयत
 इति ।

—षज्ज (सङ्ग सङ्गे) । इय नारीति सर्वत्रानुषजति (लौ० गृ०
 २५।२८) । अनुषजति = अनुषज्यते = सम्बध्यते । इह सजतिरकर्मक ।
 देवता वर्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति (आप० श्रौ० ३।६।१६।४) । उक्त
 वक्तव्यम् । धर्मपूते च मनसि नभसीव न जातु रजोऽनुषज्यते (दशकु०) ।
 इह धातु सकर्मकः । इद पदमत्रानुषज्जनीयम् । अनुवर्तनीयम् इत्यर्थः ।
 इति भूतानि सम्पश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना (भा० शा० १७।६।१८) । अनुष-
 क्तानि = सम्बद्धानि = आक्रान्तानि । छायेवाय पुरुष । पाप्मनाऽनुषवतः

(श० ब्रा० २।२।३।१०) । उक्तोऽर्थः । तस्य वैरानुषक्तस्य गन्तास्म्यन्त सुदुर्गमम् (भा० उ० १६२।३५) । अनुषडङ्गोऽनुबन्धः । इत्यनुषडङ्ग = इत्यन्वयः । सानुषङ्गाणि कल्याणानि (उत्तर० ७) । सानुषडङ्गाणि = सानुबन्धानि = निरन्तराणि । एकत्रान्वितस्य पदस्याऽन्यत्रान्वयोऽनुषडङ्गः । यथा कोषो जल चोपहृतमित्यादौ बलान्वितोपहृतस्य कोषेऽन्वयः (शब्दकल्पद्रुमे) । सप्तकस्य वगस्य सर्वत्रैवानुषङ्गाणि (मनु० ७।५२) । पानादेरव्यसनसप्तकस्य सर्वत्रैव राजमण्डलेऽवस्थितस्येत्यर्थः । विभूतानुषङ्गाणि भयमेति जनः (कि० ६।३५) । प्रभूतासम्बद्धम्, ऐश्वर्यान्वयि ।

—सञ्ज (षञ्ज सङ्गे) । न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते (गीता १८।१०) । कुशले मिष्टान्नमिक्षादौ नानुषज्जते न सङ्गः काकवन् प्रीतिं करोतीति तात्पर्यार्थः ।

—सृ (सृ प्रेरणे) । उत्कया ह स नखिन्या पशूननुषुवति (श० ब्रा० ५।५।४।१६) । अनुषुवति = प्राजति = प्रेरयति ।

—सृ (सृ गतौ) । पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीम् (मेघ० ३०) । याहीत्याह । लक्ष्योक्त्य याहीति वा । वायुरनु सारयतीव माम् (रा०) । परतः प्रेरयति प्रणुवति । जिता भूमिं रक्षेत भग्नान्तात्यनुसारयेत् (भा० शा० ६।१।२) । नात्यनुसारयेत् नातिद्रावयेत् (परावृत्तिभयात्) । गुप्तंश्चारैरनुमतं पृथिवीमनुसारयेत् (भा० शा० ८।१।५) । अनुसारयेद् = विचिनुयात्, शोधयेत् । अग्रविषय पुरीं दर्पादनुसार करिष्यति (हरि० २।३६।१२) । पृष्ठतो आविष्यत्यासादयितुकाम इत्यर्थः । शब्दानुसारेणावलोचय यत् शब्द श्रूयते तत्र दिशि दृष्टिं प्रेर्य । अनुसारभयाद् भीता प्राङ्मुखा प्राद्वन्पुनः (भा० सौप्तिक० १।५) । व्याघ्रानुसारचकिता हरिणीव यासि (चार० १।६) । उभयत्र पृष्ठतो गमनमित्यर्थः । कपटानुसारकुशलं (मृच्छ० ६।५) । छलान्वेषणे निपुण इत्यर्थः । अनुसारादधिका वृद्धिः (मनु० ८।१।५२) । अनुसारः शास्त्रव्यवस्था लोकव्यवस्था वा । इन्दो त्वदनुसरणक्लिष्टकान्ते (मेघ०) । तवानुसरणं त्वया कृतमनुसरणमनुगमनमाच्छादनम् । कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तौ राजपुरुषं (हितोप०) । इहानुसरणमनुगमनं विचयनार्थमिति विचयनार्थमाह । उष्णादिता सानुसृतास्त्रकण्ठीम् (सीताम्) (रा० ५।५।२५) । अनुसृतमनुसरणम् । भावे क्तः अनुसरणं चेह स्यन्दनमभिप्रेतम् । तेन 'सानुसृतान्यस्त्राणि' इत्यनेन स्यन्दमानान्यश्रूण्युच्यन्ते । अपि वाऽनुसृतमिति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तान्तम् । अनुसृतिः कुलटा माह । अनुसरति कुलान्तरमिति व्युत्पत्तेः । नित्यं छिद्रानुसार्यरे (मनु० ७।१०२) । छिद्रान्वेषीत्यर्थः । तद्वृक्षविवरानुसारी (तन्त्रा० १।४) । तद्वृक्ष

नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिता (रा० १।७।१२) । अनुसूतराजशास्त्रार्थाः, अभ्यस्तनूपनीतय इति वा । सज्जयन्ति स्म नागाश्च नागशिक्षास्वनुष्ठिता (भा० उ० १५३।२१) । नागशिक्षासु व्याप्ता नियुक्ता । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिता (भा० सभा० ५।७५) । उक्तोऽर्थः । न युक्त हि त्यक्त कार्यमनुष्ठितम् (रा०) । अनुष्ठितम्—आरब्धम् । आक्रीडाना गृहार्णा च गदानामगदस्य च । प्रज्ञावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिता (भा० शा० ३३७।८) ॥ अनुष्ठिता—प्रयोजिता—प्रचोदिता—प्रेरिता । भ्राता विचित्र-वीर्यस्ते सता मार्गमनुष्ठित (भा० सभा० ४१।२३) । अनुष्ठित—आस्थित—सञ्चित । येषा योषा शौचमनुष्ठिताश्च (भा० शा० १०२।१३) । शौचमनुष्ठिता—शौचे परीक्षिता । दृश्यन्ते ह्यातुरा के चिद् भिषग्भिरनुष्ठिता समुत्तिष्ठमाना (चरक० चि० १०।४) । अनुष्ठिता—उपचरिता—उपक्रान्ता—चिकित्सिता । एतद्वाञ्छ कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानामनुष्ठानम् (भा० अनु० ३३।२) ॥ अनुष्ठानम् आराधनमनुरञ्जनम् । नानुष्ठानं विहीना स्युः कुलजा विधवा इव (पञ्चत० २।६५) । अनुष्ठान धर्मानुष्ठानम् । शास्त्रविहितमग्निपरिचर्यादि । किन्त्वनुष्ठाननित्यत्व स्वातन्त्र्यमपकर्षति (उत्तर० १।८) । उक्तोऽर्थः । अनुष्ठानशरीरम्—स्थूलसूक्ष्मयोः शरीरयोर्मध्ये स्थित कर्मशरीरमिति साङ्ख्या । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते (कठ० उ० २।२।१) । अनुष्ठाय विधाय ।

—स्मृ (स्मृ चिन्तायाम्) । या प्रीतिरविवेकाना विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरत सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु (वि० पु० १।२०।१६) ॥ अनुस्मरणं निरन्तर चिन्तनम् ।

—स्यन्द (स्यन्द प्रस्रवणे) । अनुष्यन्देते मत्स्योदके (पा० ८।३।७२ सूत्रे वृत्ति) । सह स्यन्देते इत्यर्थः । अनुष्यन्द इति पश्चिमस्य रथाङ्गस्य समाख्या (श० ब्रा० ५।४।३।२४) ।

—हन् (हन हिंसागत्यो) । यश्चैव हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हत (ऋतूक् सूत्रे भाष्ये) । अनुहन्ति—अनुकुर्वन्हन्तीत्यर्थः । हीनमनुहन्त्यात् (कौ० अ० १०।३।५६) । अनुबध्य हन्यादित्यर्थः ।

—हा (ओहाड गतौ) । तस्य देवा अनुहाय बालानभिपेदुस्तानालुलुपु (श० ब्रा० ३।४।१।१७) । अनुहाय—अनुसृत्य—पृष्ठतो गत्वा । अनुहायैवास्य तद्वीर्यमादत्ते (ऐ० ब्रा० ३।३१) । अनन्तरोदीरित एवार्थः । दुरादान सन्द-शेनानुहायाददीत (षड्विंश० ब्रा० ३।१०) ।

—ह (हृज् हरणे) । अयमकूपारमनुहरति वासार । परिमारादिना जलधिमनुकरोतीत्यर्थः । व्रीडितस्य ललित युवतीना क्षीवता बहुगुणैरनुजह्ने (कि० ६।६७) । उक्तोऽर्थः । व्रीडित व्रीडा । भावे षत् । देहवन्धेन स्वरैण च रामभद्रमनुहरति (उत्तर० ४) । उदितचर एवार्थः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृक गावः (पा० १।३।२१) । इत्थत्र वृत्तावुदाहरणम् । गतिं शीलयन्तीत्यर्थः । पितुरनुहरति । मातुरनुहरति । पितुराकार मातुराकारमनुकरोतीत्यर्थः इति न्यासः । यद्धीयेत तन्न त्वेवानुहरैयुः (भा० श्रौ० ६।६।१५) । न पश्चादाहितं कुर्युरित्यर्थः ।

—ह्वे (ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च) । अनुह्व परिह्व परिव्राट् परिव्राट् (अथर्व० १६।८।४) । अनुह्वादीन् परासुवेति सर्दिता प्राथ्यते । अनुकूलनक्षत्रे वनाद्यर्थं प्रस्थितस्य पश्चाद्भावावस्थितेन पुरुषेणाह्वानमनुह्व इति साधारणः ।

अन्वप (अनु + अप)

—कम् (कमु पादविक्षेपे) । तैत्तिरीयब्राह्मणे क्वचित् पश्चात्स्वरयाऽपसरणार्थं प्रयोग इति मोनियर् कोषकारः ।

अन्वव (अनु + अव)

—अर्ज्ज (अर्ज्जं षर्ज्जं अर्जने) । तदेन सावसमेवाववाजति (श० ब्रा० २।६।२।१७) । दिग्विशेष प्रति विसृजतीत्याह । तमशनापिपासाभ्यामन्ववाजत् (ऐ० उ० १।२।१) । अन्ववार्जत् = अनुगमितवान् = संयोजितवान् ।

—इ (इण् गतौ) । यानेवामूस्त्रयान्पितृन्ववागात्तेभ्य एवेतत् पुनरुपोदेति (श० ब्रा० २।६।१।१५) । पितृन्ववागात् = पितृभिः सायुज्यमापदित्यर्थः । तथैषा नियान नान्ववायन् (श० ब्रा० ३।५।३।१५) । अन्ववायन् = अन्वसरन् = अन्वगु । नेत् पाप्मानं ऋतिमन्ववायाम् (श० ब्रा० ७।२।१।१३) । अन्ववायाम्—अभ्यश्नवामहै । पितृलोकं वा एतेऽन्ववयन्ति (श० ब्रा० १।२।८।१।१८) । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ततो वै देवा एतं तृष्णीशं समपश्यस्तमेषामसुरा नान्ववायन् (ऐ० ब्रा० २।३।१) । अन्ववायो ज्ञानमिति षड्गुरुशिष्यः । सोम-वीदिन्द्रं कञ्चाह चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैष्यामहा इति (गो० ब्रा० ३।५।१) । विच्छेप्याम इत्यर्थः । नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि (वृ० उ० १।३।१०) । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्ववायस्तु सुमहास्तत्र तत्र विशापते (हरि० १।१।१७) । अन्ववाय = अन्वयः = कुलम् = सन्तानम् । तस्यान्ववाये राजानं क्रमाद् येनाभिषेचिता (रा० ६।१२।६५) । अन्ववायः = अन्वयः = वशः ।

—ईक्ष् (ईक्ष् बर्शने) । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धमन्निवेक्षया (भा० आदि० १।१।६) । आपद्धमन्मुद्दिश्येत्यर्थः ।

—क्रम (क्रम पादविक्षेपे) । सज्ञानमेवान्ववक्रामति (श० ब्रा० १४।७। २।३) । क्रमेणाधिगच्छतीत्यर्थ ।

—रुध् (रुधिर आवरणे) । अन्ववारोधि गौर्गोप लकेन (न रुध ३। १।६४ सूत्रे वृत्ति) । गोष्ठेऽवरुद्ध इत्यर्थ ।

—सृज् (सृज् विसर्गे) । अन्ववसर्गो मार्दवमुहता खस्येति नीचं कराणि (तै० प्राति० २२।१०) । अन्ववसर्गो गात्राणां स्र सन् शैथिल्यम् । अन्ववसर्गं सहारवचन आयामस्य प्रसारित्वार्थकस्य प्रतियोगी शब्द । अपि पदार्थ-सभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु (पा० १।४।६६) इति सूत्रेऽन्ववसर्गं कामचारानु-ज्ञामाह ।

—सो (षो अन्तकर्मणि) । नात्यन्तमन्ववस्येत् (आप० ध० १।६।१८। ७) । न तत्रैव निथ्य प्रसित स्यादित्यर्थ । तृतीयार्थे (१।४।८५) इति सूत्रे नदीमन्ववसिता सेना, नद्या सम्बद्धेऽप्युदाहरतो वृत्तिकारस्य तु अन्ववपूर्वस्य विज् एव बन्धनमर्थो मत इति भाति । यथा श्रेष्ठी स्वैरेव वै तमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिन स्वा (कौ० ब्रा० उ० ४।२०) । भुञ्जत इत्यर्थ ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । तथैन पाप्मा नान्ववतिष्ठति (श० ब्रा० ५। ४।३।२२) । न बाधते न विप्रकरोतीत्यर्थ । त न सङ्ग्रहीतान्ववतिष्ठेत् (श० ब्रा० ५।४।३।२३) । तेन साक नावतरेदित्यर्थ ।

अन्वा (अनु + आङ्)

—इ (इण गतौ) । षष्टि सहस्रमनु गव्यमागात् (ऋ० १।१२६।३) । अन्वागत=अन्वसार्णीत । सोम राजान क्रीतमन्वायन्ति (ऐ० ब्रा० १।१५) । उक्तोऽर्थः ।

—ख्या (ख्याज प्रकथने) । दश मातृदश पितृन् इत्यन्वाख्याय (लाट्या० श्रौ० १।२।४) । पर्यायिण परिगणय्य ।

—गम् (गम्ल् गतौ) । अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन, तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति (श० ब्रा० १४।७।१।२२) । अन्वागत = अनुगत = सम्बद्ध = सश्लिष्ट । स यदत्र किञ्चित्पश्यति अनन्वागतस्तेन भवति (साङ्ख्ये १।१ सूत्रे विज्ञानभिक्षुणोदाहृत वाक्यम्) । अर्थस्तु सशब्दितचर ।

—चि (चिज् चयने) । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय । भिक्षामत गा चानयेत्यत्र चकारोऽन्वाचये । अन्वाचित पुरुषोऽनुपुरुष (पा० ६।२।१६० सूत्रे वृत्ति) । अन्वाचित, = कथितानुकथित, = अन्वादिष्ट ।

—दा (दुदाञ् दाने) । अन्वा ग्रह ता दास्ये (श० ब्रा० २।१।२।१६) ।
आत्मनि प्रतिसहृष्यामीत्यर्थः ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यम्) । किञ्चि-
त्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेश इति दीक्षित-
कौमुद्याम् । आदेश कथनम् । अन्वादेशोऽनुकथनम् । नेह पदचादुच्चारणमात्र-
मन्वादेश, किन्तु हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीय प्रति-
पादनमन्वादेश इति पा० २।४।३२ सूत्रे काशिका । अन्वादिष्टोन्वाचित-
कथितानुकथित । पुरुषश्चान्वादिष्ट (पा० ६।२।१६०) । एषान्वादिष्टा दक्षिणा
(श० ब्रा० १३।८।४।१०) । निदिष्टा, निरूपिता, न्ययतीकृतेत्याह । पूषा
पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक (दर्शनम्) (नि० ७।६।१) । स त्वैतेभ्यः परिवदत्
पितृभ्य इति तृतीय पौष्ण, पूष्णोऽनुकथनं वा स्याच्चतुर्थपादगतमग्निं वा
प्रकीर्तयेदित्यानेयो वा स्यादिति सशयः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । उत्तम पाणिमन्वादधाति (कौ०
सू० ५५) । अन्वादधाति=उपरिष्ठान्निधत्ते इत्यर्थः । अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वा-
धाय (आश्व० गृ० १।३) । अन्वाधाय=अग्निश्चित्य । कथमग्नीनन्वादधानो-
न्वाहार्यपचनमाहारयेत् (ऐ० ब्रा० ७।१२) । याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वय-
विधि (याज्ञ० २।६७) । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते
स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् (मिताक्षरा) । स्वस्मादितरस्मै देय-
इति कृत उपनिधिरन्वाहितम् इत्यन्यदीय वचस्तु मिताक्षरामपेक्ष्य प्रायेणा-
व्यक्तम् । यत्स्व परिणेतुर्ज्ञातिभिः परिणीतायै दीयते तदन्वाधेयमुच्यते ।

—भू (भू सत्तायाम्) । देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽ-
न्वाभविष्यन्ति (तै० स० ६।३।४।७) । अन्वाभविष्यन्ति—अनुकरिष्यन्ति ।
यन्न होष्यामि तदन्वाभविष्यन्ति (असुरा) (काठक स० २।७।८) । मत्समा-
भविष्यन्तीत्यर्थः ।

—यत् (यती प्रयत्ने) । सर्वा एवास्मिन् (अश्वमेधे) देवता अन्वायात-
यति (श० ब्रा० १३।१।२।६) । अन्वायातयति=अन्वायत्ता अनुगता-
करोति । छन्दासि यज्ञमन्वायातयति (श० ब्रा० ३।४।१।२३) । यज्ञो
भागवन्ति करोतीत्याह । उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता । (छां० उ० ३।८
६) । अन्वायत्ता अनुगता=सम्बद्धा । एत सर्वे देवा अन्वायत्ता (श० ब्रा० ३।१।
२।१८) । अन्वायत्ता=अन्तर्गता । तद्या इमा अक्षैल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेन
रुद्रोऽन्वायत्ता (श० ब्रा० १।६।५।२।३) । अन्वायत्तोऽनुगतः सम्बद्धः । यजमान-
देवाः दर्वी पितरोऽन्वायत्ता (वृ० उ० ३।८।६) । इत्थोर्थः । कुत्र चैते सर्वभावा

अन्वायत्ता भवन्ति (का० स० शरीर० गर्भ०) । सर्वेषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ता (तै० ब्रा० ३।१।१५।१) । सनिहिता इत्यर्थः ।

—रभ् (रभ रामस्ये) । विश्वेदेवासो अनु मा रभध्वम् (अथर्व० २।१२।५) । मामभित्वरध्वम्, मामुपोपविशतेत्यर्थं विवक्षत्यृषि । असेऽध्वर्युमन्वारभते (आश्व० श्रौ० १।३।२५) । पृष्ठत उपक्रम्य स्पृशेदित्यर्थः । पशु प्रमुच्य अन्वारभते अध्वर्युयजमानश्च (भा० श्रौ० ७।१२।८) । अन्वारभते सस्पृशत । यदि मा सस्पृशेद्राम सकृदन्वारभेत वा । धन वा यौवराज्य वा जीवेयमिति मे मति (रा० २।६४।६२) ॥ अन्वारभेत=किञ्चिद् वस्तु द्वारीकृत्य (मध्येकृत्य) स्पृशेत् । अन्वारभेथामनुसरभेथाम् (अथर्व० ६।१२२।३) । हे जायापती परलोकहितं सत्कर्म अनुलक्ष्य तस्यारम्भं क्रियताम् इत्याह । तं विद्याकमणी अन्वारभते पूवप्रज्ञा च (बृ० उ० ४।४।२) । अन्वारभते=अनुप्रपद्येते । अस्यैता उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत (श० ब्रा० ३।२।२।१४) । अन्वारब्धौ सगतौ ।

—रह् (रह बीजजन्मनि) । ततोऽन्वारुरुह पत्न्यश्चतस्र पतिलोकगा (भा० मी० ७।२४) । पतिमरणमनु चित्तामारूढा इत्यर्थः । अन्वारोहणं नाम मृत पतिमनु जीवन्त्या पत्न्याश्चित्तारोहणं भवति । यज्ञं यन्तं मनसान्वारोहामि (अथर्व० ६।१२२।४) । अन्वारोहामि=पश्चादारोहामि ।

—लभ् (डुलभ् प्राप्तौ) । त सर्वेऽन्वालभेरन्प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा (गौ० ध० ३।२।५) । अन्वालभेरन्=अनुक्रमेण सस्पृशेयु ।

—विश (विश प्रवेशने) । ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सु क्षणेनान्वाविवेश ह (भा०आदि० १३६।११) । अन्वाडो शक्य एकतरस्त्यक्तुम् । आविवेश=व्याप=अभिबभूव । यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथाऽनुशासनम् (छा० उ० ८।१।५) । अन्वाविशन्ति=अनुवर्तन्ते, अनुसृत्य प्रचरन्ति । तं धर्ममसुरा . नामृष्यन्तं विवधमाना क्रमशस्तेऽन्वाविशन्प्रजा (भा० शा० २६४।१०) ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । अनु वामेक पविराववर्त (ऋ० ५।६२।२) । अन्वाववर्त=अस्मदाभिमुख्येन परिवर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त (वा० स० २।२६, कौ० उ० २।८।६) । सूर्यस्यावृत्तिमाक्रमणमनुसृत्याक्रामामीत्याह ।

—ह् (हृज् हरणे) । पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा (मनु० ३।१२३) । अनुक्रमेणाह्नियत इति व्युत्पत्तेः । पितृयज्ञपिण्डाननु पश्चादाह्नियत इति तत्तथोक्तम् । तस्य प्राणो ग्राहपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचन (बौ० ध० २।१०।१८।८) । अन्वाहार्यं नाम दशपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन देयं श्रोदन इति टीकाकारः । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति (गो० गृ० १।१।५) । अनु पश्चादाह्नियते प्रकृतं कर्म यस्मात्, अनु पश्चादाह्नियते यत्प्रस्तुतात्कर्मण इति

वा । नान्दीमुखश्चाद्ध दक्षिणा च अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजात परिहरत्य-
नेनेत्यन्वाहार्यो नाम ऋत्विगभ्यो देय ओदन इति (श० ब्रा० १।२।३।५ भाष्ये)
सायण ।

अनूद् (अनु + उद्)

—कम् (कम् पादविक्षेपे) । प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति
(श० ब्रा० १।४।७।२।३) । अनूत्क्रामन्ति = पश्चादनुसृत्य ऊर्ध्वं क्रामन्ति बहि-
र्वा निष्क्रामन्तीत्यर्थः ।

—नो (खोञ् प्राप्तणे) । होतुश्चमसमनून्नयन्ते (तै० ब्रा० १।४।५।२) ।
होतुश्चमसमापूर्य तत उद्धृत्य चमसान्तरेण पूरयन्तीत्याह ।

—पत् (पत्नृ गतौ) । उत्पतन्तमनूत्पेतु सर्वे ते (श० ५।६।४।२४) ।
अनूत्पेतु = पश्चादुत्पुष्पुविरे ।

—वा (वा गतिगन्धनयो) । यदा वा अग्निरनुगच्छति वायु तर्ह्यनूद्वाति
तस्मादेनमुदवासीदित्याहु (श० ब्रा० १०।३।३।६) । वायुमनूद्वाति = वायु-
मनुप्रविशति ।

—धृ (धूञ् धारणे) । उपहूयमानायामिडायामनूपधारयेत् (लाट्या० श्री०
१।५।२) । अनूपधारयेत् = व्याक्षिपेत्, विलम्बयेत् ।

अनुनि

—कम् (कम् पादविक्षेपे) । सप्त पदान्यनुनिक्रामति (श० ब्रा० ३।३।१।१) ।
सप्त पदान्यनुक्रमेण चलतीत्याह । स यो नो वाच व्याहृता मिथुनेन नानुनि-
क्रामात् (श० ब्रा० १।५।४।६) ।

—पद् (पद गतौ) । सा पत्यावनुनिपद्यते (कौ० सू० ६०) । उपशेत
इत्यर्थः । अनुशब्द सामीप्ये ।

अनुनिस् (अनु निर)

—कम् (कम् पादविक्षेपे) । निष्क्रम्य पश्चाद्गमनेऽर्थेऽनुनिक्रामते प्रयोग
(मै० स० १।६।१०) ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । भूयसामुददिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् । कमशो
योऽनुनिर्देशो यथासख्य तदुच्यते (भाष्ये २।६६) ॥

—हा (ओहाङ् गतौ) स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् (भा० पु० ७।६।
१६) । क्रमेण निष्क्रामन्तम् इत्यर्थः ।

अनुपरा

—इ (इण् गतौ) । पर मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० १०।१६।१) ।
पर दूर पन्था पन्थानमनुयाहीत्याह ।

—पत् (पत्नू गतौ) । इन्द्रो वायुमनुपरापतत् (ऐ० ब्रा० २।२५) । अनु-
परापतत्=अभ्यत्वरत ।

अनुपरि

—इ (इण् गतौ) । य स्माद्यमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्निमा सुखाम् (भा०
द्रोण० ७०।२) । अनुपर्येति स्म=अनुप्रवर्तितवान् । आद्यमादियुग-विहित-
धर्मम् । सवत्सर वा एतद्वत्सोऽनुपरियन्ति (अथर्व० १५।१७।८) । सवत्सर
मन्त्रावर्त्तने इत्याह । यदा च पृथिवी सर्वा यजमानोऽनुपर्यगा (भा० शा० २२३।
२४) । अनुपर्यगा = पर्यादीत्=अभ्रमत् ।

—कम् (कमु पादविक्षेपे) । सुरगिरिमनुपरिक्रामन्भगवानादित्यस्तरणि-
मनुपर्याक्रामद् द्वितीयं द्व्व पत्तञ्ज (भा० पु० ५।१।३०) । सुरगिरिं मेरु नियमेन
परिगच्छन्तिनित्यम् । (तीर्थानि) सर्वाण्यनुपरिक्रम्य=अनुक्रमेण पर्यटचेत्यर्थः ।
स ताननुपरिक्रामेन् सर्वानेव सदा स्वयम् (मनु० ७।१२२) । नगराधिपति-
स्तान्प्रामाधिपत्यादीननुक्रमेण पर्यायेणानुगच्छेत्परीविक्षिपुर्नित्युक्त भवति ।

—या (या प्रापणे) । सर्वा दिशोऽनुपरियायात् (आश्व० गृ० ३।१२।५) ।
सर्वा आशा परितः पर्यायेण यायादित्यर्थः ।

अनुपर्या (अनुपरि+आङ्)

—इ (इण् गतौ) । वित्त नावक्षराण्यनुपर्यागु (ऐ० ब्रा० ३।२८) ।
अनुपर्यागु = मार्गे गलितानि । प्रत्यागतानीति तु सस्कृतशार्मण्यकोषः । पर्या-
वृत्त्यागच्छन्तिवति तु सायणः । ऊष्मा प्रकुपित काये तीव्रवायुसमीरितः । शरीर-
मनुपर्येत्य सर्वाङ्गान् रणद्धि वै (भा० अश्व० १७।१५) ॥ शरीरमनुपर्येत्य
=शरीरे सर्वतः सञ्चर्य ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । अथैन दक्षिण बाहुमनुपर्यावृत्त्याभिबिञ्चति (श०
ब्रा० ६।३।४।१७) । अनुपर्यावृत्त्य = उपस्थाय = समीपे स्थित्वा । अनु वै
श्रेयास पर्यावर्तन्ते (ऐ० ब्रा० २।२०) । अनुयान्ति, पृष्ठतः कृतासना भवती-
त्यर्थः । अयमेव विवक्षितोय इति तस्मात्प्रत्युत्थेया अनुपर्यावृत्त्या (आप)
इति वाक्यशेषादवगम्यते । तत्रानुपर्यावृत्त्या इत्यस्य पृष्ठतः सञ्चरणयोग्या
इत्यर्थः । आदित्यस्यैव तद्भ्रतमनुपर्यावर्तन्ते (ऐ० ब्रा० ३।११) । पर्यायेणानु-
वर्तन्त इत्याह ।

अनु प्र

—अन् (अन प्राणने) । उत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिः (सा० द० १०) ।
अनुप्राणिता = समर्थिता = परिपोषिता ।

—अस् (असु क्षेपे) । वर्णसाम्यमनुप्रास (का० प्र० ६।६६) । अनुप्रास शब्दसाम्य वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० द० १०।३) । रसाद्यनुगत प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रास (का० प्र०) ।

—आप् (आप्लु व्याप्तौ) । लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् (रघु० ४।२२) । अनुप्रापुरनुचक्रुर् इत्यर्थः । तत् प्रावृडनुप्राप्ता (दशकु०) । ऋतुपयिण प्राप्त सनिहिता उपनतेत्यर्थः ।

—इ (इण् गतौ) । तं व शर्ध रथाना त्वेष गण मास्त नव्यसीनाम् । अनुप्रयन्ति वृष्टय (ऋ० ५।३।१०) । शर्धमनु प्रस्थिता प्रारब्धा भवन्ति वृष्टय इत्याह । क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रेति (श० ब्रा० १३।८।१।७) । अनुप्रेति = अनुयाति । क्षिप्रे = क्षिप्रम् = अचिरेण ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णान् (कि० ७।२) । समन्तादावृत्तान् इत्यर्थः ।

—दा (डुदाज् दाने) । अनुप्रदानात्ससर्गात्स्थानाच्च करणादपि । ज्ञायते वणवैशेष्य परिमाणाच्च पञ्चमात् (तै० प्रा० २।११) ॥ त्रयी विद्या ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धा तपो यज्ञमनुप्रदानम् (आप० ध० २।२४।८) । अन्तर्बेदि बहिर्बेदि च दानमनुप्रदानम् ।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्यो) । मामनु प्र ते मनो वत्स गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु (ऋ० १०।१४५।६) । इव निगदव्याख्यातम् ।

—नुद् (णुद प्रेरणे) । अनुगृह्णीयान् नानुप्रणुदेत् (कौ० सू० ५६) । नानु-प्रणुदेत् = न प्रत्याचक्षीत् = न निराकुर्यात् । अनु प्रणुन्ना रक्षोभि सिंहैरिव महाद्विपा (रा० ६।७।३६) । अनुप्रणुन्ना = उत्सारितानुसृता ।

—पद् (पद गतौ) । भाव न तस्याहमनुप्रपद्याम् (रा० ५।२८।५) । अनुप्रपद्याम् = अनुप्रपद्येय = प्रतिपद्येय, अभ्युपेयाम् । एकस्य धर्मेण सता मतेन सर्वे स्म त मार्गमनुप्रपन्ना (भा० वन० २६७।२५) । अनुप्रपन्ना = अनुगता = आस्थिता । त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना = वेदमार्गानुयायिनः ।

—पा (पा पाने) । अक्षरमक्षरमेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति (ऐ० ब्रा० २।३७) । अनुक्रमेण पातुमारमन्ते । अनुप्रयोरथवत्तेह दृश्या भवति ।

—भू (भू सत्तायाम्) । सूर्यो विश्वमनुप्रभूत (श० ब्रा० १०।६।३।२) । विश्व व्यश्नुत इत्याह । स एष जीवेनात्मनाऽनुप्रभूत पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति (छा० उ० ६।१।११) । अनुप्रभूत = अमितो व्याप्तः ।

—या (या प्रापणे) । आघातमद्यानुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरे

ऽज (मृच्छ० १०।२१) । अनुप्रयामि = अनुलक्ष्य प्रतिष्ठे । त प्रयान्तमनु-
प्रायात् (भा० उ० ८३।३०) । अनुप्रातिष्ठत, साकमयात् ।

—युज् (युजिर् योगे) । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (पा० ३।१।४०) । पश्चाद्
अव्यवहित प्रयुज्यत उच्चार्यत इत्यर्थः । पश्चादनुप्रयुङ्क्षे त विद्धस्य पदनी-
रिव (अथर्व० ११।२।१३) । अनुप्रयुङ्क्षेऽनुबध्नासि, निरन्तरमनुसरसीत्याह ।
भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगव (अथर्व० १२।१।४०) । उक्तोऽर्थः ।
अनुवर्तताम्, अनुकरोतिवति वा गृह्यताम् । तम् (अश्वमेधम्) इष्टिभिरनुप्रायुञ्जत
(श० ब्रा० १३।१।४।१) । अन्वसरन्नित्यर्थः । वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रिय
वीर्यं परापतत् (वरुण आत्मानम्) अग्निना देवेन प्रथमेऽहन्ननु प्रायुङ्क्त
(तै० ब्रा० १।८।१) । तत्राब्रह्मस्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । अनुकथ्य ।

—वद् (वद व्यक्ताया वाचि) । वाच प्रोदितामनुप्रवदन्ति (ऐ० ब्रा० २।
१५) । अनुप्रवदन्ति = पश्चाद् व्याहरन्ति । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति (नि०
१०।२०) । अनुप्रवदन्ति = अभिब्रुवन्ति । तमिति यम प्रत्यवमृशति ।

—वह् (वह प्रापणे) । यच्छकनवाम तदनुप्रवोढुम् (ऋ० १०।२।३) ।
अनुप्रवोढुम् = अग्रतो गन्तुम् = प्रसर्तुम् ।

—विश् (विश प्रवेशने) । यदि तत्राज्ञातमेव प्रवेष्टुं स्यादुपायः, किं
करिष्यति भवान् (अविमारक सहर्षम्) अनुप्रवेक्ष्यामि (अवि० ४) । अनु-
पदमपदान्तरं प्रवेक्ष्यामीत्याह । विश्रम्य लौकिका सस्त्यायमनुप्रविशन्ति
(महावीर०) । सकथामुपक्रमन्ते इत्यर्थः । अनुप्रवेशादाद्यस्य पुसस्ते नापि दुवहम्
(रघु० १०।५१) । अनुप्रवेशात् = अधिष्ठानात् । सखे वामदेव । त्वमपि
गाधिनन्दनमनुप्रविष्टोसि (अनर्थ० १) । तन्मतं परिगृहीतवानसि । यथा स
चिन्तयति तथा त्वममीत्याह । पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्ट
(माल०) । तेन सगतः तदङ्गभाव गतः, तदेकदेशतामुपेत । बलवता-
भिभूतस्य विदेशगमनमनुप्रवेशो वा नीतिः (पञ्चत०) । अनुप्रवेशो विजेतृच्छ-
न्दानुवृत्तिः । भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशल (शिशु०
६।४८) । पञ्चतन्त्रोक्तार्थानुवाद एषः । यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि
त नरः । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् (पञ्चत० १।६८) ॥ अनु-
प्रविश्य = आनुकूल्येनानुकूलाचरणेनाभिमतार्थकथनेन च तदात्मीयतामुपैत्य ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । अनेन हास्यं ते मर्त्येनात्मनैतं देवमात्मानमनु-
प्रसजन्ति (श० ब्रा० १।३।४।१२) । अनुप्रसजन्ति = अभिसम्बन्धनन्ति =
संयुञ्जन्ति ।

—सद् (षड्लु विशरणगत्यवसादनेषु) । रोहिणीमृगलाञ्छन साक्षीकृत्या-
र्यपुत्रमनुप्रसादयामि (विक्रम० ३) । अल्पार्थोऽनु शक्यस्त्यक्तुम् ।

—हृ (हृञ् हरणे) । तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति (श० ब्रा० १।७।३।१७) ।
प्राप्त्यतीत्यर्थः । इहाप्यनुना नार्थः । अभ्युक्ष्यैते (पवित्रे) अग्नावनुप्रहरेत् (द्रा०
गृ० १।२।१५) । पश्चात् प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

अनुप्रति

—पद् (पद गतौ) । ग्रामान्तपद्धतिमनुप्रतिपादयामि (अवदा० जा० २४,
श्लो० ३३) । प्रापयामीत्यर्थः ।

अनुवि

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । एव स ता हेतुभिरानुवीक्ष्य सीतेयमित्येव
निविष्टबुद्धिः । सलीय तस्मिन्निषसाद वृक्षे (रा० ५।१६।३४) ॥ अनुवीक्ष्य =
परीक्ष्य । आर्षो दीघः ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । अथानुव्यूहति (श० ब्रा० ३।५।१।३३) । इदानीं
स (मृद) विद्युङ्क्ते पृथक्करोतीत्याह ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । प्रजापनेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उप-
हरति (अथर्व० ६।६।२६) । अनु पश्चादर्थः । अन्यत्समानम् । तमहमनुव्यक्रसि
(शा० श्री० ४।१२।३) । पश्चात्पाद व्यहरमित्याह । विहरण चरणन्यासः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । लोकानुग्रहायमनुविचरन् (अवदा० जा०
२३) । देशाद् देशान्तर परिभ्रमन् इत्यर्थः ।

—चल् (चल कम्पने) । तमितिहासश्च पुराण च गाथाश्च नाराशमी-
श्चानुव्यचलन् (अथर्व० १५।३।११) । अनुव्यचलन् = अनुप्रातिष्ठन्तः ।

—धा (डुधाञ् धारणयोषणयो) । आनुपूर्व्यं हविषा दैवत उच्चैश्चाशु-
तायामच्चर्युमनुविदधीत (शा० श्री० १३।१।३) । अथर्व्युमनुविदधीत = अथर्व्युं
विज्ञापयेत्, विधेय वेदयेदित्यर्थः । न चाद्यत्वे कश्चिद् व्यवहरति, केवलमृषि-
सम्प्रदाय इति कृत्वा याज्ञिका शास्त्रेणानुविदधते (अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवद् इति
वार्तिके भाष्ये) । शास्त्रेणानुविदधते = शास्त्रेणान्वाचक्षते । अर्क एव तदर्थं
मनुविधीयते (तै० सं० ५।३।४) । पश्चाद् विधीयते सम्पाद्यते निवर्त्यते
सञ्चियते । उपतिष्ठति तिष्ठन्त गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वत कर्म च्छाये-
वानुविधीयते (भा० ६।७।५३) ॥ आत्मनो मतमुत्सृज्य त लोकोऽनुविधीयते (भा०
शा० ६।३।२८) । अनुविधीयते = अनुसरति । इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनोऽ-
नुविधीयते (गीता २।६७) । अनुविधीयते = अनुग क्रियते । त चैव धर्मं पौराणम्

* अद्याप्यनुविधीयन्ते (भा० आदि० १२२।६) । अनुसरन्तीत्यर्थः । वृत्ति च तेभ्यो (पुत्रेभ्यः) ऽनुविधाय काचित् (भा० उ० ३७।३६) । अनुविधाय=सवि-
विधाय=प्रकल्प्य । सा स्त्री यानुविधायिनी (हितोप० २।१३४) । अनुविधा-
यिनी=वचनकरी=वशवदा=आश्रवा । भवितव्यतानुविधायिनीन्द्रियाणि
(विक्रम०) । भवितव्यतानुसारीणि । भवितव्यताया अविरोधेन स्व स्व
व्यापार कुर्वन्तीन्द्रियाणीत्याह । तथापि मर्त्यानुविधस्य वण्यते (भा० पु० १०।
५०।३०) । अनुविधसोऽनुवर्तत इत्यनुविधो भक्तः । अन्यत्र दुर्लभोऽयं शब्दः ।
भागवतकारस्य त्वप्रयुक्तप्रयोगः शीलम् । पदमनुविधेयं च महताम् (भट्ट० २।
२८) । अनुसार्थमित्यर्थः ।

—धाव् (धवु गतिशुद्ध्यो) । तस्येमा (पृथिवी) लोहितमनुव्यधावत्
(काठक० ३१।८) । अनुव्यधावत्=अनुन्यस्यन्दत । अनु गात्रा विधावतु (ऋ०
८।१७।५) । गात्राण्यनुविधावतु सोम, गात्रेषु सञ्चरस्वित्याह ।

—नद् (एद् शब्दे) । तत् स तेषां रुदता महात्मना भुव च ख चानु
विनादयन्स्वन (रा० २।१०।३।४०) । सुतमा प्रतिध्वनयन्मित्यर्थः ।

—नश् (एद् शब्दे) । प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते तत् सोऽनुविनश्यति
(भा० शा० ६०।३८) । सह नश्यति सम वा नश्यतीत्याह । कामानुमारी पुरुष
कामानुविनश्यति (भा० १२।६५।३३) । उक्तोऽर्थः । विज्ञानघन एव तेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति (वृ० उ० २।४।१२) । अनुविनश्यति=
तत्रैव लीयते ।

—प्लु (प्लुङ् गतो) । ततस्तान् देवा (इन्द्रियाणि) अनुविप्लवन्ते (भा०
उ० ४२।८) । अनुविप्लवन्तेऽनूत्क्रामन्ति ।

—ली (लीङ् श्लेषणे) । यथा सैन्धवखिल्य उदकमेवानुविलीयते (श०
ब्रा० १।४।५।४।१२) । अनु क्रममाह, विश्व विशेष्म् । ब्रवीभूयोदकमेवानु-
प्रविशतीत्याह ।

—सद् (षड्लू विशरणगत्यवसादनेषु) । अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षु
(छा० उ० ८।१२।५) । अनुगतम् इति कश्चित् ।

—सि (षिञ्) । अपश्यन्तोऽनुविषयं भुञ्जते विषसाशिनः (भा० शा०
२८७।४०) । अनुविषय = रस = आस्वाद ।

—सृज् (सृज् विसर्गे) । तस्या अनुविसृज्य कृशानु सोमपाल सव्यस्य
पदो नखमञ्चिदत् (ऐ० ब्रा० ३।२६) । अनु पश्चादर्थः ।

अनुव्यव (अनु+वि+अव)

—इ (इष् गतो) । पापीयासो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्य-

वागु (श० ब्रा० ३।४।२।२) । अनुव्यवागु = अन्तरायन् = मध्येऽपतन् ।
व्यव्यै व्यवधानमाहत् । अनुव्याप्तिम् ।

—सो (षो अन्तकर्मणि) । कथमनालोचित स विषयविशेष इन्द्रियेण
मनसाऽनुव्यवसीयते (यो० सू० ३।४७ भाष्ये) । अनुव्यवसीयते = निश्चीयते ।
घटमह जानामीति यज्ज्ञान सोऽनुव्यवसाय ।

अनुव्या (अनु + वि + आङ्)

—ख्या (ख्याञ् प्रकथने) । एतमात्मानं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
(छा० उ० ८।०।३) । वितत्य वणयिष्यामीत्याह । ता अनुव्याख्यास्याम
(बौ० ध० ३।१।१।४) । क्रमेण विविच्य आख्यास्याम ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । पथामनुव्यावतने (त्वा जर्हिमो वयम्) (अथव०
६।२६।२) । अनुप्राप्ता परस्पर व्यावतन्ते यस्मिन् प्रदेशे सोऽनुव्यावतन इति
सायण ।

—ह (हृञ् हरणे) । य एन तत्रानुव्याहरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यति
(श० ब्रा० ३।२।१।६) । अनुव्याहरेत् = आक्रोशेत् = शपेत् । स य एन
शस्ते तूष्णींशस उप वा वदेदन् वा व्याहरेत् (ऐ० ब्रा० २।३१) । उदितपूर्व
एवाः । स यद्येन प्रथमाया सामिधेन्यामनुव्याहरेत् (श० ब्रा० १।४।
३।११) । होमधेनवा वत्समस्य प्रमत्त इषुणाऽहनम् । चरन्त विजने शल्य ततोऽ
नुव्याजहार ह (भा० कर्ण० ४२।००) ॥ शशापेत्यर्थं । पुत्रशोकाभिसन्तप्ता
गान्धारी हतबान्धवा । यदनुव्याजहारार्ता तदिदं समुपागमत् (भा० मौ० २।२१) ॥
ततोऽनुव्याहृत श्रुत्वा गते देवे विभावसौ (भा० शा० ३।१८।१३) । इहानु-
व्याहरति शाप नाह । अनुरागं केवलमाचष्टे । सोऽनुव्याहरणादभूय शोक
श्लोकत्वमागत (रा० १।२।४०) । अनुव्याहरणमावृत्त्योच्चारणम् । अनु-
व्याहार शान्तिकपौष्टिकमिति कामसूत्रटीका ।

अनुसम्

—अस् (अनु क्षेपे) । त (प्रस्तर) प्राञ्चमनुसमस्यति (श० ब्रा० १।८।३।
१८) । अग्ने प्रिय पाथोऽपीतमितीतरावनुसमस्यति (श० ब्रा० १।८।३।२२) ।
तदेन कृत्स्न कृत्वाऽनुसमस्यति () अनुक्रमेण सन्धत् इत्यर्थं ।
बर्हिर्नु समस्यति परिधीश्च (श० ब्रा० २।६।१।४७) । अनुक्रमेणाव्यवधानेन
सह षत्त इत्यर्थं ।

—इ (इण् गतौ) । त यथा गृहातित कमणानुसमियादेवमेवैनमनुसमिम
(ऐ० ब्रा० २।३१) । अनुसमियात् = पूजयेदिति षड्गुह्येति । एन यज्ञमनु-

समिभ = अद्वया कुर्म इति च स । आनुकूल्येन सम्यक् प्राप्नुयाम उपचरेमेति साधारण । स्थाणुमन्येऽनुसयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् (कठ उ० ५।७) । स्थाणुता स्थावरतामनुगच्छन्तीत्याह । काण्डानुसमय पदार्थसमूहस्यानुष्ठानम् । पदार्थानुसमय प्रत्येक पदार्थानामनुष्ठानम् । अपि वा समानजातीयेनानुसमीयात् (भा० श्री० ६।१७।७) । समागममभ्यनुजानीयादित्यर्थ । अपूरणन्तमभि स यन्तु शोका (ऋ० १।१२५।७) । अभिसयन्तु = आभिमुख्येन सगच्छन्तु ।

—कल् (कल गतो सख्याने च) । अनुसकालयन्ति गाम् (आश्व० गृ० ४।२) । पृष्ठत प्राजन्ति प्रणदन्ति ।

—क्रम् (क्रमु पारदक्षिणे) । इष्टापूर्ते अनुसङ्क्राम विद्वान् (अथर्व० १८।२।५७) । अनुसंप्राप्नुहीत्यर्थ ।

—स्या (स्याज् प्रकथने) । यजमानमेवैतत् स्वर्गं पथानमनु सङ्ख्यापयति (श० ब्रा० ३।६।३।३०) । अनुसङ्ख्यापयति = उदीक्षयति ।

—गम् (गल् गतो) । पश्चेव हि हीनोऽनुसजिगमिषति (ऐ० ब्रा० २।३६) । अवहीनोऽनुसृत्य समन्तुमिच्छतीत्यर्थ ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । त (मुनि) पप्रच्छानुसगृह्य कृच्छामापदमास्थित (भा० शा० १०।४।३) । अनुसगृह्य = यथाविधि पादावुपसगृह्य, चरणौ निपीड्य । सव्येन सव्य स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिण इति हि तत्र मनुप्रोक्तो विधिः । ततोऽनुसगृहीतोऽस्मि यत्प्रीतो मे भवान्गुरु (रा० ६।१०।४।३१) । अनुसगृहीत = अनुगृहीत कृतानुग्रह = अनुग्रहभाजनता नीत । सम् शब्द पादपूरणो विषय-क्षितार्थस्यानुपकारक ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । सर्वाल्लोकाननु सचरति (श० ब्रा० २।३।२।३) । विचरतीत्यर्थ । सर्वाणि स्थानान्यनुसचरति त्वरमाण (नि० ७।२७) । उक्तोऽर्थः ।

—तन् (तनु विस्तारे) । इद मे प्रात सवन माध्यन्दिन सवनमनुसन्तनुत (छा० ३।१६।२) । अनुसन्तनुत = अनुसन्तते अनुक्रमबद्धे सम्पादयत । यथा मे प्रातः सवन माध्यन्दिनेन सवनेनानुस्त्रियताम् । इद मेऽय वीय पुत्रोऽनुसन्तनवत् (श० ब्रा० १२।४।१।४) । अनुसन्तनवत् = अनुसन्तनुयात् = उत्तरप्रा-विच्छेदेन नयेत् ।

—दिश (दिश अतिसर्जने) । तानु तेऽनुसदिशामि (अथर्व० ४।१६।६) । प्रेषयामि, प्रेरयामि, विसृजामीति वा ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) । यस्तर्कणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर (मनु० १२।१०६) । अनुसन्धत्ते = विमृशति, परीक्षते । तर्कण मीमांसासक्षणेन । प्रसवयोग्य स्थानमनुसन्धीयताम् (हितोप० ३) । विधीयतामित्यर्थः । यथाकर्तव्यमनुसन्धीयताम् (हितोप० ३) । चिन्त्यताम् इत्यर्थः । शिथिली-भूतवासन कुर्वन्नपि फल नानुसन्दधाति (यो० वा० ४।३८।६) । नानु-सन्दधाति = न मनसि करोति, न चिन्तयति । नास्य फलोद्देशिका प्रवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यार्थः । आत्मानमनुसन्धेहि शोकचर्चा च परिहर (हितोप०) । अनुसन्धेहि = समावेहि = समाहित कुरु, शास्य । अत्रार्थेऽन्यत्र प्रयोगो दुर्लभः । समाधाजस्तु प्रयोग प्रथितः । नैतदनुसन्धाय मयोक्तम् (महावीर०) । एतस्सुविचिन्त्य लक्ष्योक्त्य वेत्यर्थः । एतौ तौ मामनुसन्धत्त (मृच्छ० २) । मामनुबध्नीत, निरन्तरमनुसरत इत्याह । अलमनेनातीतोपा-लम्भेन । प्रकृतमनुसन्धीयताम् (महावीर०) । अनुसन्धीयतामनुस्त्रियताम् । अम्ब त्वामनुसन्दधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् । चिन्तयामि, स्मरामीति वा । त तास्ववस्थास्वनुसन्दधीत ज्ञात्वा बल त परिवर्तयेच्च (पञ्चत० १।५६) । परीक्षेतेत्यर्थः । कुकारुकस्यैकमनुसन्धितोऽपर च्यवते । अत्र लौकिके न्यायेऽनुनार्थे विशेष करोति । अनुसन्धातु सन्धातुमिच्छतोऽनुसन्धितस्त इत्यर्थः । काव्यानुसन्धानबलात् (का० प्र०) । काव्यचिन्तनमहिम्ना । दुर्गानुसन्धाने को नियुज्यताम् (हितोप०) । दुर्गपरीक्षणक्रियायाम् इत्यर्थः इति केचित् । दुर्गसम-पेक्षितसभारं सभरणे इत्यन्ये । सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य (का० सू० वृ० ५।११) । अनुसन्धि प्रत्यवमर्शः । व्यास एव अहं मनुरभव सूर्यश्चेति वामदेववत् प्रत्यगभिन्न ब्रह्मानुसन्दधान स्वात्मानमेव नमस्करोति (हरि० १।१।८ इत्यत्र भारतभावदीपे) । अनुसन्दधान स्मरन् । तामनुसन्दधानोऽहमपि मर्मभेदिकामबाणेन सन्दलित इव (धूर्तसवादे) । अनुसन्दधानश्चिन्तयन् वा स्मरन्वा । तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्दधान (काद० उत्तरार्धोपक्रमे) । पञ्चा-त्पूरयन्नित्यर्थः । शब्दार्थस्तु योजयन्नित्येव । चरेणानुसन्धीयमान (मुद्रा० ६) । अनुगम्यमान इत्यर्थः । नमोवाके वषट्कारोऽनु सहित (अथर्व० १३।४।२६) । अनुसहितोऽनुबद्ध । अहिंसा सर्वधर्मानुसहिता (भा० १३।५।६३) । सर्वधर्मानुगता, सर्वधर्मानुस्यूता । त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्धया सत्येन चानघ (हरि० १।१।५।१४) । अनुसन्धिता = अनुसहिता = ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाता । अत्र कथोपकथन भारतेऽनुसन्धेयम् इति नलोदये (३।१८) टीकाकारः । अनुसन्धेय विचेयमन्वेष्टमित्यनर्थान्तरम् । कस्ते निर्वन्ध पदे पदे मामनुसन्धातुम् (मृच्छ० १) । अनुसन्धातुम्, अनुगन्तुम्, अनुरोद्धुम् । तत्रैको ज्येष्ठ पुत्रादि कर्ता, अपरेऽनुसन्धातार (आश्व० गृ० ४।७।१) इत्यत्र हरदत्तः । उपब्रह्मदार इत्यर्थः ।

—रभ् (रभ रामस्ये) । अन्वारभेथामनुसरभेथाम् (अथर्व० ६।१२२। ३) । सरभेथाम्=सतत सरब्धौ भवतमित्याह ।

—व्रज् (व्रज गतौ) । प्रपद्यमाने राजन्यप्रेरणानोऽनुसव्रजेत (आश्व श्री० ४। ४।५) । इमा सोम्यानुस व्रजेति (छा० उ० ४।४।५) । सम्यगनुयाहीत्याह ।

—हृ (हृज हरणे) । अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसहार (वा०) । अन्त्येऽन्यनुस हार क्रियते इति भाष्यम् । सोऽय कार्यस्यान्त्येऽन्यनस हारो वृत्तिकारेण दर्शित इति पा० १।१।५२ इत्यत्र पदमञ्जरी । अनुसहार = सम्बन्ध । पद पुनर्नादानुसहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् (यो० सूत्र० ३।१७ भाष्ये) । अनु पश्चात् सहरस्यैकत्वमुपादयतीत्यनुसहारबुद्धिस्तथा निर्ग्राह्यम् ।

अनुसमा (अनु+सम्+आङ्)

—घा (हुधाज् धारणपोषणयो) । तस्य चार्थस्य विज्ञाने गर्भकराणां च भावानामनुसमाधि (चरक० शरीर० ४।५७) । अनुसमाधिरनुष्ठानम् । बुद्धि प्रणिहिता येन मनश्चानुसमाहितम् (रा० २।२२।१४) । अनुसमाहितमैकाग्र्यमुपनीतम् ।

अनुसम्प्र (अनु+सम्+प्र)

—आप् (आप्तु व्याप्ती) । तदिद मेऽनुसम्प्राप्त देवि दुःख स्वय कृतम् (अवदा० दश० १।११) । अनुक्रमेण कालपययिण प्राप्तम् इत्यर्थः । तत सहस्र विप्राणा विदुषा समलङ्कृतम् । स्नातानामनुसम्प्राप्तम् (भा० शा० १७१।११) ॥ अनुक्रमेण सम्प्राप्तमुपागतम् । सहस्रस्य विप्राणा यौगपद्येन प्राप्तेरसम्भवादननुक्रमद्योतकोऽनुशब्दोऽर्थवान् ननु ।

अव

—अज् (अज गतिक्षेपणयो) । श्रोणामेक उदक गामवाजति (ऋ० १।११६।१०) । उदकमवगाहेत यथा तथाऽजति क्षिपति प्रणुदतीत्यर्थः । अव-शब्दो नीचैरर्थकः ।

—अत् (अत सातत्यगमने) । अरुमास्यवतम् (ऋ० २।२४।४) इत्यच्च व्याचक्षाणो यास्कोऽवतमित्यवातितम् इत्यनेनानुव्याख्याति । तत्र अवाड अतित भूमि गतमिति दुर्गवृत्ति (नि० १०।१३) ।

—अद् (अद भक्षणो) । अव रुद्रमदीमहि (वा० स ३।५८) । अवादीमहि=आदयाम् । अन्तर्णीतव्यर्थकोऽदि । अवयुत्य इतराम्यो देवताभ्यो रुद्रमादयाम् इत्युवट ।

—अम् (अन प्राणने) । स वै सकृदवान्यात् (श० ब्रा० ११।१।६।३२) ।
अवाभ्यात्=निश्चस्यात् । एता दिक्षमनवानन्सृत्वा कुम्भ प्रक्षीयानपेक्षमाण एहि
(श० ब्रा० १३।८।३।४) । अनवानन्=अनिश्चसन् ।

—अय् (अय गतौ) । अवायन्तां पक्षिण (अथर्व० ११।१२।८) । अवाङ्-
मुखा निपद्यन्तामित्यर्थः ।

—अर्ज् (अर्जं पर्जं अर्जने) । तामवार्जन्ति (श० ब्रा० ४।५।८।११) ।
उत्सृजन्तीत्यर्थः ।

—अस् (असु क्षेपे) । प्रथमपातिन शकलमवास्य (आप० श्रौ० ७।३।
२०) । अवास्य=नीचं क्षिप्त्वा ।

—आप् (आप्तृ ध्याप्ता) । विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानि
चित् (भा० सभा० ५।३४) । अनारब्धानीत्यर्थः । पैतृकं तु पिता द्रव्यमन-
वाप्तं यदाप्नुयात् (मनु० ६।२०६) । अनवाप्तम् पित्राऽसामर्थ्येनोपेक्षितत्वाद-
प्राप्तम् । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिका किमत परम् (भा० शा० १८।१।५) ।
हस्तौ अवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगड इति नीलकण्ठः ।

—इ (इण गतौ) । मा नो ह्युतेऽवगान्मा समित्याम् (अथर्व० १२।३।४६) ।
माऽवगात्=मा प्रणशत्=माऽपहारि । अवंतु प्रणि शेवलम् (अथर्व० १।११।
४) । अवंतु=अर्वाक् पततु । यथा वातो यथा वनम् एवा त्व दशमास्य
सहावेहि जरायुणा (ऋ० ५।७।८।८) । अवेहि=अवाङ् इहि, नीचैर्याहि,
निष्क्राम । समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहमि (ऋ० १।१६।४।५१) । उदेति
चावैति च । उच्चैरेति अवाङ् चैतीत्यर्थः । अव ते हेडो वरणं नमोभिरव
यज्ञे भिरीमहे (ऋ० १।२४।१४) । अवमेहे=अपनयाम्=अपाकुर्म प्राय-
श्चित्तोऽन । हेड क्रोधः । सान्त चेदम् । अव तदेन ईमहे तुराणाम् । (ऋ०
७।५।८।५) । गोत्रचरणाच्छलाघात्याकारतद्वेषेषु (पा० ५।१।१३४) । इह
तद्वेषे = तत्प्राप्तः । तदवगतवान् वा । गाणिकामवेत । एको मास
स वत्सरस्यानवेत स्यात् (तै० स० २।६।३।५) । अनवेत=अनतीतः । अव
त्वानेना नमसा तुर इयाम् (ऋ० ७।८।६।४) । अवयाम्=प्राप्तयाम् । अव देवै-
र्देवकृतमेनोऽयासिषम् (वा० स० ३।४८) । देवैरिन्द्रियैः कृतम् । अवाया-
सिषम्=(जले) अवनीतवानस्मि । नव नव दक्षिणा भवन्ति नावयन्त्येवैनम्
(षड्विंश० ३।८) । अवैत्वभव कृणुता वरीय (ऋ० ८।४६।५) । अवैतु=अपैतु ।
हित तेषामहित मामकानाम् । एतत् सर्वं मम नावैति चेत् (भा० वन०
४।१८) ॥ नावैति नाङ्गी करोति । अवैन्नाश दशास्यस्य निवृत्तमिव राघव
(भट्टि० ७।३३) । अवैत्=प्रत्येत्, अजानात् । अवैमि ते सारमत प्रिय त्वाम्

(कु० ३।१३) । भवानपीद परवानवैति (रघु० २।५६) । अभ्यक्तमिव स्नात शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् । सुखसङ्गिनमवैमि (शा० ५) । अवैमि = मन्ये, पश्यामि ।

—ई (ईड् गतौ) । अवैषा हेड ईमहे (वा० स० १६।६) । अपनयाम ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । योत्स्यमानानवेक्षेऽहम् (गीता० १।२३) । इहावशब्दो नात्यर्थमुपकरोति धात्वर्थस्य । वसुधेयमवेक्ष्यता त्वया (रघु० ८।३) । अवैक्षा प्रतिजागर इत्यमरप्रामाण्याद्वसुधाया प्रतिजाग्रता त्वया भाव्यमिति शब्दार्थः । वसुधा पाल्यतामिति तात्पर्यार्थः । त्व राजा रक्षसा लङ्कामवेक्षेया विभीषण (भट्टि० १६।२३) । अथाऽऽयमवेक्षते (श० ब्रा० १।३।१।२६) । आज्ये पात्रस्थेऽन्त इ श पातयतीत्यर्थः । उदशराव आत्मानमवेक्ष्य तौ ह्योदशरावेऽवेक्षाञ्चकते (छा० उ० ८।८।८।१) । उक्तोऽथ । प्रतिगृह्य सौम्य होता पूर्वश्छन्दोगेभ्योऽवेक्षते (ऐ० ब्रा० ३।३२) । घृतपूर्ण सौम्य चरौ छाया पश्यन्ति शुद्धय इत्यत्र षडगुरुशिष्यः । न कूपमवेक्षते (बौ० ध० २।३।६।२७) । आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । नोद-पानमवेक्षते (गो० गृ० ३।५।१३) । आशीविषो नैनो राजानमवेक्षते (तै० स० ६।६।७।२) । राज्ञि सोमे हृष्टि न पातयतीत्यर्थः । अपि वाच भाषमाणस्य काव्या धर्मिरामामर्थवतीमहिंसां । अवैक्षेरन्धार्तराष्ट्रा शमार्थम् । (भा० उ० ६३।२०) । अवैक्षेरन् = अवधधीरन् = आद्रियेरन् । इलाध्या दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् (उत्तर० १।७) । तस्या प्रतिजागृहि । न कमलिनी दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गज (माल० ३) । नावेक्षते न गणयति । नित्य शास्त्राण्यवेक्षते निगमाश्चैव वैदिकान् (मनु० ४।१६) । अवैक्षेत = चिन्तयेत् = विचारयेत् । सूक्ष्म विशेषण तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा (भा० शा० २।७।२८) । हेलया हेय-त्वेन पश्येत् । अवशब्दोऽवक्रोशे वर्तते । न परदुःखातुरा स्वसुखमवेक्षन्ते महा-कारुणिका (अवदा० मैत्री० जा०) । नावेक्षन्ते—नाद्रियन्ते । सोऽवेक्षते जगत्कृत्स्न न सहायमवेक्षते (शि० भा० २६।१६) । जगति प्रतिजागर्तोऽहम् । न हि मन्ये नृशसे त्व राजधममवेक्षसे (रा० २।७।४।२१) । अवैक्षसे = वेत्थ । अवैक्षते महाभागस्तीर्णकुर्वन्स्तदाश्रमम् (भा० पु० १।४।८) । अवैक्षते = प्रतीक्षते । अन्यत्र दुर्लभोऽयमर्थः । अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागत (रा० २।६६।५१) । अवैक्षा = आदरः । मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते (भा० उ० ८।४२) । इहावेक्षाऽऽदरोऽवधानम् । न ते पुत्रेष्ववेक्षाऽस्ति (भा० आदि० २३३।८) । यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा (रा० २।७।३।१८) । अवैक्षा गौरव समावना पूज्यबुद्धिः । ततोऽहं त्वामनुप्राप्त कौरवाणामवेक्षया (भा० वन० १०।१।४) । अनन्तरोदीरित एवार्थः । वर्णा-

अमावेक्षणजागरूक (रघु० १४।८५) । वर्णाश्रमाणामनुसन्धानेऽप्रमत्त । अन-
वेक्षणात् कृषि (विनश्यति) । अनवेक्षणमुपेक्षा प्रमाद । फलप्रचयनोदपाना-
वेक्षण . (द्रा० गृ० ३।१।३६) । उदपान कूप । तत्रावेक्षणमवाङ्मुखीभूय
निरीक्षणम् । अवेक्षमाणस्त्वा मा च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हत (भा० द्रोण० १६६।
४८) । अवेक्षमाण = प्रतिजाग्रत् = अप्रमाद्यत् (आवयो) । अवेक्षमाणा
बहुशो वैदेही घरणीतलम् (रा० ३।५२।४२) । अथ पश्यन्तीम् । स्थाने वश्य
वाच कवेरवोपसर्गस्य प्रयोगः । शरीरमग्नौ सयोज्यावेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति
(शातातप) । अनवेक्षमाणा पृष्ठतोऽनालोकयन्त । अनपेक्षमाणा इति पाठ
इष्यते । प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने । मायूरेण गुणोनेव स्त्री
भिश्चावेक्षितश्चरेत् (भा० शा० १२०।१३) । अवेक्षित कृतावेक्ष ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति (तै० स० ५।४।५।२) ।
अवोक्षति = अवाङ्मुखेन हस्तेनोक्षति । अथ सभाया मध्ये अधिदेवतमुद्धत्या-
वोक्ष्य (आप० श्री० ५।६।१६।२) । उक्तोऽर्थः । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमाद-
घति (श० ब्रा० ६।४।४।१८) । उक्षते प्रयोगेऽभिप्रावानामुपसर्गाणा विषय-
नैयस्य पुरातनैरुक्तम्—उत्तानेन हस्तेन प्रोक्षण परिकीर्तितम् । व्यञ्चता-
भ्युक्षण प्रोक्त तिरश्चावोक्षण स्मृतम् ॥

—कर्ण् । यात्रापहृतचेतस्त्वात्तद्वाक्यमवकर्णयन् (बृ० श्लो० स० ३।
७६) । अवकर्णयन् अनाकर्णयन्निव । अवशब्द इह श्रवणक्रियाया न्यूनतामाह ।
स्थानेऽस्य प्रयोग इति नन्दति नश्चेत् ।

—काश् (काश दीप्तौ) । वर्णविकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् (भा०
वि० २०।१५) । वर्णविकाशो दीप्तिसङ्कोच इति नीलकण्ठ । अवरुद्ध
काशोऽवकाश । प्रादि । अवशब्द प्रायशोऽमाकल्यमाचष्ट उत्तरपदार्थस्य ।
उभयतो मासै सद्यन्न नावकाशते (श० ब्रा० ८७।४।२०) । नावकाशते न
दृग्विषयता याति । इहि तिस्र परावत धेना इन्द्रावचाकशत् (ऋ० ८।३२।२२) ।
जनाना धेना अवचाकशद् वृषा (ऋ० १०।४३।६) । अन्तरिक्षेण पतति विश्वा
रूपावचाकशत् (ऋ० १०।१३६।४) । इहोदाहृतिव्यवकाशतिर्दर्शनार्थं प्रयुक्त ।
अवश्च दर्शनस्य निम्नाभिमुखतामाह ।

—कील् (कील बन्धने) । क्षुत्पिपासावकीलनम् (भा० आश्व० ४५।३) ।
अवकीलका अन्त प्रविष्टा शङ्खव इति नीलकण्ठ । अवशब्दोऽधोगतिमाहेति
शोभनोऽस्येह प्रयोगो ग्राही ।

—कृत् (कृती छेदने) । एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरुणामवकर्तनम् । अपश्य-
त्तत्र तिष्ठन्ती सर्व दिव्येन चक्षुषा ॥ (भा० स्त्री० १६।१) । अवकर्तन युद्धभूमिः ।

सन्दर्शयिरे स्वभार्याया कर्णनासावकर्तनम् (राज० ७।८६२) । अवकर्तनं कर्णनासस्यैकदेशस्य कर्तनम् । अवशब्द उत्तरपदार्थस्य क्रियाया असाकल्य-माचष्टे प्रायेणेत्यसकृदुक्तमधस्तात् । इय वस्त्रावकर्तनं सवीता चारुहासिनी (भा० वन० ६२।२२) । वस्त्रावकर्तो वस्त्रखण्ड । कृष्णाजिनग्रीवा एवाव-कृत्य प्रस्थानह्यति (शं० ब्रा० ३।३।४।८) । अवकृत्य = अपच्छिद्य । निजघ्नु परमेष्वासा सर्वास्तान्निशितै शरै । आगर्भादिवकुन्तन्त (भा० आदि० १७।१६ २०) । अवकृपा कोपो भवति । अवशब्दोऽथविपर्ययसिद्धः । कृपाया अप-कर्षमभाव वाऽऽह ।

—कृष (कृष विलेखने) । कच्चिदर्थेष्वसमूहान् हितकामाननुप्रियान् । नावकर्षमि कर्मभ्य पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् (भा० सभा० ५।७३) ॥ नावकर्षसि = न निष्कासयसि = न बहिष्करोषि । अपकर्षसीति पाठान्तरम् । प्राकृत्य-माण कलिना सीहृदेनावकृष्यते (भा० वन० ६२।२६) । अवकृष्यते = हीयते । प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते (रा० ४।१७।४७) । अवकृष्ट = अप कृष्ट = अघर = नीचं पदस्थ । प्रकृष्ट = उत्तर । निष्कासितोवकृष्ट स्यादिति कोष । अवकृष्टोत्तरासङ्ग कृशो धमनिसन्तत (भा० वन० १२।१४) । अव-कृष्टोऽथ कृष्ट उत्तरासङ्ग उत्तरीय यस्य स । त्यक्तोत्तरीयवस्त्र इत्यर्थः । पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् (मनु० ७।१२६) । अवकृष्टस्य गेहादिसमाज-कोदकवाहादे कर्मकरस्येति कुत्लूक । मामग्रासनतोऽवकृष्टमवशम् (मुद्रा० १।१२) । अवकृष्टमघ पातितम् । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिण्डका सदाहपाका भवन्ति (सुश्रुत० २।२६।११) । नखावकृष्टे = नखस्याधोभागे । पादावकर्षण-सन्धानै (भा० द्रोण० १४२।४५) । पादावकर्षणम् = पादयोर्नीचै कर्षणम् ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । पुन पुन कुत्सयन्त तु विगृह्यादितो ग्रन्थेनावकिरेत् (का० सं० विमान० शिष्योप०) । इवाकीयत कनीयामौ रतोमावृपादनुत्, यज्ञावकीर्णा हि (पञ्चविश० ब्रा०) । ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्मर्त्यै समन्वित । अभित पाण्डव चित्रैरवचक्रे समन्तत (भा० वन० १७५।१६) । आकीर्णवान्, व्याप्तवानित्यथ । किरतेऽचेत्प्रयोगोऽवचकर इति युक्तं स्यात् । महावातसमुद्भूत यन्मामवकरित्यति । रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव च दनम् (रा० २।३०।१३) ॥ उक्तोऽर्थः । असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यश । स्रवन्तीन्द्रियलील्येन ज्ञान चैवावकीर्यते (भा० पु० ७।१।५६) । अवकीर्यते = क्षरति = नश्यति । (तम्) अवाकिरन् बाललता प्रसूतं (रघु० २।१०) । तस्योपरि निचिक्षिपुरित्यर्थः । अवाकिरन् शरान् (भा० वन० २१।३०) । अवाकिरन् = प्रास्यन् । यो ब्रह्मचार्यवकिरेत् (तै० आ० २।१८) । रेत,

सिञ्चेत् स्त्रियाम् । वाससाऽऽच्छादयामास माल्येनावचकार च (रा० ४।१४। २३) । अवचकार=माल्य तस्योपरि निचिक्षेप । अवकिरते हस्ती स्वयमेव (पा० ३।१।८७) । भुव्यात्मान प्रसारयतीत्यर्थः । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाच-
मनुता वदेत् (मनु० ६।४८) । चक्षुरादीनि पञ्च बहिरिन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्चेति सप्त द्वाराणि, तैर्निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषया वाचम् इति कुल्लूक ।
अवकीर्णं सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रिय वदेत् (भा० शा० २७।८८) । अवकीर्णं
(मूढं) पासुभिश्छन्नं, धिक्कृत इत्यर्थः । तीर्थान्य् अवकीर्णानि तपस्विभि
(भा०) । अत्रावोऽस्थाने । आङ् इति तु स्थाने स्यात् । किमपैति रजोभिर्गोर्व-
रैरवकीर्णस्य मरुर्महार्घता (शिशु० १६।२७) । अत्र कविना भारतप्रयोगोऽनु-
कृत । स एव च दोषः । अवकीर्णस्त्वह कुन्त्या सूतेन च विवर्धित (भा०
भीष्म० १२२।२४) । अवकीर्णं=प्रास्त=(जलेऽन्तर्) निक्षिप्त । पुत्र
सर्वगणोपेतमवकीर्णं जले पुरा (भा० शा० १।२२) । उक्तोऽर्थः । वैश्याया-
मवकीर्णं सवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत् (गौ० ध० ३।४।३५ इत्यत्रो-
ज्ज्वलायामुद्धृतं शङ्खवचनम्) । अवकीर्णं=सिक्तरता । अवकीर्णव्रत
चरेत् (लौ० गृ० १।३३) । अवकरणमवकीर्णं कामतो ब्रह्मचारिणो रेतस
उत्सर्गं, सोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी । (देवपालष्टीकाकृत) । अवकीर्णी भवेद् गत्वा
ब्रह्मचारी तु योषितम् (याज्ञ० ३।२८०) । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णं तद् यस्या-
स्ति सोऽवकीर्णी (मिताक्षरा) । वस्तुतश्च अवकीर्णमनेनेत्यवकीर्णी । इष्टादिभ्य-
श्चेति (५।२।८८) इति । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स (बौ० ध० २।७।१०) ॥ स्वानि वा-
सासि । अवकीर्योत्तराणि सभाया समुपाविशन् (भा० सभा० ६।८।३६) । अव-
कीर्य=अवरोप्य=अवतार्य । सा मा हिमवत प्रस्थे सुषुवे मेनकाऽप्सरा ।
अवकीर्य च मा याता परात्मजमिवासती (भा० आदि० ७।४।७०) । अवकीर्य
=प्रास्य=भुवि निक्षिप्य । अवकर इत्येके (गौ० ध० ३।५।१३) । सख्या-
दिगमनेऽवकरो दोष इत्युज्ज्वला । वर्चस्केऽवस्कर (रा० ६।१।१४८) । अव-
स्करोऽन्नमलम् । तत्सम्बन्धाद् देशोपि तथोच्यते । तथा च प्रयोग —समार्जिता-
वस्करया व्यये चामुक्तहस्तयेति ।

—कल्प (कृष्ण सामर्थ्ये) । न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिदमह मत्यादनृत-
मुपमीति (श० ब्रा० १।१।१६) । नावकल्पते न युज्यते । न हि तदवकल्पते यदु-
त्तरवेदावग्निहोत्र जुहुयात् (श० ब्रा० २।५।२।४८) । तद् यदवशो न तदवकल्पते
(ऐ० ब्रा० ६।२) । न सम्भवतीत्यर्थः । न वा एतस्यानिष्टकं ग्राहुरवकल्पते (तै० स०
५।४।१०।३) । उक्तोऽर्थः । इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते (ब्र० सू० शा०
भ० २।२।८) । नावकल्पते, न घटते, न युज्यते, न सम्बति । तथापि तच्छक्ति-

विसर्ग एषा सुखाय दुःखाय हिताहिताय । बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनो
शरीरिणा समृतयेऽवकल्पते । (भा० पु० ६।१७।२३) ॥ अवकल्पते=कल्पते=
अल भवति । नार्थोऽवेन । ता मा यज्ञेऽवकल्पय (श० ब्रा० १।८।१।६) । अवकल्पय
=उपयुङ्क्ष्व । नाह पुराऽवभृथात् पुनर्दीक्षामवाकल्पयन् (देवा) (श० ब्रा० ३।
४।३।१) । अवाकल्पयन्=प्रादल्पयन्=समपादयन्=निरवर्तयन् । तेभ्य
प्रातः सवनेऽवाचिकल्पयिषन् (ऐ० ब्रा० ३।३०) । अवकल्पन्ति सभावनेति
भट्टभास्कर । समभावयन्नित्यर्थः । जातु तत्रभवान्वृषल याजयेन्नावकल्पयामि
(पा० ३।३।१४७) । सूत्रे वृत्तिः । न सभावयामीत्यर्थः । तन्वेवानवकल्पन्त यो
मनुष्येष्वनश्नन्तु पूर्वोऽज्ञनीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नन्तु (श० ब्रा० २।१।४।२) ।
अनवकल्पन्तमनुचितम् । *अनवकल्पन्ता तस्यैषा भवति (अष्टमी सामिधेनी)
(श० ब्रा० १।४।१।३७) । अलब्धावकाशा भवतीत्याह । नावकल्प्यमिदं ग्लायेद्
यत् कृच्छ्रेषु भवानपि (भट्टि० १।६।१७) । नावकल्प्य न सभाव्यम् ।

—क्रन्द (क्रदि आह्वाने रोदने च) । अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणाम् (ऋ०
२।४।२३) । मन्द वाश्यस्व, अनुच्चै रुबीहि इत्युक्तं भवति । क्रन्दते स्वाहाऽव-
क्रन्दाय स्वाहा (वा० स० २।२।७) । यथाऽन्यत्र तथेह अवशब्द क्रियाया उत्तर-
पदोक्ताया असाकल्प्यमाह ।

—क्रम (क्रमु पादविक्षेपे) । न हि परलोकादेत्य सत्त्व गर्भमवक्रामति
(चरक० शरीर० ३।६) । अवक्रामति=अवतरति । अवशब्दोऽधोर्थः । जीवस्तु
खलु भो सर्वगतत्वादीश्वरगुणसमन्वित पूर्वशरीराच्चावक्रामति परशरीर
चोपक्रामति (का० स० शरीर० गर्भाव०) । उक्तपूर्वं एवार्थः । वज्रेणैवैनमव-
क्रामति (श० ब्रा० १।३।१।२।६) । अभिभवतीत्यर्थः । नमो वरुणायेति
वाचयत्यपोऽवक्रमयन् (का० श्रौ० १०।८।२३) । यजमानमुदकमध्ये प्रवेश-
यन्नित्याह । अवक्रामन्त प्रपदैरमित्रान् (ऋ० ६।७।५।७) । चरणाग्रैरवताड-
यन्त, अधस्पद कुर्वन्त इत्यर्थः । प्रतुर्वन्नेह्यवक्रामन्तशस्ती (श० ब्रा० ६।३।
२।७) । अनन्तरोदीरित एवार्थः । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्मादिय व्याकृता वागुद्यते (तै०स० ६।४।७।३) । अभिक्राम साय जुहोत्यवक्राम
प्रातः (प्राप० श्रौ० ६।३।१०।५) । अवक्रम्यावक्रम्य पश्चात् सृत्वेत्यर्थः ।

—क्री (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये) । ब्राह्मण क्षत्रिय वा सहस्रेण शताश्वेनाव-
क्रीय (शा० श्रौ० १।६।१०।१०) । उपभोगार्थं भाटकेनादायेत्यर्थः । विक्रयाव
क्रयाधानयाचितेषु पराणान्दश (याज्ञ० २।२३८) । अवक्रीणीतेऽनेनेत्यवक्रय पिण्डक
उच्यते (काशिका) । अवक्रयो भाटकम् । अवक्रय (पा० ४।४।५०) । पिण्डको
राजप्राह्य द्रव्यम् ।

—कुश् (कुश आह्वाने रोदने च) । अवकुष्ट कोकिलयाऽवकोकिल ।
(स्वरेण) अधिक्षिप्तो न्यक्कृत ।

—क्वथ् (क्वथे निष्पाके) । अवक्वाथो न्यून क्वाथ ।

—क्षर् (क्षर सचलने) अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति
पूर्णानास्य पूर्णमवक्षारयित्वाऽऽसिच्य (पारिण गृह्णीयात्) (आश्व० गु० १।२०) ।
निगदव्याख्यातम् ।

—क्षल् (क्षल शौचकर्मणि) । शिरोवक्षालनम् = शिरसोऽभिसि निमज्जनम् ।

—क्षि (क्षि हिंसायाम्) । ता तेन वाऽवक्षिणुयात् (लाट्या० श्री० ४।३।
१६) । अपाकुर्यादित्यर्थः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । अव क्षिपो दिवो अश्मानमुच्चा (ऋ० २।३०।५) ।
अवक्षिप = अधस्तात् प्रेरय = अध पातय । अव क्षिपन्ति स्रग्भाण्डान् (रा०
२।११६।१७) । अवस्कन्दयन्तीत्यर्थः । सात्वताऽभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षि-
पन् (भा० द्रोण० ६७।३६) । अपनीतवन्त इत्यर्थः । अयाज्ययाजनाध्यापने
नियुक्तममृष्यमाण राजाऽवक्षिपेत् (कौ० अ० १।१०) । धिक्कुर्यादित्यर्थः ।
अवाक्षिपद् वासुदेवम् (भा० सभा० २६।३२) । अवामानयद् अध्यक्षिपदित्यर्थः ।
शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुन पुनरवाक्षिपत् (भा० आदि० १८।१५) । अधोऽक्षिप-
दित्यर्थः । शूत कृण्वन्त इह मावचिक्षिपन् (अथर्व० १८।४।१२) । अवक्षिप्त-
मवकीर्णं मा स्म कुर्वन्तित्यर्थः । अवक्षिपन्तर्कं उत्कामिव द्यौ (ऋ० १०।६८।
४) । अवक्षिपन् अशयन्, अध पातयन् इत्यर्थः । अवक्षेपणे क्त् (पा० ५।३।
६५) । अवक्षेपण कुत्सनम् । गन्धनावक्षेपणादिसूत्रे (१।३।३२) अवक्षेपण
भत्सनम् इति वृत्तिः । को ह्यक्षयप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् । वृत्तिमर्हत्य-
वक्षेप्तु त्वदन्य कुरुसत्तम (भा० अनु० ५।१।२८) । अवक्षेप्तु कल्पयितुं विधातुं
स्थिरीकर्तुमित्यनर्थान्तरम् । अवक्षिप्ताववृत्तानामसीना वीरबाहुभि (भा० भीष्म०
४६।१७) । अवक्षिप्तानामधोमुख पातितानाम् । सम्भग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्त
विद्यात् (कौ० अ० ४।६) । अवक्षिप्तम् अध पातितम् । सूक्ष्मवस्त्राण्यवक्षिप्य
मुनिवस्त्राण्यवस्त ह (रा० २३।७।७) । अवक्षिप्य = अवताय ।

—क्षु (क्षुब्ध शब्दे) । पक्षिजग्ध गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् (मनु० ५।१२५) ।
अवक्षुतम् = उपरिक्लृप्तम् । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अवक्षुतावरुदित
तथा आद्धे च वर्जयेत् (भा० अनु० ६।१।४१) । द्विषद्वानगमन्त पतितान्-
मवक्षुतम् (मनु० ४।२।१३) । उक्तपूर्वं एवार्थः । न भुञ्जीतेत्यनुषङ्गः ।

—क्षुब्ध (क्षुब्ध सम्पेवणे) । तण्डुलानवक्षुब्ध (सुश्रुत० १।१६३।१३) ।
अवक्षुब्ध अवहृत्य । अवमृष्ट सम्पिष्य ।

—क्षु (क्षु तेजने) । ऋभुर्वाज ऋभुक्षा पत्यते शवोऽव क्षणीमि दासस्य नाम चित् (ऋ० १०।२३।२) । अवक्षणीमि=प्रमाज्मि ।

—खण्ड (खडि मन्थे, खडि भेदने) । विद्यत्यवखण्डयति विनाशयति पाप्मन (बृ० उ० ५।७ इत्यत्र शा० भा०) । अवयाममात्रावखण्डिताया विभावयाम् (काद०) । अवखण्डिता=अतीता । अहर्निशासस्था यथावदवखण्डिताम् (मार्क० पु० १६।७०) । मध्ये त्रुटिता मगनाम् इत्याह ।

—ख्या (ख्याज् प्रकथने) । आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पश (ऋ० ८।४७।११) । (यूयम्) अवख्यत=अथ पश्यत । त ते दुरक्ष्मा माऽव-
ख्यन् (तै० स० ३।२।१०।२) । मा दर्शन्नित्यर्थ । तद्वैके यजमानमवख्यापयन्ति (आज्यम्) (शं० ब्रा० १।३।१।२६) । एकेषा दर्शनं यजमान आज्यमवेक्षेत न ऋत्विग् इत्युक्तं भवति ।

—गण (गण सख्याने) । पर्वतीय इति माऽवजीगरा (कि० १३।६७) । ममानादर मा कार्षीरित्यथ । अवगणितखलीनाकषण (पञ्चत० ५) । अव-
गणितमवधोरितमुपेक्षित खलीनस्याकषणं येन स । कुम्भपातमात्रगतजीवितं तं नकुलं तत्रैवावगणय्य (पञ्चत०) । सावहेलं तत्रैव विहायेत्यर्थ ।

—गम् (गम्लृ गतौ) । अञ्ज समुद्रमवजगमुराप (ऋ० १।३।२।२, अथर्व० २।५।६) । अवाङ्मुखा सत्य समुद्रं गच्छन्त्याप इत्याह । नीचैर्गतय सत्य समुद्रमाविशन्तीति वाय । हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोम सुत महिषेवाव गच्छथ (ऋ० ८।३।५।७) । सोममवगच्छथ=अवतीर्य सोममुपेय । नैनं घनन्ति पर्या-
यिणो न सन्तः अवगच्छति (अथर्व० ६।७।६।४) । अवगच्छति=नीचैर्गच्छति=नमति । विश्वेह देवोऽवनाऽव गच्छतम् (ऋ० ८।३।५।४) । विश्वा सव-
नान्यन्निवर्तन्थाम् इत्याह । (य) बृहस्पतिं मनसाऽवगच्छात् (अथर्व० ४।१।७) । अवगच्छात्=उपनमेत् । उभे एव विश च राष्ट्रं चावगच्छति । अवगच्छति=अधिगच्छति । अव शादिषु गच्छति (वाजी) (ऋ० ६।१।५।६) । शादिषु नवतृणेष्ववाङ्मुखं सन् गच्छतीत्याह । कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् (भा० उ० २६।३) । अवगच्छेत्=अभ्युपेयात्=आतिष्ठेत् । युद्धभूमिमवतरेदित्य-
क्षरार्थः । यत्रैतद्वपा वा हवीषि वा वयासि त्रिपदं चतुष्पदं वाऽभिमृश्यावगच्छेयुः (कौ० सू० १२३) । उपर्यवपतेयुरित्यर्थः । कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्तं इत्यवगच्छति मूलं (मुच्छक०) । अवगच्छति=जानाति । तत्तदेवावगच्छ-
त्वमम तेजोऽसम्भवम् (गीता० १०।४१) । उक्तोऽर्थः । तदैव ध्यानादवगतो-
ऽस्मि (शा० ७) । कर्तारं क्तः । अवगतवानस्मि । अपाञ्चमिन्द्रं तं कृत्वाऽथेम-
मिहाव गमय (अथर्व० ३।३।६) इतोऽन्निवर्तयेत्यर्थः । आदित्या विश्वमवगम-

यन्ति । (तै० स० २।३।१।५) । अवगमयन्ति प्रापयन्ति । विरुद्धार्थमवगमयति । बोधयतीत्यर्थः । कतमेन दिविभागेनावगन्तव्यम् (तन्त्रा० २।२) । इहावशब्दोऽस्थाने । गन्तव्यमित्येव साधु । न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव पश्यत पयोधि (भट्टि० १०।७२) । अवगमयन्=बोधयन् ।

—गर्ह् (गर्हं गल्ह कुत्सायाय्) । कृपण चास्थिर बाल्ये वृद्धभावेऽवगर्हितम् (रा० २।२१।१६) । अवगर्हितं बलवन्निन्दितम् । इहावशब्दो गर्हाया पूर्णता-माह । उत्तरपदार्थं पूर्वपदार्थसत्ताकल्यमनवकाशयति ।

—गल् (लौकिकोऽय धातुरवल्ल सने स्यन्दने वा वर्तते) । सौवर्णं वलय-मवागलत्कराग्रात् (शिशु० ८।३४) । अवल्ल सत=अत्र शत ।

—गाह् (गाह् अवलोडने) । अस्या नद्या सुपुण्याया ययेष्टम् . अवगाह्य-ताम् (भा० वन० ६६।३३) । अवतीर्थं स्नायताम् इत्यर्थः । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलम् (याज्ञ० १।२७२) । अवगाहते=निमज्जति । सम्प्राप्य पण्डितं कृच्छ्रप्रज्ञामेवावगाहते (रा० ३।६८।५३) । विचारमग्नौ भवति, कृच्छ्रवारणोपायचिन्तयतीत्याह । वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् (सुश्रुत० २।५५०।११) । जलावगाह-क्षणमात्रशान्ता (रघु० ५।४७) । जलावगाह=जले निमज्जनम् । सकलशास्त्रावगाहगम्भीरबुद्धि (काद०) । अवगाह=(शास्त्रे) गभीरप्रवेशः । उपनाहोऽवगाहश्च परिषेकस्तथाष्टम (का०स० २३।२६) । अवगाह=स्वेदमेदः । अवगाढा च पीता च (गङ्गा) पुनात्या सप्तम कुलम् (भा० वन० ८५।६३) । अवगाढा प्रवेशपूर्वकं कृतस्नाना । अवगाढं प्रदोष (अवि० ३) । अवतीर्ण इत्यर्थः । सलिलमवगाढो मुनिजन (स्वप्न० १।१६) । अवतीर्णं, निमग्नः । अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् (पदपङ्क्तिः) (शा० ३।८) । अवगाढा मग्ना, न्यग्भाव गता, न्यक्ता । अवगाढं भवत्यग्रे विपरीतं तु योषितः । (बृ० इलो० स० ६।२४) । उक्तोऽर्थः । अवगाढं सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् (रा० २।६०।२७) । अवगाढं प्रविष्टं=अवतीर्णं=मग्नः । अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि (शा० ७) । जलावगाढस्य वनद्विपस्य (मृच्छ० २) । सुदूरमवगाढया । शक्त्या निभिन्नहृदय (रा० ६।८०।३७) । सुदूरमवगाढया=सुदूरमग्नं प्रविष्टया । अवगाढा द्विषन्तो मे सुखी वातोऽभिवाति माम् (भा० वि० ६८।७५) । अवगाढा पराभूता । पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्य (कु० १।१) । वष्टि मागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति मागुरिमतेनावस्याकारलोपः । तमोपहन्त्री तमसा वगाह्य (रघु० ७।४०) । तमसा नदीमवगाह्य तत्र स्नात्वेत्यर्थः । विमान-शृङ्गाण्यवगाहमान (घोषः) (कु० ७।४०) । आक्रामन्, व्याप्नुवन्नित्यर्थः ।

—गुण्ड (गुडि इत्यपरे, वेष्टनेऽर्थे) । पिचुप्लोतयोरन्यतरैणावगुण्डश्च (सुश्रुत० १।५।७।४) । वेष्टयित्वेत्यर्थः । रजनीतिमिरावगुण्डिते पुरमार्गे (कु० ४। ११) । तिमिरावगुण्डिते = तमसाऽऽच्छादिते । पाशुपादावगुण्डिता (भा० वन० २०।३४) । पासुमिरवकीर्णचरणा इति विवक्षति ।

—गुर् (गुरी उद्यमने) । न कदाचिद् द्विजे तस्माद् विद्वानवगुरेदपि । न ताडयेत्तृणेनापि । (मनु० ४।१६६) ॥ अवगुरेत् = हननेच्छया दण्डमुद्यच्छेत् । अवगूर्यं त्वद्दशत सहस्रमभिहत्य च । जिघासया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते (मनु० १।१।२०६) ॥ उदितोऽथ । ब्राह्मणायावगुर्यैव (मनु० ४।१६५) ।

—गुह् (गृह सवरणे) । या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते (पञ्चत० ४) । अवगूहते = उपगूहते = आश्लिष्यति । वृद्धमिव पतिं प्रमदा नेच्छत्यवगूहितुं लक्ष्मीं (तन्त्रा० २।३।६०) । अवगूहितुम् उपगूहितुम् ।

—गू (गू निगरणे) एवानेवाव सागरत् (अथव० १६।७।४) । को रोमन्थो नाम । उद्गीर्णस्य वा अवगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः (३।१।१५ सूत्रभाष्ये) । अवगीर्णमपादानप्रदेशान्नि सुत रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्तयति (काशिका) । अवगिरते आसम् (पा० १।३।५१ सूत्रे वृत्तिः) । निगिरतीत्यर्थः । अवगिरमाणैश्च पिशाचैर्मसशोणितम् (भट्टि० ८।३०) । अवगिरमाणं = निगिलिद्धम् ।

—गै (के गै शब्दे) । अवगीतं ख्यातगह्वर इत्यमरः । अवगीतं जन्ये स्याद् इति च स । अवगीता गमिते दशमिमाम् (कि० २।७) अवगीताम् = निन्दिताम् । प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः (उत्तर० २।२) । अनवगीतः = अनवद्यः । अवगीतमिदं रूपम् (प्रतिज्ञा० ४।८) । निन्दितमित्यर्थः । अवगीतमिदं सवमावाभ्यां भक्तकाननम् (हरि० २।८।६) । भुक्तकाननमिति पाठान्तरम् ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । दासेति दक्षिणानवगृह्णीयात् (रश्मीन्) (लाट्या० श्रौ० २।८।१३) । शिथिली कुर्यादित्याह । नृमणा । पितृयागाम् । अत्र हि ऋकारोऽवगृह्यते (पा० ८।४।२६ सूत्रे वृत्तौ) । अवगृह्यते पृथक् क्रियते । वातमूत्रपुरीषरेतास्यवगृह्णाति (चरक० सू० २६।४३) । बद्धानि करोतीत्यर्थः । स्वाग्निमवशमवगृह्णाति (दशकु०) । वशे कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुग्रहावग्रहयोर्विधाता (शिशु० १।७।१) । अवग्रहो निग्रहः । ससारावग्रहः (मालती०) । ससाररूपो बन्धः । प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहः च (रा०) । अवग्रहो बन्धः । परस्परवग्रहनिर्विकारौ (माल० ५।१४) । अवग्रहो निरोधः समयः । वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोपिणाम् (रघु० १।६२) । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । सर्वशब्दोप्योदनाथविग्रहेण प्रकृत्त ओदनशब्दोपि सर्वशब्दार्थविग्रहेण (पा० १।१।

२७ सूत्रभाष्ये कैयट) । अवग्रह् क्रीडीकार इत्युद्घोत । अवग्रहो ललाटम् (अमर) । अवगृह्यतेऽङ्कुशेनेति व्युत्पत्ते । अवगृह्यते=पाटयते । अथ च करिमतक एव नियतोऽनन्यविषय । योऽवग्रहोऽह ममेत्येतस्मिन्योजितस्त्वया (भा० पु० ३।२५।१०) । अवग्रहो दुराग्रहो निबन्ध । देवनीथ शसति पदाव-
ग्राहम् (ऐ० ब्रा० ६।३५) । पदान्यवगृह्येत्यर्थः । पदावग्राहमिति एमुलन्तम् । यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षाह प्रजाभ्य पजन्य स्यात् (ऐ० ब्रा०) । अवग्राह विच्छिद्येत्यनर्थान्तरम् । जीमूतोत्पजलो घन इति षड्गुरुशिष्य । पर्वत इति सायण । अनुपयुक्ते पवत एव वषति न तूपयुक्तेषु सस्येष्वित्यपि स । मन्दोपि नाम न महानवगृह्य साध्य (शिशु० ५।४६) । अवगृह्य=दण्डयित्वा । स्थिर विरोधमास्थाय वेत्यर्थः स्यात् । गान्धारी चिदुर चैव समाभाष्याव-
गृह्य च (भा० आश्रम० १८।४) । व्याधिमनोवपुरवग्रह (अग्निपु० ३३६।३३) । अवगृह्य पादाभ्याम् (सुश्रुत० १।१०।१।५) । अपवाष्य निपीडयेति वा । अव-
ग्राहस्ते वृषल भूयात् (पा० ३।३।४५) । अत्र वृतावुदाहरणम् । अवग्राहो
ग्रहोऽमिमवो वा । आक्रोशे विषये प्रयोगः, नत्वन्यत्र । गृहावग्रहणी देहलीत्य-
मर । अवगृह्यतेऽनया द्वारशाखेति स्वामी । मर्दिता समिता क्षीरनारिकेल-
घृतादिभि । अवग्राह्य (श० क० द्रु०) ।

—ग्लै (ग्लै हर्षक्षये) । नेमव ग्लापयन्ति (ऋ० १।१६४।१०) । नैन-
ग्लान श्रान्त कुर्वन्ति ।

—घट्ट (घट्ट चलने) । द्वाराणि समुपावृण्वन् कपाटान्यवघट्टयन् (रा०
५।१५।१०) । परत प्ररयन् पराणुदन् । जलौकोन्नगान्धुनावघट्टयेत् (सुश्रुत०
१।४२।१७) । लिम्पेत्, उपदिह्यात् । दर्व्या सततमवघट्टयन् (चरक० विमान० ७।
३०) । चलयन्, क्षोभयन् इत्यथ । शिरोभिश्चावघट्टनं (भा० वि० १३।२६) ।
अग्योग्यमवताडनैरित्यर्थः । सुरूपवर्णा बहव क्रव्यादैरवघट्टिता (भा० स्त्री०
१६।३६) । उक्तोऽर्थः ।

—घुष् (घुष् अवन्ये, शब्द इत्यन्ये) । अवघुष्टे समाजे च (भा०
आदि० १३४।१०) । वीरसमूहे डिण्डीरवशब्देनाहते सति । अवघुष्टान्मम् ।
अस्ति कश्चिदिह भोजनेनार्थित्येवमुच्चैर्घोष कृत्वा यद् दीयते तत्तथोक्तम् ।
अस्ति चात्रार्थे भारते प्रयोगः—अवघुष्ट च यद् भुक्तम् (भा० अनु० २३।५) ।

—घृष् (घृषु सङ्घर्षे) । मृदुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि
स्थलानि । उपजापविदा च कर्णजापं किमु चेतासि मृद्वनि मानवानाम्
(पञ्चत० १।३३७) ॥ अवखातानि भवन्तीत्याह । सलिलैः शुद्धैरेतेषा गो-
बालैश्चावघर्षणम् । (याज्ञ० ३।६०) । अवघर्षण मर्दनपूर्वकं शोधनम् ।

—घ्रा (घ्रा गन्धोपादाने) । बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत (वा० स० ६।६, १६) । आघ्राण कुरुतेत्यर्थः । अदूरे वाऽवशब्दः । अदूराज्जिघ्रतेत्याह । स्त्रियै मूर्धानमेवावजिघ्रति (पा० गृ० १।१८) । मुखेन स्पृशति, चुम्बति वा । मूर्धनि त्रिरवघ्राय (आश्व० गृ०) । अवघ्रातश्च मूधनि (रा० २।२०।२१) । मनुष्यै-रवघ्रातमन्यैवाऽमेध्यै (आप० घ० १।५।१७।५) । अवघ्रातमदूराद् घ्रातमिति वृत्तिः । समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा (आप० औ० ८।४।१६।३) । अवघ्रोऽवघ्राणम् । उक्तोऽर्थः ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि) । अव चष्ट ऋचीषमोऽवर्ता इव मानुष (ऋ० ५।६२।६) । अवचष्टे=दृशमवपातयति । अवोऽवस्तादर्थः । एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छित्तवजा रिपुणा नावचक्षे (ऋ० ४।५८।५) । इहावशब्दो नार्थे विशेष करोति । वेदे चक्षिङ् दर्शने वर्तते प्रायेण, तस्य ख्यात्रादेशोऽपि ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । अव द्वके अव त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा (ऋ० १०।५६।६) । अवचरन्ति=अवतरन्ति=अवरोहन्ति । अव मा पाप-मन् इति तितउनि पुल्यान्यवसिच्य ,पुरोडाशसवर्ताश्चतुष्पथेऽप्यवचरति (की० सू० ३०।१८) । अवचरति=न्यस्यति=निधत्ते । युक्त्याऽवचारयेत् स्नेह भक्ष्याद्यग्नेन वस्तिभि (अष्टाङ्ग० सूत्र० १६।१४) । अवचारयेत्=अन्त-र्गमयेत् । शस्त्रेऽवचारिते वाग्भि शीताम्भोभिश्च रोगिणम् । आशवास्य (अष्टाङ्ग० सूत्र० २६।२४) ॥ अवचारिते=अन्तर्न्यस्ते=प्रयुक्ते । विज्ञात बहुस सिद्ध विधिवच्चावचारितम् । न सिध्यत्यौषध यस्य (चरक० इन्द्रिय० १२। ७) ॥ अवचारितम् आसिक्तम् प्रयुक्तम् । कस्या कस्यामवस्थाया का वाऽस्याव-चारणा (का० स० खिल० रक्त० श्लो० १२) । अवचारणा=उपचार । सुश्रुते (१।३।१११) व्यत्रार्थे प्रयोगः । स तत्रैव द्रष्टव्यः । तुरगावचर स बोध-यित्वा (बुद्ध० ५।६८) । अवचर परिचारकः । सादीत्यथ । कर्णाश्वावित्तदग्र-वीद् गिरेरवचरन्तिका (अथर्व० ५।१३।६) । अवतरन्तीत्यर्थः । कथमपि ताला-वचरचारणचरणक्षोभ चक्षमे क्षमा (हृष० ४) । तालैरवचरति न्यञ्चतीति तालावचरश्चारणचरणः । अवचरो गोचरो विषयोऽपि ।

—चल् (चल कम्पने) । अन्योपि तन्मिष लब्ध्वा तस्य पार्श्वदिवाचलत् (राज० ७।१५६६) । अवाचलत्=अपासरत् ।

—चि (चिज् चयने) । यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्त (भा० वन० १६४। २६) । सन्त सदसद्विवेचनचरणा परीक्षन्त इत्याह ।

—चूर्णय् (नामधातु चूर्णात्प्रातिपदिकाणिञ्) । चूर्णैरवध्वंसयत्यवचूर्ण-यति । चूर्णं त्रणादेरपरि क्षिपति येन तत्पिहित भवति ।

—छद् (छद् अपवारणे) । शुक्लेन वस्त्रमट्टेनावच्छाद्य (चरक० विमान० ७।३०) । अवच्छाद्य प्रच्छाद्य । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव (वा० प० २।३।१६) । अवच्छेदो निश्चय तदभावोऽनवच्छेद = इदमित्थम्भावस्याज्ञानम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमृतये । स्वानुभूत्येकमानाय नम शान्ताय तेजसे (भर्तृ० २।१) ॥ अनवच्छिन्न = अपरिच्छिन्न = अपरिमित = अनवधि । घटत्वावच्छिन्नो घट । घटत्वेन धर्मेण पटादिभ्यो भिन्न इत्यर्थः ।

—छो (छो छेने) । अस्वै पुष्पोऽवच्छितोऽनुरेवैतद् भवति यदभ्यङ्क्ते (श० ब्रा० ३।१।३।७) । अवच्छिन्न = अवच्छात = त्वग्रहित । अग्नौ सक्ति-
र्ब्रह्मन्स्त्रिवचच्छातस्य (गौ० ध० ३।४।२) । अवच्छात = भक्त्यागेन कृशोभूत ।

—जि (जि जये, जय उत्कर्षप्राप्ति, जि जि अभिभवे) । अस्मिन्नेव वने पार्थो हूता कृष्णामवाजयत् (भा० वि० ४।१।७) । अवाजयत् = युद्धेनावजित्य प्रतिलब्धवान् । हतमृताश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् (भा० शा० ४।१।६) । अवजिग्ये = पराजिग्ये = अभिभवूव । अह वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते रिपून् (भा० वि० ४।५।६) । हेलया जेष्यामीति नीलकण्ठ । इदं च युक्तरूपम् । अवोऽवक्षेपण द्योतयति । गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युम् (भा० अनु० २।४।१) । उदितपूर्वं एवार्थः । त्रिवार प्रतिरोद्धा वा सवस्त्रमवजित्य वा (मनु० १।१।८०) । अवजित्य = युद्धेन प्रतिलभ्य ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । अवजानन्ति मा मूता मानुषी तनुमाश्रितम् (गीता ६।११) । अवजानन्ति = अवहेलयन्ति । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गहितम् । अवज्ञानमवमान, अनादर । अल्पसत्त्वेषु धीराणामवज्ञैव हि शोभते (कथा० १।८।१३१) । अनादर उपेक्षेत्यर्थः । आत्मन्यवज्ञा शिथिली चकार (रघु० २।४।१) । अवज्ञा = लाघवबुद्धिः । ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञाम् (मालती० १।६) । अवज्ञा = कुत्सा । अतिपरिचयादवज्ञा भवति । अवज्ञा तिरस्कारः ।

—डो (डोड् विहायसा गतौ) । अवरोहोऽवडीन स्यात् (भा० कर्ण० ४।१।२८) । इदं निगदव्याख्यातम् । (पातानां शतम्—) उड्डीनमवडीनं च प्रडीनं डीनमेव च (भा० कर्ण० ४।१।२६-२८) ।

—तस् (तसि भूष अलङ्कारणे) । दुष्टबुद्धिरयं पापं सद्यः शूलैः स्वतस्यताम् (तन्त्रा० १।१।६) । अवतस्यताम् = बध्यताम् । अवपूर्वस्यैव प्रयोगस्तत्सेनं केवलस्य, उत्पूर्वस्य वा । अलङ्कारो हि कुण्डलादिवर्धयति इति धातुर्बन्धनार्थमुपसङ्क्रान्तः । अवतस कर्णभूषणं भूषणमात्रं वा । कर्णवितसः शिरोऽवतस इत्यत्र भूषणमात्रे

प्रयोग । अवतसयन्ति दयमाना प्रमदा शिरीषकुसुमानि (शा० १।४) । अत्रावतस कर्णभूषणमाचष्टे । अवतसयन्ति=अवतसी कुर्वति ।

—तक्ष [तक्ष त्वक्ष तनूकरणे] । उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् (वी० ष० १।६।१३।२७) । वाश्यादिनाऽयस्मयेनानुकर्षणम् अवतक्षणम् । अवतक्षणानां स्वरविमन्थद्वय (आप० श्रौ० ७।१।३।३) । तक्ष्यमाणस्य यूपस्य शकलानाम् इत्यर्थः । अवशब्दोऽप्यस्तादर्थः । अध पतितखण्डानाम् इत्युक्तं भवति ।

—तड् (तड आघाते) । नैसर्गिकी सुरभिण कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिनं चरणैरवताडनानि । (उत्तर० १।१४, मालती० ६।४६) । पादाभ्यामवक्रम्य ताडनमवताडनम् ।*

—तन् (तनु विस्तारे) । यदाततमव तत्तनु (अथर्व० ७।६५।३) । यच्छेषो जारस्याततमायत तदवतत दैर्घ्यरहितं कुरु सकोच्य । अवतति सकोचने दत्ते । असख्याता सहस्राणि वे रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि (वा० स० १६।५४) । अवतन्मसि=अवतन्म=अवरोपयाम् । उज्ज्यानि कुर्म इत्यर्थः । अव ज्यामिव धन्वनो मन्यु तनोमि ते हृद (अथर्व० ६।४२।१) । अवतनोमि=ध्यपकर्षामि । दिवो मलमवतत पृथिव्या अध्युत्ततम् (अथर्व० २।७।३) । अवततम्=अवाङ्मुख प्रसृतम् । उत्ततम्=ऊर्ध्वं ततम् । अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी (रा० २।६७।१) । अवतता=दीर्घाभूता । लताशतैरवतता नदी (रा० ५।१४।२६) । अवतता=आच्छादिता । ज्वलितकसन्तेभ्यो रा (पा० ३।१।१४०) । इत्यत्र तनोतेर्ण उपसस्थानम् इति वार्तिकम् । अवतनोतीत्यवतान । अवतान उल्लोचश्चन्द्रोदय । अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभि (भा० सभा० ६।३) । अवतानं=लताप्रदानं । अवतत्य धनुष्व सहस्राक्ष शतेषुधे (वा० स० १६।१३) । धनुरपगतज्याक कृत्वा । ऋज्वीर्धनैरवतत्य कन्धरा (शिशु० १२।१८) । अवतत्य=नीचैरायम्य । खमवतत्य सलिलदा (वृ० स० २४।१६) । आकाशमाच्छाद्येत्यर्थः ।

—तप् (तप सन्तापे) । महर्षेणावतपति चरन्ती गोषु गौरपि (अथर्व० १२।४।३६) । अवतपति=अवोऽध तपति सतप्त करोति । अवतप्ते नकुलस्थित तवैतत् । (पा० २।१।४७) । इत्यत्र वृत्ताबुदाहरणम् । क्षेपे गम्यमाने प्रयोगः । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । अत्रावशब्दस्तापस्य न्यूनतामाह । अवतप्तम्=ईषत्तप्तम् । गुहामदवतापि स्यात् (श० ब्रा० १३।८।१।११) ।

—तम् (तमु काङ्क्षायाम्) । तस्मादद्भिरवतान्तमभिषिञ्चन्ति (तै० स० ५।६।२।२) । अवतान्तं मूर्छितम् ।

—तृद् (उतृदिर् हिंसानादरयो) । अवतृणत्ति दुन्दुभीन् (शां० श्रौ० १७।१७।५।६) । उपरमयति शान्तध्वनीन् करोतीत्यर्थं । अनवतृष्ण प्राण (शां० ब्रा० ११।१।६।३३) । अनवकृत्तोऽविद्युक्तोऽविलिष्ट ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयो) । रथादवततार च (रघु० १।५४) । अवरुरोहे-
त्यर्थं । तस्या (नगर्या) च नभसोऽवततार स (कथा० ३।५३) । सागर वर्जयित्वा
कुत्र वा महानद्यवतरति (शा० ३) । निस्नीभूय प्रविशतीत्याह । मत्स्नेहाच्चैव
राधाया सद्य क्षीरमवातरत् (भा० उ० १४।१।६) । स्तनयो प्रादुरभवदित्यर्थं ।
मुनिक्थ्या च सा शापात्तस्या जाताववातरत् (पञ्चत०) । अवातरत्—सम-
क्रामत् । शरीरपरिग्रहमकरोत् । कपोल पाण्डुत्वमवतरति ताली-परिणतिम्
(भोज० १।७२) । अत्रावतरतेगौण प्रयोगः । पाण्डुत्वमुपैतीत्येवार्थं ।
वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया (काद०) । अभिधेयमर्थमभिधातु
न प्रवर्तते ह्रीणोऽस्मीति । तत्प्रेयसीमाहूय सङ्गीतकमवतरामि (धूर्त०) ।
अवतरामि—प्रारभे । इहापि पूर्ववद् गौणो ध्यवहारः । पुरो यदिन्द्र शारदी-
रवातिर (ऋ० १।१३।१।४) । अवातिर—अवातर । तरते रूपमवोपसृष्टस्य
केवल तुदादित्व परिगृह्य शे विकरणे गुणाभावे इत्त्वम् । अन्यत्रापि वेद एषैव
प्रक्रिया वेदनीया । अभ्यभव, परामभव इति वार्थं । अव तस्य बल तिर (ऋ०
१०।१३३।५) । उदितचर एवार्थं । लोटि रूपम् । अवातिरञ्जयोतिषाग्निस्तमासि
(ऋ० ६।६।१) । अपाकरोदपाकर्षदिति तात्पर्यार्थं । प्रपूर्वस्तु तिरति (तरति)
वर्धने वर्तते इत्युपसर्गकृतोऽथभेद । शरीराद् भूषण सर्वमात्मन साऽवतारयत्
(रा० ४।१६।२६) । अवारोपयदित्यर्थः । कस्मिन्नवतितीर्षति ते पुण्यभाजि
प्रदेशे हृदयम् (हर्ष० १) । अवतरीतुमधो गन्तुमिच्छति—अवतितीर्षति । सह-
मित्र सहामात्य ससौदर्य सहानुगम् । जक्नुया यदि पन्थानमवतारयितु पुन
(भा० उ० १३०।३१) ॥ पन्थानमवतारयितुम्—उत्पथात्पथे नेतुम् । दृष्ट
एवावतीर्णोऽस्मि यद्रोगमतिदुस्तरम् (कथा० २४।१६५) । अवतीर्णं =
उत्तीर्णं । मेघपदवीमवतीर्णोऽस्व (शा० ७) । अवतीर्णो—अवरूढौ । प्रथमा-
वतीर्णयोवनमदनविकारा । प्रथमम् इदम्प्रथमतयाऽवतीर्णं प्रादुर्भूतो यौवन-
मदनविकारो येषां ते । तदनुरागवशां चास्य पत्नी केशानवतार्य (अवदा० जा०
२१) । अवतार्य—परिवाप्य—कर्तयित्वा । अथोद्देशादवतार्य पादम् (कु०
३।११) । अवधो न्यस्येत्यर्थः । स्वगात्रादवतार्य भूषणानि (मुद्रा० २।५) ।
अथाङ्गराजादवतार्य चक्षु (रघु० ६।३०) । चक्षुरवतार्य—प्रतिसहृत्य ।
रुद्धे गजेन सरित् सखाऽवतारे (शिशु० ५।३३) । अवतारस्त्यर्थम् । अवे
तृत्त्रोर्ध्व (पा० ३।३।१२०) इति सूत्रेऽवतारो नद्या इति वृत्ताबुदाहरणम् ।
अवतरति जलमवगाहतेऽनेत्यवतारः । कोप्येष सम्प्रति नव पुरुषावतारः,

(उत्तर० ५।३४) । पुरुषरूपेण पुरुषयोनाववतीर्णं (दिव) जातो देव इत्यथ । अवतरणमवतार सोऽस्यास्तीत्यवतार इति कथंचिद् व्याख्येयम् । भावेऽवतारशब्दः पाणिनेरविदित, कर्तरि च सुतरामविदित । कवयस्तु भावे बहुल प्रयुज्यते—वसन्तावतारसमये (शा० १) । अवतर इति तु युज्यते । इहावतार प्रारम्भ इत्यर्थः । परीवादनवावतार (रघु० ५।२४) । स एवार्थः ।

—दश (दश दशने) । फलावदशपूर्णाश्च चाङ्गैर्यं पानयोजिता (हरि० २।२९।११) । फलावदश = जम्बीराद्युपदश ।

—दय (दय दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु) । तस्मादेनमवदये (अथव० १६। ७।११) । अवदये विच्छिनद्धि, व्यवदधामि । तदेनास्तदवदयते यद् यजते (श० ब्रा० १।७।२।६) । अवदयते = आराधयति = रञ्जयति = परितोषयति । वरं तद् देवानवदयते (पञ्च० ब्रा० १६।१) ।

—दल (दल विशरणे) । मास चाप्याय्यते त्वक् च दलति (सू० २।१६६।६) । अवदलति = अवदीयते = विशीयते ।

—दह (दह भस्मीकरणे) । अवदाह उशीरम् । अवशब्दो न्यूनत्वे यथाऽन्यत्र । अवकृष्ट दह्यते न्यूनीक्रियते वा दाहोऽनेनेति व्युत्पत्तेः ।

—दिश (दिश अतिसर्जने) । अव प्रिया दिदिष्टुन (ऋ० १०।१३२।६) । प्रियाणि निर्दिशतेत्याह ।

—दिह (दिह उपचये) । दन्तरजसाऽवदेग्धि (कौ० सू० ३१) । अवदेग्धि उपलिम्पति ।

—दुह (दुह प्रपूरणे) । भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता धेनु च विश्वदोहस मिष च विश्वभोजसम् (ऋ० ६।४८।१३) । अवधुक्षत दत्त, प्रदिशतेत्यनर्था न्तरम् ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । यथा जलस्थ आभास स्थलस्थेनावद्ध्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थित (भा० पु० ३।२७।१२) ॥ जले स्थित आभास सूर्यप्रतिबिम्ब यदा कुड्यादौ स्फुरति तदा गृहकोणस्थितै पुरुषैर्यथा प्रथम जलस्याभासो लक्ष्यते इत्यादिरर्थः । सत्यानूते अवपश्यञ्ज-नानाम् (ऋ० ७।४९।३, अथर्व० १।३३।२) । अवयुस्य परस्परसाङ्कर्यपरि-हारेण पश्यन्त्यर्थः ।

—द् (द् विदारणे) । पूय स्वमाश्रयमवदीर्य कृच्छ्रसाध्यो भवति (सुश्रुत० १।६३।१) । अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीयते । विवर न ददा-तीत्यर्थः । विदारण भेदन द्विधाकरण भवति । अवशब्दस्तस्य नीचैर्गतिमाह । खनु अवदारण इति घातुपाठः । अवस्ताद् नीचैर्दारणमवदारणम् । तदिदं

खातादिषु शब्देषु स्पष्टम् । गा चावदीर्णा सहस्राविवेश (अवदा० जा० २८, श्लो० ५८) । उक्तोऽर्थः । भयावदीर्णं सङ्ग्रामादबद्धं बहु भाषसे (भा० कर्ण० ४०।१६) । भयाद् भग्नोऽपभ्रस्त इति यावत् । भयस्य हेतोः सङ्ग्रामाद् विद्रुत इत्यर्थः ।

—दो (दो अवखण्डने) । हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति (श० ब्रा० ३।१५।१६) । हृदयाशः प्रथमं खण्डयतीत्यर्थः । सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमासादीनि दन्तैर्नविद्येत् (बौ० ध० २।७।१२।८) । खण्डयेत्=नापच्छिन्नात् । दन्तखण्डितावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नाददीतेत्यर्थः । अव स्तोमेभी रद्दं दिपीय (ऋ० २।३।५) । (क्रुद्धं रद्दं शमयेयमित्याह । या रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं नाहरत्यायुष एव ताम-
वदाय वसति (श० ब्रा० १।३।३।१) । अवदाय=अशं छित्त्वा । वशाया अव-
दानानां तथैव तेषामवदानम् (श० ब्रा० ४।५।२।८) । अवदानमवखण्डनम् ।

—दै (दैप् शोधने) । येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च (पा० ४।१।४८ सूत्रे भाष्ये) । अवदातानि=शुद्धानि । अवदातं मुखम् (पा० १।१।२०) इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम् । शोधितमित्यर्थः ।

—द्युत (द्युत दीप्तौ) । गुहावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्याकर्तुल्यता (गीता ४।१८ इत्यत्र नीलकण्ठोक्तिः) । अवशब्दो द्योतनस्य न्यूनतामाह । हिशब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयते (वृ० उ० शङ्करवचः) । अवद्योतयते=बोध-
यति=स्मारयति । अत्रेव नार्थः ।

—द्रा (द्रा कुत्साया गतौ) । यत्र सुप्त्वा पुनर्नविद्रास्य-भवति (श० ब्रा० ३।२।२।२३) । नावद्रास्यन्भवति=निद्रालुर्न भवति, निद्रया नाभिभूयत इत्यर्थः । त्वाऽनवद्राणश्च रक्षताम् (अथर्व० १।१३) । अनवद्राण=निद्रा रहितः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । न सा गरन्द्यो मातृतमा दासा यदी सुसमुब्धमवाधु (ऋ० १।१५।५) । समुब्धमवाधु=अवाङ्मुखमपातयन् । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मैवावाधुस्तमो अस्त्वन्तं (ऋ० ४।१३।४) । अवाङ् अन्तरवाधु=अन्तर्निमज्जयामासु । आसिञ्चोदकमव धेह्येनम् (अथर्व० ६। ५।५) । एनमजमवधेहि=अथ श्रय, अवतारयेत्यर्थः । सोऽवैवावर समुद्रं दधावव पूर्वम् (श० ब्रा० १।६।३।११) । अवदधौ स्वस्मिन्नन्तरकरोदित्यर्थः । स वृत्रस्तथा ववूधे यथा समुद्रद्वयमपि स्वेन शरीरेणादवारेत्युक्तं भवति । या ते कृत्यां कूपेऽवदधु इमंशाने वा निचख्नु (अथर्व० ५।३।१८) । अवदधुर्नीचं पातयामासु । पचनमवधाय महावीरमवदधाति (श० ब्रा० ६।४।१।२१) । अवदधाति=अथ श्रयति, अवतारयति । यच्चोक्तं धर्मशास्त्रेण तत्ताव ।

दवधीयताम् (बृ० श्लो० स० ७।७७) । तत्र मनो धीयतामित्याह । अत्रार्थे
 दधतेरुभयथा प्रयोगा दृश्यन्ते सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वेन च । स वीर किं मुह्यति
 नावधत्से (भा० कर्ण० ८६।४३) । नावेक्षसे, न चेतयस इत्याह । यद् दोषा
 लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति (छा० उ० ८।१३।१) । अवधा = न्यधा
 = निहितवानसि । दक्षिण बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् (तै०
 आ० २।१) । अवधत्ते न्युञ्जी करोति = न्यञ्जयति = नीचं करोति ।
 मारुत्या मेषीमवदधाति वारुण्या मेषम् (आप० श्रौ० ८।२।६।१७) । अवद-
 धाति = प्रक्षिपति । मारुत्या मरुद्देवताकायामाक्षिपाम् । कर्तेऽवदध्यु-
 रूपसप मातर भूमिमेतामिति (आश्व० गृ० ४।६।८) । कर्ते = गते । अवदध्यु
 = नीचं दध्यु = निदध्यु । इत्यवटेऽवदधाति (भा० श्रौ० ७।८।६) । उक्तोऽथ ।
 न वै तदवकल्पते यदवस्य पादमवदध्याद् वा गो पादमवदध्यात् (श० ब्रा०
 ४।३।४।७) । अवदध्यात् = अवधो निक्षेपयेत् । (चमसे) न्यासयेत् । अथ मुसल-
 मादत्ते । तदवदधाति (श० ब्रा० १।१।४।१०) । उलूखलेन्तदधातीत्यथ ।
 त्रिलोककृद् ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति । ब्रह्मचारी न काममुखेष्वात्मानमवद-
 धाति (भा० शा० १६०।१०) । अवदधाति = निमज्जयति । आसजतीत्यर्थः ।
 ततस्तास्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा (भा० आदि० १।१।२२) ॥ अवदधे =
 निदधे । गतेष्ववकानवधापयेत् (आश्व० गृ० २।८।४।४) । सचापयेत्, सङ्ग्राह-
 येत् । यथा क्षुर क्षुरधानेऽवहित (बृ० उ० १।४।७) । अवहित = न्यस्त । त्रित
 कूपेऽवहितमेतत् सूक्त प्रतिबभौ (नि० ६।२७) । कूपेऽवहितम् = कूपेऽन्त पति-
 तम् । त्रित कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये (ऋ० १।१०।५।१७) । उक्तोऽर्थः ।
 उत देवा अवहित देवा उन्नयथा पुन (ऋ० १०।१३७।१) । अवहितम् =
 पतितम्, अवञ्चम्, अधोगतम् । न सोपानाद् वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वीऽसी-
 देत् (आप० ध० १।२।५।१०) । अवहितपाणिर्न्युञ्जीकृतहस्तः । शृणु मेऽव-
 हिता वच (रा० २।६३।४) । अवहिता = दत्तावधाना = एकाग्रमना । कर्त-
 व्येष्ववहितेन भवता भवितव्यम् (प्र० च०) । उक्तोऽथ । लवणमेतदुदकेऽव-
 धाय (छा० उ० ६।१२।३) । अवधाय न्यस्य । दक्षिण बाहुमुद्धृत्य शिरोऽ-
 वधाय (गो० गृ० १।२।२) । अवधाय वेष्टयित्वा । प्रबद्ध हिरण्य हवन्याम-
 वधाय (का० श्रौ० १०।२।४) । हवन्यामवधाय = जुह्वा निधाय । कसमपा
 पूरयित्वा सर्वौषधी कृत्वा हस्ताववधाय, (गो० गृ० ३।२।३५) । हस्ता-
 वधाय = हस्तौ निमग्नौ न्युञ्जी कारयित्वा । हिरण्यमवधाय (तास्वप्नु)
 (आश्व० गृ० २।६।६) । निक्षिप्य, न्यस्येत्यर्थः । पादाग्रे दशमवधाय (मुद्रा०
 ५।१३) । दश निपातेत्यर्थः । सोऽज्ञायमान (बृ० उ० १०।१०) पुरुषानवधाय समन्तत
 (भा० आदि० १६२।२) । अवधाय = अवस्थाप्य । गच्छावधान नृपते ततो

दुःख प्रहास्यसि (भा० शा० २६।१६) । अवहित समाहितो भवेत्याह । वयं तु तमृते वीर वनेस्मिन्द्विपदा वर । अवधानं न गच्छाम काभ्यके सह कृष्ण्या (भा० वन० ८६।१७) ॥ अवधानं मनसः स्वास्थ्यम् ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयो) । यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिधूल निहतस्यावधावति (वा० स० २५।३४) । अवधावति=अवस्ताद् गच्छति । ये तव शरीराद्रसबिन्दवो निष्क्रम्य निपतन्तीत्याह । अदो यदवधावत्यवत्कमधि पर्वतात् (अथर्व० २।३।१) । अवरुह्य भूमिं धावतीत्युक्तं भवति ।

—अवधीर् (अवधीर् गणोऽपठित) । अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशडकसे भीरु यतोऽवधीरणाम् (शा० ३।१४) । अवधीरणा=तिरस्कार प्रत्याख्यायम् । अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया (शा० ६।१२) । अवधीरिताऽवमानिता ।

—धू (धूञ् अवधूतने) । अस्मे देवासोऽवधूनुता वसु (ऋ० १०।६६।१४) । हे देवा नोभिं वसु प्रेरयत, यथा फलिनं पादपो वातादिना कम्पितोऽवपातयति फलानि तथा कुरुतेत्यर्थः । अव दस्यू रधूनुथा । (ऋ० ८।१४।१४) । अवधू-नुथा =अवाक्षिप =अवाङ्मुखानपातय =परामुख । अपेत्य पत्रिभ्योऽवधूनो-त्यवधूतमिति (का० श्रौ० २।४।२) । कृष्णाजिनमवधूनोति, तल्लग्न धूल्या-दिकं कृष्णाजिनकम्पनेन उत्करे पातयतीत्यर्थः । एवमनिर्ज्ञातानि दैवताप्यवधूयन्ते (स्वप्न० १) । अवधूयन्ते=अवज्ञायन्ते=अवगण्यन्ते । विपरीतस्तु विद्वद्भिः स्वतन्त्रोप्यवधूयते (का० नी० १२।२) । अवमन्यते । रेणु पवनावधूत (रघु० ७।४३) । अवधूत =विक्षिप्त । इहावस्योपसर्गस्य नीचैस्त्वादि-रथो नास्ति । लीलावधूतैश्चामरै (मेघ० ३७) । अवधूतैरुपरि कम्पितैश्चलितं । आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः । (ध्वन्यालोके २।५ व्याख्यायाम्) । अवधूतो हस्तक्षेपेण सहसा पराशुम्न । अवधूतप्रणिपाता (विक्रम० ३।५) । अवधूतो निराकृतोऽवहेलित । आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवा (रा० १।६६।२१) । अवधूत तिरस्कृतम् । सुरवधूरवधूतभया शरै (रघु० ६।२०) । अवधूतभया =निरस्तत्रासा । गवाघ्रातमवधूतमवधूतम् (अन्नम्) (मनु० ५।१२५) । अवधूतम् पदावधूत पदापसारितम् । यो विलङ्घ्याश्रमान्मर्वानात्मन्येव स्थित पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते ॥ अवधूतवेष (भा० पु० १।१६।२५) । सन्यस्तवस्त्र । परैर्भुक्तोऽभिज्ञानानि वा जीर्णानि वसनानि यो वस्तेः स तथोक्तः । पापम् । अवधूय गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् (भा० वन० ५।२।२०) । कम्पनेनैव परासूय पराकृत्येत्यर्थः । रुचिरोऽवधूनोते प्रयोगः । चण्डी मामवधूय पादपतितम् (विक्रम० ४।६७) । तिरस्कृत्य, उपेक्ष्य, अवज्ञायेत्यनर्थान्तरम् ।

—धू (धूञ धारणे) । श्रूयता धर्मसर्वस्व श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । आत्मन
प्रतिकूलानि परेषा न समाचरेत् (भा०) ॥ अध्यवसीयतामित्यर्थ । वानप्रस्थस्य धर्मं
ते कथयाम्यवधार्यताम् (मार्क० पु०) । अवहित श्रूयतामित्यर्थ । न विश्वमूर्तेरव-
धार्यते वपु (कु० ५।७८) । अवधार्यते=परिच्छिद्यते । इदमित्यभूतमिति निश्ची-
यते । द्विरुच्चारित शतमप्यवधारयति (सुश्रुत० २।१६१।६) । अवधारयति=चिन्त-
यति । तत्रैवमवधियते सोम एवान्नम् (बृ० उ०) । अवधियते=अवसीयते=
निश्चित ज्ञायते । प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद् बन्धहेतुरवधारित (साङ्ख्य०
१।१८।५४) । अवधारितो निश्चित । पुरैव पुसाऽववृत्तो धराज्वर (भा० पु०
१०।१।२२) । अवोऽस्थाने । सर्वत्र यदवधारणोच्यते स एका त (सुश्रुते) ।
अवधारणे=याथातथ्येन । अस्तीत्युपन्नसत्त्वस्यावधारणम् (नि० १। १०) ।
निश्चयोऽभ्युपगम । विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे । प्रसादनेऽनुकम्पाया
द्विस्त्रिरुक्त न दुष्यति ॥ अवधारण नियमो नियोगकरणम् । यावदवधारणे (पा०
२।१।८) । यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यत्रावधारणमियत्तापरिच्छेद ।

—ध्वस् (ध्वमु अवस्र सने गतौ च) । ध्वान्त तमोऽवध्वसे हते (वृत्रे)
(ऋ० १०।११३।७) । अवध्वसे=अवस्तादगच्छत् । चूर्णैर्ध्वंसयति अव-
चूर्णयति । अवध्वंसयति=अवकिरति । य परुष पारुषेयोऽवध्वस इवारुण
(अथर्व० ५।२२।३) । अवध्वसो रजश्चूर्णं वा । क्वचिदवध्वस परित्यागमाह ।
तत्रावो ध्वसस्यासाकृत्यमाह ।

—नम् (राम् प्रह्वत्वे शब्दे च) । सर्वो हि बिभ्यत्तस्या आसीदति
अवनमति च (नि० २।६ इत्यत्र दुर्ग) । अवनमति प्रह्वी भवति । अद्य प्रभृत्य-
वनताङ्गि तवास्मि दास (कु० ५।) । त्वय्यादातु जलमवनते (मेघ०
४८) । लिखन्तास्ते भूमिं बहिरवनत प्राणदयित (अमरु० ७) । गलित-
नयनवारिण्याति पादावनामम् (शिशु० १।१३५) । पादावनाम याति=चरणयो
रवनति प्रणिपात याति । सवत्र विस्पष्ट उदितचर एवार्थ ।

—नश् (राश अदशने) अवनेशु कुरूणा हि वीर्याणि अर्जुनाद् भयात्
(भा० ४।१७२८) । अवनेशु =तिरोभाव जग्मु ।

—नह् (राह बन्धने) । अवनद्ध शनयितमप्स्वन्त (अथर्व० १।११६।२४) ।
अवनद्धम्=पिहितम्=आच्छन्नम् । सवालधानेन चर्मणावनह्य (का० श्रौ०
१३।३।१६) । उक्तोऽर्थः । गदा हेमपट्टावनद्धा (भा०) । चर्मविनद्ध दुर्गन्धि पूर्ण
मूत्रपुरीषयो (मनु० ६।७६) । चर्मविनद्ध चर्मणाच्छादितम् । यूप कृत्वा तु
मलयमवताह च तक्षकम् (भा० द्रोण० २०।२।७३) । अवनाहम्=त्रिवेण्युग-
बन्धनरज्जुम् ।

—निज् (गिजिर् शौचपोषणयोः) । तस्मात् पाणी अवनेनेवित् (श० ब्रा० १।२।१।२३) । शुन्धतीत्याह । प्रायेण निजिर्नि पूर्वं प्रयुज्यते । अत्राव-पूर्वं । अर्थे तु न कश्चिद्विशेषः । केवलमवशब्द शोधनजलस्यावपात द्योतयति । अन्यत्रापि—उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् (मनु० २।२०६) । अवनेजनम्=प्रक्षालनम् । पादमव-नेनिजे (ऐ० ब्रा० ८।२७) । प्रक्षालयामासेत्यर्थः । तस्य (मनो) अवनेनिजा-नम्य मत्स्य पाणी आपदे (श० ब्रा० १।८।१।१) । अवनेनिजानस्य=प्रक्षा-लयतः ।

—नी (गीञ् प्रापरणे) । मन्थे सम्पातमवनयेत् (छा० उ०) । सम्पातं हुतावशेषमासिञ्चेदित्यर्थः । त (पूर्णं ग्रहम्) न स्तूयमानेऽवनयेत् (श० ब्रा० ४।२।४।६) । स्तुतौ प्रवर्तमानाया होतुश्चमसे नावर्जयेदित्युक्तं भवति । उच्छेषेण वल्मीकवपायामवनयेत् (तै० ब्रा० १।८।६।२) । उक्तोऽर्थः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्ध्नि बध्वा अवनयेत् (गो० गृ० २।३।७) । सम्पातः=शेषः । अव-नयेत्=निपातयेत् । मन्थे सत्त्वमवनयति (श० ब्रा० १।४।६।३।४) । आसिञ्चति । उदपात्रेऽप्यतान् अवनीय (शा० गृ० १।२।२।२) । अप इव भ्रेऽव-नयति (का० श्रौ० १।६।३।२) । ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथु (ऋ० १।१६।८) । अवनीतमथ पातितम् । युवमत्रयेऽवनीताय (ऋ० १।१६।७) । उक्तोऽर्थः । अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् (का० श्रौ० १।४।३।३) । अवनीय-मानान्=प्रवणं नीयमानान् । जलेऽवतार्यमाणान् इत्यर्थः । अवनायस्तु निपात-नम् इत्यमरः । अवोदोनिय (पा० ३।३।२६) । इत्यवपूर्वान्नियतेर्घञ् ।

—नु (णु स्तुतौ) । असश्चत शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युव (ऋ० ६।८६।२७) । अवनवन्ते=गच्छन्ति=सङ्गच्छन्ति । अयमुपसर्ग-कृतो धात्वर्थबाधः ।

—नुद् (णुद् प्रेरणे) । कुरूनवानोदयिष्यस्त्व न त्वा व्यसनमात्रजेत् (भा० ब्राह्म० ८।६।६) । कुरूनचोदयिष्यस्त्वमिति पाठान्तरम् । तन्निर्दोषम् ।

—पत् (पत्लृ गती) । सोऽपि हसो गदा गृह्य रथात्तस्मादवापतत् (हरि० ३।१२।४।१२) । अवाप्लवत्, अवास्कन्दत्, अवाकूर्दतेत्यर्थः । अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि (ऋ० १०।६।७।१७, वा० स० १२।६।१) । अवपतन्ती=अवपतन्त्यः । अवाचीन पतन्त्य इत्यर्थः । श्येनावपातमवपत्य (प्र० च०) । अवपत्य=सरमसम-वतीर्य । जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते (मृच्छ० ६।२४) । कूलावपातः=रोषपतनम् । अवपातस्तु हस्त्यर्थे गते छन्ने तृणादिना (यादवो वैजयन्त्याम्) । रोधासि निघ्नन्नवपातमग्नं करीव वन्यं परुषं ररासं (रघु० १६।७८) । अवपाते

गजग्रहणार्थं गर्त इति मल्लिनाथः । अवपाताननमग्न मृगमिव कोभ्युद्धरिष्यति माम् (अवदा० जा०, २४, ४) । अवपातोऽवट । तस्मिन्स्तत्रावपतिते महिष्य केशवस्य या (हरि० २।१०८।५) । अवपतिते=अवतीर्णे । केशकीटावपतित क्षुत श्वभिरवेक्षितम् (भा० अनु० २३।६) । केशकीटा अवपतिता उपरि पतिता यत्र तत् । लघूनुन्नमयन्भावान् गुरुनप्यवपातयन् (कथा० २५।४२) । अवपातयन् =अवनमयन् । (प्रभञ्जन) ।

—पद् (पद गतौ) । पूष्णश्चक्र न रिष्यति न कोशोऽवपद्यते (ऋ० ६। ५।४।३) । अवपद्यते=अध पतति, अ शते । जामिमृत्वा माऽवपत्सि लोकात् (अथर्व० ६।१२०।२) । माऽवपत्सि=मा पतम्, स्वर्गल्लोकान्मा प्रच्योषि । कर्तमवपदात्यप्रभु (ऋ० ६।७३।६) । गर्तमवपततीत्याह । अवपद्यन्तामेषामायुधानि (अथर्व० ८।८।२०) । नश्यन्तिवत्यर्थ । ये गर्भा अवपद्यन्ते (अथर्व० ५।१७। ७) । अवपतन्ति । प्रच्यवन्तेऽवस्त्रवन्तीत्यर्थ । न्यङ्हुत्तानोऽवपद्यते न (ऋ० ४।१३।५) । अवपद्यते=अ शते=अध पतति । उत्क्रामात् पुरुष माऽवपत्था (अथर्व० ८।१।४) । माऽवपत्था=मा स्म नीचैर्गच्छ । मोषु देवा अद स्वर-वपादि दिवस्परि (ऋ० १।१०।५।३) । दिवस्परि दिव सकाशाद्भ्रष्ट मा भूदित्याह । यावन्त स्तोका अवापद्यन्त (तै० ब्रा० २।१।१।१) । स्तोका बिन्दवोऽपतन्तिवत्यर्थ । ब्रह्मा घृते हिरण्यमवपद्यते (लौ० गृ० ३६।६) । अवपद्यतेऽवष्टब्ना-तीति देवपालष्टोकाकार । यदि कीटोऽवपद्यते (आप० श्रौ० ६।१।२।३६) । अग्नि-होत्रस्य सान्नायस्योपरि पतेद् इत्याह । अथ ग्रन्थि करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेदवपद्यता इति (श० ब्रा० ३।६।१।२५) । नेदवपद्यतै=विकीर्णं विषितो विस्त्रस्तो मा भूदिति । गर्भं सह जरायुणाऽवपद्यताम् (लौ० गृ० ३३।३) । अवपद्यताम्=अधो गच्छतु । निष्क्रामतिवति तात्पर्यार्थ । अव भेषज पादय इमा सविवृत्सति (अथर्व० ८।६।१६) । अवपादय=नाशय । क्षत कीटावपन्न च यच्चोच्छिष्टाचित भवेत् (भा० शाल्य० ४३।२६) कीटावपन्नम्=यस्योपरि कीटोऽवपन्न पतितस्तद् । पक्षिजग्व गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । केशकीटावपन्न च मृत्प्रक्षेपेण शुष्यति (मनु० ५।१२५) ॥ केशकीटावपन्नम् (गौ० ध० २।८। ६) । उक्तोऽर्थः ।

—पा (पा पाने) । अय मित्राय वरुणाय शन्तं सोमो भूत्ववपानेषु (ऋ० १।१३६।४) । अवनत पानमवपानमिति सायण । अवनम्य पानमित्यर्थ । अस्मिन्स्तु सोमेऽवपानमस्तु ते (ऋ० १०।४३।२) । गौराद् वेदीयां अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद् याति सुतसोममिच्छन् (ऋ० ७।६८।१) । अवपानम्=पानस्थान पत्न्यादि । ऋश्यो न तृष्यन्वपानमा गहि (ऋ० ८।४।१०) । माप स्थात महिषेवावपानान् (ऋ० १०।१०६।२) । उक्तोऽर्थः । ऋश्यो मृग ।

—पा (पाल् लुगागम्) । अवपालितोऽरक्षितो भवतीति कोशकारा ।

—पाशय् (पाश + णिच्) । शमीशाखाभिरास्तीय दृढपाशावपाशिताम् (रा० ३।१५।२२) । अवपाशिता सर्वतो बद्धाम् । अत्रोपसर्गस्य प्रसिद्धार्थस्य बाधः ।

—पीड् (पीड अवगाहने) । ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीडय बलादिव (भा० १।६२६२) । अवपीडय = आबध्य । ममज्जेव मही तस्य भूरिभाराव-पीडिता (भा० पु० १।३७।१०) । अवपीडिता = अवगाढा । (नेत्रे) पार्श्ववपीडिते (सुश्रुत० २।१०।४।४) । पार्श्वयोः प्रान्तयोरवगाढे इत्याह । अवपीड इति नस्य-भेदः (सुश्रुत० २।४२।८) ।

—पृ (पृ पालनपूरणयोः) । मधुमेदोऽवपूर्णा च पृथिवी (हरि० ३।२६।५४) । अवपूर्णा = पूर्णा । इहावशब्दो नार्थं धातोर्विशिनष्टि । मधुमेदोऽवपूर्णा चेति पाठान्तरम् ।

—प्लु (प्लुङ् गतो) । द्रोणाय व्यसृजद् राजन् स रथादव प्लुत्वे (भा० द्रोण० १।२७।५३) । प्लुत्वेऽवततार । सिंहासनादवप्लुत्य (वृ० श्लो० स० २।८७) । प्लुत्याऽवतीर्येत्यथ । अवप्लुत्य रथात् कृष्ण (भा० पु० १०।७८।३) । उक्तोऽर्थः । अवप्लुत्य पदानि षट् स्वरथ पुनरास्थित (भा० द्रोण० १।४।७४) । अवप्लुत्य = अवतीर्य गत्वा । रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् (भा० वन० २६६।१०) । अवप्लुत सिंह इवाचलाग्रात् (भा० भीष्म० ८५।३८) । अवप्लुतः । घर्मवास्त्वमघर्मज्ञ सता मार्गदिवप्लुत (भा० सभा० ४।१।२०) । अवप्लुत = प्रच्युत = भ्रष्ट = विचलित । अवप्लुतौ रथापस्थाद्युधामन्यूतमौजसौ (भा० द्रोण० १।३०।४१) । अवप्लुतौ = अवतीर्णौ । अवप्लुत स्यादावि पृष्ठो वा (आश्व० गृ० २।१।५) । अवप्लुत = निमग्न (धृते) । अवप्लुतम् (भा० शल्य० ५७।१६) । प्रहारवञ्चनार्थं नञ्नीभूय नि सरणमवप्लुतमिहोक्तम् ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते (भा० शा० ३।३।५२) । अवबन्धो नीचो देहबन्धः । अवबन्धः (सुश्रुते २।३०।६।१२) । नेत्रपात्रयोः स्तम्भोऽवबन्ध इहोक्तः । प्रसितः प्रसक्तो यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते (पा० २।३।४४ सूत्रे काशिकायाम्) ।

—बुध् (बुध अवगमने, बुधिर् बोधने) । यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते (मनु० ८।५३) । अवबुध्यते = सम्यग् जानाति । दैवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थं सम्यगवबोद्धुम् (नि० ७।१ इत्यत्र दुर्गवचनम्) । अवबोद्धुं साकल्येनावगन्तुम् । तत्र मे कौशल सर्वमवबुद्ध विशाम्पते (भा० वि० ३।१०) । तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः (विक्रम०) । उक्तोऽर्थः ।

—भाष् (भाष् व्यक्तायां वाचि) । इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे

(भा० स्वर्गा० २।४०) । अवशब्दो धात्वर्थं न विशिनष्टि । द्वित्वाभाव आर्थः ।

—भुज (भुजो कौटिल्ये) । अवभुगभोगिफणमण्डला भुवम् (१५।५४) । अवभुग्नमवनमितम् ।

—भृ (भृञ् भरणे) । दीक्षान्तोऽवभृथ (अमरः) । अवभ्रियते यज्ञोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । इहावशब्द उत्तरपदार्थस्य न्यूनता नाह यथान्यत्र । रूढश्चाय प्रयोगो नापवाद्यः ।

—मन् (मन ज्ञाने मनु अवबोधने) । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे (उत्तर० ७।८) । अवजानासि, अवगणयसीत्यर्थः । योऽवमन्यते ते मूले हेतु-शास्त्राश्रयाद् द्विज (मनु० २।११) । उक्तोऽर्थः ।

—मान् (मानं पूजयाम्) । भिक्षेत भिक्षा प्रथमं या चैनं नावमानयेत् (मनु० २।५०) । प्रत्याख्यानं न तिरस्कुर्यात् ।

—मुच् (मुच्लृ मोक्षणे) । मेखलामवमुञ्चते (गो० गृ० ३।४।२३) । अवमुञ्चते = अघस्तामुञ्चते = अवतारयति । अवमुक्तोपानत्क = अवमुक्ते परिहृते उपानहौ येन सः ।

—मूर्च्छ (मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः) । वस्मादेषा कलहो नावमूर्च्छेत् (भा० उ० २६।३) । अवमूर्च्छेत् = वर्धते । अत्र मूर्च्छते केवलस्य योऽयं समुच्छ्राय-लक्षणः स एवावपूर्वस्य । अपि चाऽवो विशेषकः स्यात् । नावमूर्च्छेत् = नाप-कृष्येत, न शाम्येत । अवोऽसाकल्ये ।

—मृज् (मृजू शुद्धौ) । अथ यदन्तर्यामिं हृत्वा । अवाञ्चमवमार्ष्टि (श० ब्रा० ४।५।५।६) । अवमार्ष्टि = अवस्तामार्ष्टि = शोधयति । सव तूष्णीमनुकामन्मुच्य-मार्ष्टि अव च मार्ष्टि (बौ० श्री० २।१८।३६) । उन्मार्ष्टि = ऊर्ध्वभागे मार्ष्टि । अवमार्ष्टि = अवस्तादधोभागे मार्ष्टि । इमा ते वाजिन्मवमार्जनानि (ऋ० १।१६३।५) । अवमृज्यतेऽनेनेत्यवमार्जनमवमदनसाधनम् । कङ्कतविशेषः ।

—मृद् (मृद क्षोदे) । शत्रुबलावमदन (रा० ३।३५।११४) । अवमर्दन = विध्वंसकः । हस्तपादावमर्दनम् (पञ्चत०) । उद्धर्तनमित्यर्थः ।

—मृश् (मृश ग्रामर्शने ग्रामर्शने स्पशः) । अवमृशन्ती कलहसकान् (काद०) । परामृशन्ती स्पृशन्तीत्यर्थः । तद्वावमृश्य न विवेद (छा० उ० ६।१३।१) । अवमृश्य = अन्विष्य ।

—यज (यज देवपूजासगतिकरणदानेषु) । तास्ते यज्ञस्य मायया सर्वान् (वस्त्रस्य पाशान्) अवयजामहे (तै० ब्रा० ३।१०।८२) । अवयजामहे = यज्ञ-कर्मणा पराणुदामः । सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विष (ऋ० १।३३।७) ।

उक्तचर एवाथ । अव देवाना यज हेडो अग्ने (अथर्व० १६।३।४) । अवयज्=तिरस्कुर् । यजति पूजाकर्मा । अवस्तद्वैपरीत्यकृत् । पूजायाश्च वैपरीत्यमनादर पराक्रिया । यदेनश्चक्रमा वयमिद तदवयजामहे (वा० स० ३।४५) । अवयजामहे=अपनोदयाम् =अपाकुर्म । या ते अग्ने सूर्ये शुचि प्रिया तनूर्या दिवि याऽऽदित्ये या बृहति या जागते छन्दसि ता त एतेनावयजे (आप० श्रौ० ५।४।१६।४) । अवयजे=यजे=पूजयामि । अत्रानर्थकोऽव । यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि (वा०स० २०।१७) । या तेषामवया दुरिष्टि (अथर्व० २।३।१।१) । अवया अवयजन यागाननुष्ठानम् इति सायण । अपकर्षवचनोऽवोऽत्र नञर्थे वर्तते । साधीयसी खल्वेषा वृत्ति । अवेषा दन्दशूका (श० ब्रा० ५।४।१।१) अवेषा दूरीकृता अपनुन्ता । प्रजा सृष्ट्वाहोऽवयज्य सोऽकामयत वृत्र हन्यामिति (मै०स० १।१०।१४) । अहोऽवयज्य=अहोऽवेज्य=पाप्मानं विपूय ।

—या (या प्रापणे) । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषम् (वा० स० ३।४८) । अवयासिषम्=अवायासिषम्=अवानैषमित्यर्थ । वरुणस्य हेडोऽवयासिसीष्ठा (ऋ० ४।१।४) । वरुणस्य क्रोधमपनेषीष्ठा इत्याह । नू चित्सुदानुरवयासदुग्राण् (ऋ० ६।६६।५) । अवयासत्=अपगमयेत् । अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्न विजयफले विफल तपोधिकारे (कि० १०।१५) । अवययु =अवजग्मु । न जनोऽयमित्यवयये च स तापसै (कि० १२।१५) । अवयये=जज्ञे । कर्मणि लिट् । अथवा धर्मसुबोधसमयमवयात बालिश (शिशु० १५।१६) । अवयात=जानीत । भवा मरुद्भिरवयातहेडा (ऋ० १।१७।१६) । अवयातहेडा =शमितक्रोध । अवयाता सदमिद् दुमतीनाम् (ऋ० १।१२६।११) । अवयाता=अपाकर्ता =शमयिता । अवयाता हरसो दैव्यस्य (अथर्व० २।२।२) । अवयाता=अपगमयिता=शमयिता । उभयत्रान्तर्णीतण्यर्थको याति । नेह भद्र रक्षस्विने नावयै नोपया उत (ऋ० ८।४७।१२) । अवयै=अवयातुम्=इतोऽपवर्तितुम्=अपसप्तुम् । उपयै=उपयातुमुपसप्तुम् । उद्यान ते पुरुष नावयानम् (अथर्व० ८।१।६) । अवयानम्=अवाङ्गमनम् ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयो) । अवयुवती (नि० ४।११) । वियुञ्जाने ।

—राध (राध साध ससिद्धौ) । अवैतेनारात्सीरसो स्वाहा (अथर्व० ५।६।६) । अवरात्सी =अवारात्सी =व्यूध्यसि=न भवसि=न सिध्यसि=न सिद्धार्थो भवसि । यथैव षडवराध्नोति स रिक्त (ऐ० ब्रा० ३।७) । षट् छन्दो वषट्कारमाह । अवराध्नोति समृद्धयभावमाप्नोति ।

—री (रीङ् खवरो) । अवरीणो धिक्कृतश्चापीत्यमर ।

—रुच् (रुच दीप्ती प्रीती च) । अदो यदवरोचते चतुष्पक्षमिवच्छदि
(अथर्व० ३।७।३) । अवभासते । अवशब्दो रोचनस्यासाकल्यमाह । एव विरो-
चते इत्यस्य प्रतिद्वन्द्वि भवत्यवरोचत इति ।

—रुज् (रुजो भङ्गे) । अवरुज्य ययौ गुल्मान्पथस्तस्य समीपजान् (भा०
आदि० १।५।१३) । अवरुज्य=अवभज्य=नीचैर्भग्नान् कृत्वा । परस्वर्धे शाल
इवावरुगा (भा० कणा० ८२।५) । अवरुणोऽधोभग्न ।

—रुद् (रुदिर् अश्रुविमोचने) । अवक्षुतमवरुदित तथा श्राद्धे च वर्जयेत्
(भा० अनु० ६।१।४१) । यस्योपरि अश्रूणि पतितानि तद् (अन्नम्) अव-
दितमुच्यते ।

—रुध् (रुधिर आवरणे) । स ह गवा सहस्रमवरुधे (वृ० उ० ३।१।१) ।
व्रजेऽपिदधौ । कथ तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दौ युगपदवस्थेते () ।
नियम्येते इत्यर्थः । गामवरुणद्धि व्रजम् । यदा प्रवेशयतीत्यर्थस्तदा (ऽधिकरणस्य)
कर्मसज्ञा विहिता (पा० १।४।५१ सूत्रे न्यासे) । स्रोतसा वर्त्मान्यवरुध्यन्त
गर्भेण (सुश्रुते १।३२८।८) । अवरुध्यन्ते=पिषीयन्ते । आव इमंशा रुध्वा
(ऋ० १०।१०।५।१) । अपोरुणदित्याह । अपा गति रुद्धवानित्यर्थः । समुदाय-
निपातनाच्चाथविशेषेऽवरुध्यन्ते (द्विदण्डादयः) (पा० ५।४।१२८ सूत्रे काशि-
कायाम्) । अवरुध्यन्ते=नियम्यन्ते । यस्य चार्थेऽवरुध्यसे (रा० २।३०।६) ।
अवरुध्यसे=वार्यसे=बहिष्क्रियसे=अपनुद्यसे । सा मेऽमुष्माददमवरुध्यात्
(कौ० उ० २।३) । अवरुध्यात्=प्रापयेत्=आसादयेत्=उपनमयेत् ।
सर्वेषा छन्दसा वीर्यमवरुधे (ऐ० ब्रा० १।१) । प्राप्नोतीत्यर्थः । अवरोध
प्राप्तिरिति षड्गुरुशिष्यः । चुम्ब्यते शतकृत्वोऽवरुध्यते सहस्रकृत्व (ध्वन्यालोके
१।१४ व्याख्यायाम्) । अवरुध्यते=आलिङ्ग्यते । तेऽचन्त आम्न्यन्तश्चेत् ।
अमृतत्वमवरुत्समाना (श० ब्रा० १०।४।३।६) । अवरुत्समाना अवरोद्धु
प्राप्तुमिच्छन्त, ईप्सन्त इत्यर्थः । निगदितरूपजलधरजालैस्त्र्यहमवरुद्ध द्व्यह-
मथवाऽह । यदि वियदेव भवति सुभिक्षम् (बृ० स० २।४।२०) । अवरुद्ध-
माच्छादितम् । अन्यक्षेत्रे अवरुद्ध चरन्तम् (अथर्व० ३।३।४) । अवरुद्ध शत्रु-
भिर्निरुद्धमिति साधारणः । अथ बोधिसत्त्वस्तथेत्यस्मै प्रतिश्रुत्य यत्र ते नृपसुता-
स्तेनावरुद्धास्तत्राभिजगाम (अवदा० सुत० जा०) । अवरुद्धा=निरुद्धा ।
तासा चेदवरुद्धाना चरन्तीना मिथो वने (मनु० ८।२३६) । अवरुद्धाना पालेन
नियमितानाम् । अवरुद्धोऽचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च (भा०) । अवरुद्ध
सद्वाकारः । अवरुद्धा रथिन केकयेभ्य (भा० उ० २।२।२०) । अवरुद्धा
=निष्कासिता,=नि सारिता=निर्वासिता । देव्य परिणयाहता ।

अवरुद्धापि जयमत्यभिधाना (राज० ७।७२४) । अवरुद्धान्त पुरे निक्षिप्ता विधिवदनुदा । अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च (याज्ञ० २।२६०) । पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा सेवार्थं रक्षिता इति मिताक्षरा । प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहृतुं न शशाक ह (रा० ६।११३।१४) । हर्षपरीता हर्षवशाग हर्षेण परवतीमाह । अवरुद्ध वने राम दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि (रा० २।११७।२२) । अवरुद्ध पित्रा नियुक्तमिति तिलक । न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरुद्धु समुद्यतम् (रा० ३।१।३३) । अवरुद्धम् = उपरोद्धम् = नियन्तुम् । सर्वग्रहणं शुद्रावरोधनार्थम् (मनु० १।२ इत्यत्र मेधातिथिवचनम्) । अवरोध उपसङ्ग्रह । बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले । तव कार्यावरोधस्तु तस्माद् गच्छावमाचिरम् (भा० उ० ६८।२५) ॥ अवरोध = उपरोध = अन्तराय । अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव (भा० उ० ६०।५६) । अवरोधो राज्याप्रदानरूपो वृत्तिनिरोध इति नीलकण्ठ । अच्युतो रोधावरोधाद् ध्रुवो राष्ट्रे प्रतिष्ठति (कौ० सू० ६८) । अवरोधोऽथ पातनम्, सज्जनम् । फेनायमान स्रोतोवरोध (सुश्रुते) । अवरोध = उपरोध । निन्ये विनीतैरवरोध-दक्षं (कु० ७।७३) । अवरोध शुद्धान्त = अन्त पुरम् । यस्यावरोधस्तनचन्दनाना प्रक्षालनाद् वारि विहारकाले (रघु० ६।४८) । अवरोधोन्त पुरस्था योषित । दुर्गावरोध = शत्रुबलेन कृतो दुर्गरोध । प्रतार च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् (रा० १।४।३५) । प्रत्ययभेदो नार्थभेद । मन्ये प्रकाशकृत-मूर्धजानि रण प्रविष्टान्यवरोधनानि (ऊरु० १।३८) । अवरोधनानि = अन्त पुर-जन । राजावरोधनवधूरवतारयन्त (शिशु० ५।१८) । अवरोधनमन्त पुरम् । अवरोधनानि सिन्धो (शिशु० ८।८) । समुद्रमहिष्यो नद्य इत्यर्थः । योग्य कन्यावरोधने (वि० पु० ६।१।१२) । भार्यात्वेन ग्रहण इत्यर्थः । यो वै सवत्सरस्यावरोधनं चोद्बोधनं च वेद (ऐ० ब्रा० ४।१४) । अश आद्योऽवरोध स्यात् । सर्वेषां कामानामवरुद्धयै (ऐ० ब्रा० २।१७) । अवरुद्धिं प्राप्तिः, तस्यै । अन्नाद्यस्यावरुद्धयै (जै० ब्रा० १।७८) । उक्तोऽर्थः । कस्य चित्त्वथ कालस्य साङ्काश्यादागत पुरात् । मिथिलामवरोधक .. (रा० १।७।११६) । अवरोधक आगत = अवरुद्धमागत । अत्रार्थे परिवेष्टनरूपे केवलो रुधिरपि शक्यप्रयोगः । देवराज, दुरवरोधोऽयमनयोर्महावीरयोर्मिथो विमर्दं (महावीर० ६) । दुरवरोधो दुर्निवारः ।

—रुह् (रुह बीजजम्पनि) । अस्माकमुत्तम कृधीत्यादित्यमीक्षमागो जपित्वाऽवरोहेत् (आश्व० गृ० २।६।१२) । अवरोहेत् = ससद प्रपद्येत । याना-सतस्त्वक्षैवैनमवरुद्धाभिवादायेत् (मनु० २।२०२) । अवरुद्धावतीय । यो व्याघ्रा-

ववरुढी जिघत्सत पितर मातर च (अथर्व० ६।१४०।६) । अवरुढी=इत उपेती=अवाङ्मुखौ प्राप्ती । यदत्रिर्वाभवरोहन्नुबीसम् (ऋ० ५।७८।४) । अवरोहन्=अवगाहमान=प्रविशन् । अवरोहशताकीर्ण वटमासाद्य तस्थतु (रा० २।५२।६६) । अवरोहोऽवलम्बमाना शाखा या भूमौ पुनर्मूलानि बध्नन्ति । अमरोप्याह—शाखाशिफाऽवरोह स्यात् । शाखाया अवलम्बिनी शिफा । इतरेष्वागमाद् धम पादशस्त्ववरोपित (मनु० १।८२) । अवरोपितोऽवकलितो हीन कृत । शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपित विद्यात् (कौ० अ० ४।६) । अवरोपित शूलरोपितम् ।

—लग् (लगे लङ्गे) । अवलगनरूपेणोपगम्य (तन्त्रा० १।३) । कुशावलग्नसलग्नसप्तकीसभृतश्रियम् (शि० भा० २।५६) । अवलग्नम्=मध्यम्, उदरम् । क्षिप्तो हस्तावलग्न प्रसभमभिहत (ध्वन्यालोके ५।५१ व्याख्यायाम्) । अवलग्न. स्पृष्ट ।

—लम्ब् (लबि अवल्ल सने) । किं न पश्यसि, सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते (भट्टि० १८।४१) । त्वामवलम्बते=त्वत्सापेक्ष, त्वय्याधृत । उर्वशी राजानमवलम्बते (विक्रम०) । राजशरीर आत्मानमवल्ल सयति । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते (मृच्छ०) । चारुदत्तेन सम्बध्यत इत्यर्थः । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते (भाषापरि०) । साजात्य समानजातित्वमवलम्बतेऽपेक्षते । के भवन्तोऽवलम्बन्ते गते ह्यस्मिन्नधोमुखा (भा० आदि० १३।१६) । अवलम्बन्ते=निपतिता । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते (तै० उ० १।६।१) । अवलम्बतेऽन्तरा तिष्ठति । भूत हित्वा च भाव्यर्थे योऽवलम्बेत मूढधी (भा० आदि० २३३।१५) । अवलम्बेत=अयेत । शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम् (माल०) । अवलम्बितुम्=धर्तुम् । हस्तेऽवलम्ब्य तम् (कथा० १२१।१७६) । अवलम्ब्य—आदाय, गृहीत्वा । ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् (रघु० ३।२५) । उक्तोऽर्थः । अवलम्ब्यापरा कण्ठे हरिम् (हरि० २।८८।२६) । अवलम्ब्य=आसज्य परिरभ्य । चित्रलेखाहस्तावलम्बिता (विक्रम० १) । अवलम्बिता=अवष्टब्धा । कनकशृङ्खलावलम्बिनी (मुद्रा० २) । अवलम्बिनी=अवल्ल समाना ।

—लिख् (लिख अक्षरविन्यासे) । नीवीमवलिखतो द्विगुण (कौ० अ० १।७।२५) । दारुमयाना पात्राणामुच्छिष्टमन्वारब्धानामवलेखनम् (वी० ध० १।६।१३।२६) । अवलेखन धर्षणम् । यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति (आप० ध० १।२।८।५) । अवलेखन कङ्कतादिना केशानां विभागेनावस्थाप

नम । अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्थवलेखामिष मधु (भा० पु० ७।१२।१२) । अवलेखा शरीरमृजा, अलङ्कारणम् । अन्यत्र दुर्लभोऽत्रार्थं प्रयोग ।

—लिप् (लिप उपदेहे) । कर्णा याम्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपा पार्जन्या । अवलिप्ता दूषिता । अवशब्दो लेपस्य दौष्ट्यमाह । भार्गव भार्गव । अति हि नामावलिप्यसे (महावीर० ३) । अतिगर्वितोऽसीत्याह । गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथ प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् (रा० २।२१।१३) । अवलिप्तस्य गर्वितस्य । अवलिप्त मुख ब्रह्मन् दिव्याङ्गन्धान् बिभर्मि च (भा० आदि० १६।३७) । अवलिप्त दूषित लालादिना । अवलेप स्याद् गर्वे लेपने द्वेषणेपि चेति मेदिनी । अहकृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमा सुताम् (भा० आदि० १५।११) । अहकृतमहङ्कार, तेनावलिप्तैर्दूषितैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च (सवसेत्) (मनु० ४।७६) । अवलिप्ता घनादिमदगर्विता । केनान्येनावलिप्ता (मुद्रा० ३।२७) । अवलिप्ता = निर्बहिता, निस्सृदिता, हिसिता । अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि (हरि० १।२७।७) । अवलेपो गर्व, दर्प ।

—लिह् (लिह् आस्वादने) । आसुरी वै दीवजिह्वी देवानां प्रातः सवनमवालेद् (ऐ० ब्रा० ८।४) । अवालेद् = किञ्चिदलिक्षदित्यर्थः । नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढ हविर्यथा (भा० ३।२६१) । उक्तोऽर्थः । नवयीवनावलीढावयवा (दशकु०) । यौवनाभिव्याप्तगात्रा । औपचारिक प्रयोग । अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरीयमाण (वेणी० ३।७) । उदितचर एवाथ । पापामचोक्षामवलेहिनी च (भा० अनु० ११।१२) । अवलेहिनीम् = सृक्किणी लेलिहानाम् ।

—ली (लीङ् श्लेषणे) । कणचापच्युतैर्बाणैर्बध्यमानास्तु सोमका । अवलीयन्त राजेन्द्र वेदनाती भृशादिता (भा० कर्ण० २४।२६) ॥ अब्बालीयन्त = अवानमन्, भुवमालिङ्गन् । दोषा श्रोतस्ववलीयमाना घनीभावमापन्ता (सुश्रुत० २।१६५।१०) । अवरुध्यमाना अप्रवहन्तोऽविसर्पन्त । लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेष्टु गात्रेषु मैथिली (रा० ६।६६।४३) । अवलीयन्ती = अवलीयमाना = सङ्कुचन्ती = प्रविशन्तीव । विहगादिभिरवलीनैः (बृ० स० ५३।११४) । अवलीनैः = अवतीर्णैः । पुनर्वृक्षमवलीनो मन्थरकमब्रवीत् (तन्त्रा० २।४) । वृक्ष आलीन, वृक्षमाश्रित । आलानमवलीनाना वन्यानामिव दन्तिनाम् (यो० वा० ६ (२) ६३।७७) । अवलीना सलीना दुर्बला कृशा ।

—लुप् (लुप् लुप्त्वेने) । वृकवच्चावलुम्पेत । अवलुम्पेत = अवकृन्तेत् = सरभसमामृशेत् । अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया यथामिषम् । राजन्या

भरतश्रेष्ठ भोक्तुकिमा वसुधराम् (भा० भीष्म० ६।७३) ॥ अवलुम्पन्ति = अपच्छिन्दन्ति आच्छिन्दन्ति । अवलुप्यमान इव दृष्टिपातै (काद०) । औपचारिक प्रयोग ।

—लोक (लोक दर्शने) । नोल्लोकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दृष्टव्यम् (भर्तृ०) । वृत्ति च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्री नावलोकयेत् (गी० ध० सूत्र-व्याख्या-या मिताक्षरायामुद्धृत पाठ, मनौ ८।२३६ इत्यत्र तु. न विलोकयेदिति पाठ स्थित) । वृत्ति कण्टकादिमयीं तथोच्छ्रिता कुर्याद्यथोद्ग्रीवोपि क्रमेण कस्तां नातिपश्येदित्युक्तं भवति । अवशब्दोऽधोवचनं साम्प्रतम् । सलिलेष्ववलोकयत इवात्मानं प्रतिष्ठानस्य (विक्रम० २) । उच्चैः स्थितस्य प्रसन्नेषु वारिषु प्रतिबिम्बमात्मनो लभमानस्येत्यर्थः । आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् (कु० ३।५०) । घन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवैश्चाप्यवलोकिता । यत्. (मार्क० पु० १६।६५) ॥ अवलोकिता = अनुगृह्यता = अनुकूलमोक्षिता । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षा । जानामि जानामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या सम्प्रति सवृत्ता (प्रतिमा ७) । अवलोकितपत्रका अधोनिक्षिप्ताभ्यां दृग्भ्यां शक्यदर्शनानि पत्रकारिण कसिलयानि येषां ते तथाभूता । स्थानेष्वस्य प्रयोगः । स्थानेतरां चोल्लोकयितव्यशब्द उच्छब्दस्य । अहो एवमुपसर्गवद्विहितं कवि । सुरपतिगुह्यावलोकिते (वृ० स० ५।६२) । अवलोकिते = प्रभाविते । अवलोकितेषु वारीणां सहस्राणि शतानि च (भा० आदि० २१।८।१८) । समाजमुरित्यनुषङ्गः । दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता (माल०) । अधः स्थिता दीर्घिका यतो लोकयितुं शक्या स दीर्घिकावलोकनो गवाक्षस्त गता तत्र स्थिता । दिगवलोकनप्रासादः । यत्र स्थितेन सर्वा दिशोऽवलोकयितुं शक्यन्ते स तथाभूतः । प्रेषितस्ते यदा वीर हनूमानवलोकक (रा० ६।१०।१।१३) । अवलोकक = अन्वेषक. = स्पश = चर ।

—लोच् (लोच् दर्शने) । अवलोचनमिति कामवासनाया अभिभाव इति कोषः ।

—वद् (वद व्यक्ताया वाचि) । मा श्रियोऽववादिष्मेति दुरववद हि श्रेयस (ऐ० ब्रा० ५।२२) । निन्दया मा हिंसिष्य, माऽवक्रुक्षामेति वाऽऽह । अववाव-स्तु निर्देशो निदेशः शासनं च तत् (अमरः) । कार्यमवलम्ब्य वादो वदनं कथनमववादः । किं मह्यभाक्तेति । एतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन् (ऐ० ब्रा० ५।१४) । अववदिता = अवच्छिद्य वदितुं समर्थ (सायणः) । अववदिता इत्यर्थः । अत्र मान्त्र्य इति षडङ्गरशिष्यः ।

—वा (वा गतिगन्धनयो) । न्यग् वातोऽववाति (ऋ० १०।६०।११) । अववाति नीचैर्वाति । न्यक्छन्दसमभिव्याहारादवोऽनर्थक ।

—वी (गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु) । अववेति सुक्षय सुते मधु (ऋ० १०।२३।४) । अववेति=अन्वेषते ।

—वृष् (वृषु सेचने) । यस्याग्निहोत्र स्रुच्युन्नीतमुपरिष्ठादववर्षेत् (श० ब्रा० १२।४।२।१०) । अग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तम् । यस्याग्निहोत्रमववर्षेत् (आप० श्रौ० ६।१।२।४०) । होमार्थद्वयस्योपरिवर्षविन्दुनिपतेदित्युभयत्र साधारणोऽर्थः ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । अवाजुष्टान् विध्यति कर्त्तुं अन्नतान् (ऋ० ६।७३।८) । अवविध्यति=अध क्षिपति । अवविद्धं तौग्यमप्स्वन्त (ऋ० १।१८।६) । अवविद्धम्=अवहितम्=निपातितम्=अध क्षिप्तम् ।

—शद् (शद्लु शातने) । अग्नेर्व्यवशादमन्वसुरा व्यवशेदु (श० ब्रा० २।१।२।१६) । व्यवशेदु = विशशरु = विशीर्णा अभूवन् ।

—शस् (शसु हिंसायाम्) । अवशसा नि शसा यत्पराशमोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्त (अथर्व० ६।४।५।२) । अवशसा अवस्ताद् हिंसनेन । अवपूर्वाच्छ्लेः क्विप् ।

—शिष् (शिष्टु विशेषणे, शिष असर्वोपयोगे) । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (वृ० उ० ५।१।१) । कियदवशिष्ट रजन्या (शा० ४) । उर्वरितमित्यर्थः ।

—शुष् (शुष शोषणे) । अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन (कुताभिषेकैर्न्यस्ता वल्कला) (रा० ३।७।२७) । अल्पमपि न शुष्का इत्यर्थः ।

—श्यै (श्यैङ् गतौ) । नावश्याय पपातोव्याम् (भा० आदि० १।७३।४०) । अवश्यायस्तुषारविन्दव । अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् (उत्तर० ६।२०) ।

—अन्थ् (अन्थ विमोचनप्रतिहर्षयो) । उदुत्तम वरुण पाशमस्मदवाऽधम वि मध्यम अथाय (अथर्व० १।८।४।६६) । अवअथाय=अवअथान्=अवस्ता-न्मोचय ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । त्रिवृद् दर्भमय पवित्र कृत्वा वसूना पवित्रमसीति शाखाया शिथिलमवसजति मूले मूलान्यग्रेऽग्राणि (आप० श्रौ० १।२।६।८) । अवसजति=ईषल्लग्न करोति । अव सङ्गस्यापूर्णतामाह, सा च शिथिलमित्यनेन क्रियाविशेषणेन प्रागेवोक्तेति नार्थोऽदेन । अवसक्त पितुस्तेऽद्य मृत स्कन्धे भुजङ्गम (भा० आदि० ४।१।३) । स्कन्धेऽवसक्त =स्कन्धे

निहित । अशिथिलमपराज्वसज्य ऋष्टे (शिशु० ७।१६) । गाढमालिङ्ग-
येत्यर्थः ।

—सङ् (षड्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । अव द्रोणानि घतवन्ति सीद (ऋ०
६।१६।१३) । अवसीद=अवतिष्ठस्वेति सायण । आस्तिक सतत शण्वन्न
कृच्छ्रेष्ववसीदति (भा० आदि० १।६२) । नावसीदति=न मुह्यति । न
हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति (कि० ४।२०) । वचनावसरे न वाच नियच्छति ।
अवश्य वक्तव्य वक्तीति तात्पर्यार्थः । नास्त्युद्यमसमो बन्धु कृत्वा य नावसीदति
(भर्तृ० २।८६) । अवसीदति=विपद्यते=नश्यति । कथमेत्य विपर्यय कर्गिणी
पङ्क्तमिवावसीदति (कि० २।६) । कथ विवेकिनी ते मतिरविवेक प्राप्य
नश्यतीत्याह । सीदतीमपि कौत्सेय न कीर्तिरवसीदति (भा० शा० ७।५।२६) ।
अवसीदति विशीर्यते नश्यति । विशरणगत्यवसादनेषु धातु पठित । उपसर्ग
द्योतका इत्यव उपसर्गो धातोरर्थमेकत्र नियच्छति । इदमेव द्योतकत्वम् ।
स रथो धनुष क्षोभादतीव ह्यवसीदति (भा० कर्ण० ३।४।१००) । अवसीदति=
न्यञ्जति, मज्जति । नावसीदति यथा गुरु प्रयोजनम् (काद०) । नावसीदति=
न विहन्यते, न नश्यति । सर्वमस्मत्कुटुम्बमवसीदेत् (दशकु०) । अवसीदेत्=
नश्येत् । उद्धरेदात्मानाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् (गीता ६।५) । अवसादो
हर्षोत्सादो मनोग्लानि । आत्मानं क्षीणोत्साहं न कुर्यादित्याह । चित्तं हि स्व-
कार्यादवसादयन्ति (यो० सू० १।५० भाष्ये) । निर्विण्णं कृत्वोपरमयन्ति विनि-
वर्तयन्तीत्यर्थः । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् (छा० उ० २।
२३।१) । अवसादयन् विलिखन् । आस्यन्तित्यर्थः । वैद्यासनावसाद (सुश्रुत० १।
१०।६।८) । अवसाद =अध स्थापनम् । स्वरावसाद (सुश्रुत० २।२६।२०) ।
स्वरस्योपक्षय इत्यर्थः । धैर्यावसादेन हतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसि धु
(कि० ३।३८) । धैर्यावलोक = धैर्यच्युति । बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेय प्रायोप-
वेशनम् (रा० ४।५।५।११) । अवसाद खेद (शारीरो मानसश्च) । अल
स्वपक्षावसादशङ्कया (माल० १) । अवसादो मङ्ग पराजय । नन्दन
वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् (रा० ६।१०८।१२) । अवसादनं हर्षपि-
कर्षकारकम्, चेतोग्लानिकरम् । अवसादनमिति त्वग्रोगस्य कण्डूयाया कृत्रि-
मैरुपायैरुत्पादनम् (सुश्रुत० २।३।२०) । उत्सन्नमृदुमासानां ब्रणानामवसाद-
नम् (सुश्रुते) । सरोहतो ब्रणस्योपयुपजातस्य मासस्यापाकरणमिहावसादन-
मुक्तम् । अति प्रबलपिपासावसन्नानि (काद०) । अवसन्नानि=क्षीणशक्ति-
कानि । कान्तारेष्ववसन्नानाम् (भा० वि० ६।२०) । हतोत्साहानामित्यर्थः ।
पित्रो सकाशमवसन्नदशोनिनाय (रघु० ६।७७) । अवसन्नदृशो =नष्टदर्श
नयोः=अन्धयो । ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु (रा० ५।४६।३८) ।

अवस्य । अवोपसृष्टस्य अवस्यतेर्लोपमध्यमैकवचने रूपम् । सखायो हरी
वाजिनौ विषितौ कुर्वित्याह । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने (नि० १।१७) । अवस्यति
हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति । य उ वैके चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसिता
(श० ब्रा० ७।१।१।१) । अवस्यति=स्वस्यावस्थितिं करोति । स्वकृत इरिणे
नावस्येत् (आप० श्रौ० ५।७।२५।६) । नावस्येत्=न तिष्ठेत् । इरिणेऽतृणे ।
अगद सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् (आश्व० गृ० ४।१।४) । अवस्येत् गृह
प्रविश्य वसेदिति हरदत्त । यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्षत्राणि
तस्मादश्लीलनामानि चित्रे नावस्येन्न यजेत (तै० ब्रा० १।५।२।६) । अवस्येत
निवसेदिति सायण । आद्यन्तयो पृथगवस्यसि मध्यतश्च (भा०पु० ७।६।३०) ।
अवस्यसि=स्थितो भवसि । कारणत्वेनावधित्वेन च विरामं करोषीति श्रीधर ।
प्रतिष्ठा वा एतस्य एष्टव्या य कृषिमवस्यति (काठक० १।७।१२) । शक्तिर्ममा-
वस्यति हीनयुद्धे (वि० १६।१७) । अवस्यति=समाप्तिमेति, क्षीयते । वागी
काणभुजीमजीगरुदवासासीच्च वैयासिकीम् (मल्लिनाथ सजीव्या उपक्रमे) ।
अवासासीत्=निरचिनोत्, निश्चितमजानात् । अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण
पुरवासिनाम् (भट्टि० १।६।१२) । अवसेया=जानीया । आशिषि लिङि
प्रयोगः । देवयजन एवैनं तदवसाययति (ऐ० ब्रा० ३।२) । उपवेश्यतीत्यर्थः ।
अवसानं जोषयेत् (आश्व० गृ० २।७।२, गो० गृ० ४।७।२) । अवसानं वास्तु ।
यमो ददात्यवसानमस्मै (ऋ० १०।१।४।६) । अवसानमावासः । दहनस्यानमिति
सायण । ददाम्यस्मा अवसानमेतत् (अथर्व० १८।२।३७) । अवस्यन्ति निव-
सन्त्यत्रेत्यवसानमावासस्थानम् । अवसानं भवत्वत्र (भा० उ० ३।१।१६) । अव-
सानं वसतिस्थानम् । दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम् (रघु० २।२३) । दोह-
स्यान्ते दोहकर्मणि परिणते सति । तच्छ्रद्धयाध्ययननिवेदितावसानाम् (रघु० १।
२ अवसानं विरामः, अन्तः । अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल (वेणी०
५।३६) । अवसानं निधनम् । इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागाम् (अथर्व० १६।१।४।१) ।
अवस्यति पर्याप्तं भवति प्रयाणमत्र स्थाने इत्यवसानम् । विमुच्या वयोऽवसा-
याश्वान् (ऋ० १।१०।४।१) । अवसाय=वियोज्यः । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने
(नि० १।१७) । अवसितं हसितं प्रमितम् (भट्टि० १०।६) । अवसितम्=
समाप्तम्=अपगतम् । अवसितो दशनार्थः (माल० २) । उक्तोऽर्थः । नवा-
वसिते वैनमाहरेयुः (श० ब्रा० २।३।२।८) । नवे गृह इत्याह । शरवर्षैरवसा-
यमाश्रयाशः (शिशु० २०।७।२) । अवसाय=अन्तः=नाशः । अवसायो
भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहम् (भट्टि० ६।८।१) । अवसाय=समापकः ।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छात् (ऋ० १०।२।७।६) । अवसातारम्=विमोक्तारम्

अवसेन वा अध्वान यन्ति (श० ब्रा० २।६।२।१७) अवस पाथेय पथ्यदनम् । अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिते (भेदिनी) । अत्रावपूर्वस्य स्यतेनिवासोऽर्थ इति प्रव्यक्तम् ।

—स्कन्द (स्कन्दिर गतिशोषणयो) । पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम् (शिशु० १।५१) । अवस्कन्द=आक्राम । स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च (भट्टि० २।११) । नदीं नदीमवस्कन्धावतीर्येत्याह । अवस्कन्द कर्षिष्यामि शिबिरेऽभ्याद्य दुष्करम् (भा० सौप्तिक० ३।२७) । अवस्कन्द = आक्रमणम् । न नाम प्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा । शक्य एष गिरिस्तात देवैरप्यवमदितुम् (हरि० २।४२।४५) । अवस्कन्देन=उपर्युत्प्लवनेन ।

—कृ (कृ विक्षेपे, स्कृ=कृ+सुट) । रोधासि धीरमवचम्करिरे महोक्षा (शिशु० ५।६३) । अवचस्करिरे=आलिलिखु । काशिकाया त्वत्रार्थेऽपोपसर्ग प्रयुक्त—अपस्किरते वृषभो हृष्ट । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् (नारद) । अवस्करोऽन्नमलम् । अवकरेथेऽप्यस्य प्रयोगो दृश्यते ।

—स्तम्भ (स्तम्भू रोधने, धारणे वा सौत्रो धातु) । अध्वानि हिम्मको योधै-
रवाष्टम्भि यजोधर (राज० ६।२५०) । अवाष्टम्भि=अग्राहि । अवष्टब्धो धृत इत्यर्थः । अवष्टब्धा सेना (पा० द्वा३।६८ सूत्रे काशिकायाम्) । समीपस्थेत्यर्थः । अवष्टब्धा गौ । निरुद्धा सती समीपस्थेति तत्त्वबोधिनी । पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी (रा० ५।५६।२३) । मया दृष्टेति हनूमद्वच । अवष्टब्धा= निरुद्धगमना । शोधयेत्पूर्ववाद तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्त शोधन भवेत् (याज्ञ० २।३ इत्यत्र मिताक्षरायामुद्धृत नारदवचनम्) । अवष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य । अवष्टब्धधनु राम क्रुद्ध त रिपुधातिनम् (रा० ३।२५।१) । अवष्टब्धधनुम्=गृहीतधनुषम् । अवलम्बितकार्मुकम्=घतकोदण्डम् । अवष्टब्ध च मे राम नक्षत्र दारुणैर्ग्रहे (रा० २।४।१८) । आक्रान्तमित्याह । प्रकृति स्वामवष्टब्ध (गीता० ६।८) । स्वामधिष्ठायेति पाठान्तरम् । वृद्धो भार्यामवष्टब्ध (रा०) । आधृत्य । तस्या कृत इति तात्पर्यार्थः । कोसल-
नृपतेर्द्वारमवष्टब्ध (रत्ना०४) । रुद्धेत्यर्थः । अवष्टब्धासौ माम् (महावीर० ५।५) । परिष्वज्य, उपगृह्य । क्रोडविभागेन मामवष्टब्ध (काद०) । उच्यतेऽर्थः । तिमिरैरावष्टब्धमाने जीवलोकै (काद०) । अवगुण्ठयमाने, आच्छाद्यमान इत्यर्थः । अवष्टब्धमान इव जलधरै (का०) । उपरुध्यमान, पुर सरणाद् वार्यमाण । अथ शोक समुत्सृज्य स्वावष्टम्भेन (कथा० ६।२२) । स्वावष्टम्भेन=आत्मा-
वलम्बनेन । प्रसन्नवदनो हृष्ट सावष्टम्भो नर शुचि (पञ्चत० १। २१५) । अवष्टम्भोऽप्यवसाय, निर्भीक शक्तिवद्धान वा । तत्कथमहू धैर्यावष्टम्भ

करोमि (पञ्चत० १)। धैर्यस्यावलम्बनम् आश्रयणम् । खड्गलतावष्टम्भनिश्चल* (मालती० ३) । अवष्टम्भोऽवलम्ब आश्रय । मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उप-
कल्पता (भा०पु० ५।६।११)। उक्तोऽथ । सावष्टम्भम् = सगर्वम् । सावष्टम्भा-
कृतिना (काद०) । सावष्टम्भा ओजस्विन्याकृतित्यस्य तेन । ईदृशोऽस्यावष्टम्भ
(रत्ना० ४) । अव्यवसाय , निश्चय । पलायनमवष्टम्भो वा (पञ्चत० ४) ।
स्थिरीभूय विरोध इत्यर्थः । रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा (रघु० ३।५३) ।
स्तम्भरूपेणेति महिलनाथ । अवष्टम्भ स्वर्णम्, तन्मयेन तद्विकारेणेत्येवमपि
शक्य व्याख्यातुम् ।

—स्तु (स्तुञ् आच्छादने) । शरासनज्यातलवारणध्वनि ** प्रकम्पयन्ता-
मवतस्तरे दिश (कि० १४।२६) । अवतस्तरे = आच्छादयामास । व्यानश्च
इत्यर्थः । उरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् (शिशु० ७।४७) । अवतस्तरे =
उपजुगुहे । नभोऽवस्तीर्यते जम्भकै (उत्तर०) । आच्छाद्यत इत्यर्थः । अवस्तारो
जवनिका । (पा० ३।३।१२० इत्यत्र काशिका) । आवसथ दद्यादुपरिश्रया-
मुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणम् (आप० घ० २।३।६।१५) । अवस्तरणमु-
परिपट ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । मा रायो राजन्सुयमादवस्थाम् (ऋ० २।
२७।११) । माऽवस्थाम् = दूरे मा स्थाम् । वियुक्तो मा स्म भूवम् इत्यर्थः । सो-
ऽवतिष्ठति (श० ब्रा० ५।४।३।२२) । अवरोहतीत्याह । क्षणमप्यवतिष्ठते
श्वसन्त्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ (रघु० ८।८७) । अवतिष्ठते = तिष्ठति,
ध्रियते । समुद्रमासामवतस्थे अग्निमा (ऋ० ५।४।१६) । अयं यो भूरिमूल
समुद्रमवतिष्ठति (अथर्व० ६।४।३।२) । अवक्रम्य तिष्ठति । उभयत्रावपूर्वस्ति-
ष्ठति सकर्मकः । मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता (कु० २।२८) ।
अवस्थिता = स्थिता । लम्बत आयस्तेति तात्पर्यार्थः । ते कर्पि त समासाद्य
तोरणस्थमवस्थितम् (रा० ५।४।३।२७) । अवस्थित सज्जम, जागरूकम् । अव-
स्थितमसम्भ्रान्तं (माम्) (रा० ५।५।८।३६) । अवस्थितो निश्चेष्टः । विषयये तु
पितुरस्या समीपनयनमवस्थितमेव (शा० ५) । अवस्थितम् = व्यवस्थितम् =
निर्णीतम् । नारीर्हत्वाऽनवस्थिता (मनु० ११।१३८) । अनवस्थिता — इत्वरी,
स्वैरिणी, असंस्थिता । आदित्य वीशनस वाऽवस्थाय प्रयोधयेत् (आश्व०शृ०
३।१२।१६) । ततो निययि कौरव्य अनस्थाप्य च तदबलम् (भा० वन० १६।
२६) । अवस्थाप्य = सान्त्वयित्वा, समाहितं कृत्वा । द्वैराज्यमवस्थापयितुकामोऽ-
स्मि (माल० ५) । प्रतिष्ठापयितुमना इत्याह । न शक्नोमि हृदयमवस्थापयितुम्
(उत्तर० ४) । अवस्थापयितुम् = स्थिरीकर्तुम् ।

—स्मि (स्मिङ् ईषद्वसने) । अव स्मयन्त विद्युत पृथिव्याम् (ऋ० १। १६८।८) । अवाङ्मुख प्रकाशन्त इत्याह ।

—स्यन्द (स्यन्द् स्रवणे) । नट अवस्यन्दने इति धातुपाठ । अवस्यन्दन नाट्यम् ।

—स्रस् (स्रस् सु अवस्रसने) । लवि अवस्रसन इति धातुपाठ । अवशब्दोऽधोवचनो यथान्यत्र—अवलम्बन्ते तरुशाखासु बल्कलानि यतीनाम् । परिस्खलितगतिरवस्रस्तवासा समायात (तन्त्रा० १।३) । इलथीभूतपतितवसन इत्यर्थः । असावलसिन शापशासनपट्टस्य (हर्ष० १) । असस्याध पतत इत्यर्थः ।

—स्वप् (जिह्वप् शये) । अथ रात्र्या व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् (रा० २।५६।१) । अवसुप्तमीषत् सुप्तम् इति तिलककारो राम । त शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे (रा० ३।५०।१) । उक्तोऽर्थः । स्थानेऽवशब्दप्रयोगो वक्ष्यवाचकवे । ईषत्सुप्त एव शब्द शृणुयान्न प्रसुप्त सुषुप्तो वा । इय पद्मावत्यवसुप्ता (स्वप्न० ५) । अत्रास्थानेऽव । न ह्यत्र स्वापस्याल्पताऽभिप्रेता । लेखकप्रमादो वाऽय स्यात् । अचकितमवसुप्त पाण्डवानामनीकम् । निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान (का० नी० सा० १६।७१) ॥ अत्राव सुतमामनिष्ट, अर्थं हि विपर्यसयति । गाढ सुप्तानामेव पाण्डवाना वध शक्यो द्रोणिना न त्ववसुप्तानामीषत्सुप्तानाम् । मन्ये कामन्दकोऽन्नानर्थकमव प्रयुङ्क्ते स्वापमात्रं च विवक्षते ।

—स्वृ (स्वृ शब्दोपतापयो) । अव स्वराति गगर (अथर्व० २०।६२। ६) । मन्द शब्दायत इत्यर्थः ।

—हन (हन हिंसागत्यो) । व्रीहीनवहन्ति । उलूखले मुसलेनावताड्य तुष विविनक्ति । अवासा जहि शर्धो यातुमतीनाम् (ऋ० १।१३३।३) । अवजहि=चूर्णय । अवैनान् दुन्दुभे जहि (अथर्व० ५।२०।१) । सचूर्णय, सपिण्डि । अव ब्रह्मद्विषो जहि (अथर्व० २०।६३।१) । उद्यस्त्व देव मूय सपत्नानव मे जहि (अथर्व० १३।१।३२) । उक्तोऽर्थः । अत्रोदाहरणेषु सर्वत्रावोऽयमुपसर्ग साकल्यमाह क्रियाया नासाकल्य यथाऽन्यत्र । इदमवश्यममुपेयम् । व्यवहारोऽत्र मानम् । कर्णाविघातनिपुणेन च ताड्यमाना दूरीकृता करिवरेण (तरङ्गभङ्गा) (नी० प्र० २) । अवघात = प्रहार । अधरे दत्तदन्तावघाते (सा० द०) । उक्तोऽर्थः । अवघातो व्रीहीणाम् । अवघात कण्डनम् । अवहननम् = कण्डनम् । अवहनना-योलूखलम् । (पा० २।१।३६।वृत्तौ) । अवहननमिति, फुफ्फुसस्यापि समाख्या भवति तथा च याज्ञवल्क्ये प्रयोग —वपा वसाऽवहननम् (३।६४) । वज्रे-णावहत श्याम् (=शेताम्) (अथर्व० ६।१३४।२) । अव साकल्ये ।

—हस (हसे हसने) । यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि (गीता० ११।४३) । अवहास = प्रहास परिहास । अवहास ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् (रा० ७।१८।८) । अवहास सनिन्द उपहास । कथं नु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि (भा० द्रोण० ७५।३) । अवहास्या = उपहासयोग्या । अन्तर्लानमवहस्य । इहावहास स्मितपर्याय । सार्थकोऽवशब्द । तत्रावहसित-श्चासीत् प्रस्कन्दन्निव सभ्रमात् (भा० आदि० १।१३६) । अवहसितोऽनाद-रेणोपहसित । अवशब्दोऽर्थे ।

—हा (ओहाक त्यागे) । परायदभ्योऽवहीये सखिभ्य (ऋ० १०।३४।५) । अवहीये = पृष्ठतस्त्यज्ये । अस्मास्ववहीनेषु (शा०) । उक्तार्थः । अवहीना कथा (दशकु०) । अवहीना = अवसिता = विरता ।

—ह (हृज हरणे) । समादिष्टो मया क्षिप्र घनूष्यवहरोत्तर (भा० वि० ४०।२) । अवहर = अवतारय । अवोऽर्थे । स्वान्यनीकानि बीभत्सु शनकैरवहा-रयत् (भा० द्रोण० १६।५१) । अवहारयत् = अवाहारयत् = प्रतिसमहरत् । रति चावहरेत्समम् (यो० वा० ५।२४।४४) । अवहरेत् = परिहरेत् । अवहरत्यग्ने-ऽभ्यावर्तिन्निति (का० श्रौ० १६।५।१५) । अवहरति = आत्मसमीप प्रापयति । व्यादव्यधेति (३।१।१४१) सूत्रेण एप्रत्ययेऽवहारशब्द कर्तरि साधित । अवहरति नोचैरप्सु कर्षतीत्यवहारो ग्राह । अवहारश्चौर इत्याभिधानिका । प्रयोगस्तु नयनयोरयन न यात । सभवत्यवहरति पचति (पा० ५।१।५२) सूत्रे प्रस्थमवहरति स्थाली प्रास्थिकीत्युदाहरण काशिकायाम् । उपसहरण-मवहार इति च तत्रैव । आधारादाधेयप्रमाणस्य न्यूनताऽवहार इति पद-मञ्जर्या हरदत्त । क्रियतामवहारोऽस्माद् युद्धाद् ब्राह्मणसंवृतात् (भा० आदि० १६०।३५) । अवहार कञ्चित्काल युद्धविराम । एव राजन्वहारो बभूव (भा० उ० १८२।३०) । ततोऽवहार सैन्याना तव तेषा च भारत (भा० भीष्म० ४८।१२०) । शिबिरं प्रति सहार इहावहार उक्त । अर्भकमवहृतं भवति (नि० ३।२०) । अवहृतमूनपरिमाणम् इति स्कन्दस्वामी । उत्तरा जुहमधुह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति (का० श्रौ० ३।२।२४) । अवहृत्य = अव-तार्य । आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत् । अवहार्यौ भवेता तौ दीर्घकालमवस्थितौ (मनु० ८।१४५) ॥ अवहार्यौ = प्रत्यर्पणीयौ । अवहार्यौ भवेच्चैव सान्वय षट्शत दमम् (मनु० ८।१६८) । अवहार्य = दण्ड्य , षट्शत दम दाप्य इत्यर्थः । युद्धावहारिक यच्च पितु स्यात्स हरेत्तु तत् (भा० अनु० ४७।४६) । युद्धेऽवह्रियतेऽपह्रियते जयेन प्राप्यते रथगजायुधकवचादिक तद् युद्धावहारिकम् प्रयत्नधनम् । धर्म्यं शुक्लमवहारयेत् (अधिकृतं) (आप० घ०

२।१०।२६।६) । ग्राह्येदित्यर्थः । कच्चिदभ्यागता दूराद्वाणजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहायन्ते शुल्क शुल्कोपजीविभिः (भा० सभा० ५।१४) ॥ अवहार्यन्ते = दाप्यन्ते ।

अवाङ् (अव + आङ्)

—कृ (कृ विक्षेपे) । कदा राघवौ लाजैरवाकरिष्यन्ति (रा० २।४३। १३) । आकीर्णविवस्तीर्णौ करिष्यन्ति लोका । तेन मामभित स्थित्वा शर वर्षैरवाक्त्रि (भा० द्रोण० १३१।२३) । उक्तोऽर्थः ।

—चि (चिञ् चयने) । अवाचिनोति कर्माणि न च सप्रचिनोति च (भा० शा० १६०।२७) । अवाचिनोति भोगेनापकर्षति । न्यूनतामापादयति ।

अवनि

—ष्ठिच् (ष्ठिबु निरसने) । अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप (मनु० ८।२८२) । अवमानार्थं निष्ठीवत इत्यर्थः ।

निस् (निर्)

—अज् (अज गतिक्षेपणयो) । निर्वो गोष्ठादजामसि (अथर्व० २।१४।२) । निरजामसि = निरजाम = नि सारयाम = प्रकालयाम ।

—अय् (अय गतौ) । यो भियातो निलयते (अथर्व० १।१।२।१३) । निलयते = निरयते । (निस प्रयोगश्चेत्) । निष्कामति, अपयातीत्यर्थः । स निलायत सोऽप प्राविशत् (तै० स० २।६।६।१) । निलायत = अन्तरधात् । यो निलाय चरति य प्रतङ्कम् । (अथर्व० ४।१६।२) । असित ते निलयन-मास्थानमसित तव (तै० ब्रा० २।४।४।१) । निलयन रक्षास्थानम्, शरणम् ।

—अस् (असु क्षेपे) । स होतृषदनादेक तृण निरस्यति (श० ब्रा० १।१। १।२३) । निरस्यति = बहिष्प्रक्षिपति । यथासि सर्वेषुभृता निरास्थत् (भट्टि० १।३) । निरास्थत् = प्रामाजीत् । मलिनान्युपरक्तानीवाकरोदित्यथ । युवयोहि कृते वृद्ध स कसेन निरस्यते (वि० पु० ५।१६।१३) । निरस्यते = अवहेल्यते = अवज्ञायते । सर्व ऊष्माणः अग्रस्तानिरस्ता विवृता वक्तव्या (छा० उ० २। २२।५) । अनिरस्ता = त्वरयानुच्चारिता । निरस्त त्वरितोदितमित्यमर । अह्नाय तावदहणेन तमो निरस्तम् (रघु० ५।७०) । निरस्तम् = अपाकृतम्, अपनीतम्, अपगमितम् । कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्त (रघु० १४।८४) । निरस्ता = बहिष्कृता = निर्वासिता । निरस्तपादपे देशे एरण्डोपि द्रुमायते (हितोप० १।६७) । निरस्ता नष्टा पादपा यत्र स निरस्त-पादपो देश तस्मिन् । इह निरासोऽसनिधानमाह लक्षणया । त्व पुण्डरीक-

मुख बन्धुतया निरस्तमेको निवापसलिल पिबसीत्ययुक्तम् (मालती० ६।४०) । निरस्त निक्षिप्तम् । निरस्त प्रहिते बाण इत्यमर । निरस्त प्रहितमाह बाणे विषये । यदा य प्रहित स बाणो भवति तदा निरस्तशब्द प्रहितार्थक इति कोषकृद्द्वयम् । न तु निरस्त पुंसि प्रहितबाणमाहेति तद्विवक्षितम् । त्रिषुत्तरे इत्युपक्रम्य प्रकृत पाठ । वाच्यलिङ्गका निरस्तद्विधलिप्तका भवन्तीति तदर्थः । कश्चिद् बाणविशेषस्य सज्ञा इमा इति मन्यमानो भ्रान्तः ।

—इ (इण् गतौ) । नियत् पूतेव स्वधिति शुचिर्गात् (ऋ० ७।३।६) । निरगात्=निरक्रमीत् । चिरप्रविष्टो निरगान्नैव सोन्त पुरान्नुप । निरगादरिवगस्य हृदयात्तु रुजाज्वर (कथा० १।८।८३) ॥ उक्तोऽर्थः । तीक्ष्णाञ्जनैनाञ्जितलोचनस्य य सम्प्रदुष्टो न निरेति नेत्रात् । श्लेष्मा (चरक० सूत्र० ५।१७-२१ इत्यस्य चक्रदत्तव्याख्यायाम्) । स्पष्टोऽर्थः । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीष निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । स एष निरय प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारक (भा० वि० १।८।२५) । निरय पारतन्त्र्यम् इति नीलकण्ठः । दुःखमिति तु साधीय स्यात् । दुर्लभो ह्यस्य निरय शशाङ्कस्येव कल्मषम् (रा० २।३६।२७) । निरय पापम् ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । यावदेतान्निरीक्षेह योद्धुकामानवस्थितान् (गीता० १।२२) । नि शब्द साकल्ये । सवत ईक्ष इत्यर्थः । निरीक्षते केनिबन प्रविष्ट क्रमेलक कण्ठकजलमेव (विक्रमाङ्क० १।२६) । न चोदके निरीक्षेत स्व रूपमिति धारणा (मनु० ४।३८) । स्वशरीरच्छाया नावलोकयेदित्यर्थः । इह निर कश्चिदर्थविशेषो नास्ति । निरीक्षमाणस्ता ददश (रा० २।७।४।१५) । निरीक्षमाण=इतस्ततो विचिन्वान् । निरीक्ष्य दिश सर्वा (रा० ३।५६।५) । सर्वतो विलोकयेत्यर्थः ।

—ईह् (ईह चेष्टायाम्) । निरीहस्य हतद्विष (रघु० १०।२४) । निरीहस्य=निश्चेष्टस्य ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । किं स्तुच्यप आनीय निरीक्षी (श० ब्रा० ११।५।३।४) । नि शेषमतिच इत्यर्थः । ता दिश निरुक्षति यस्यामस्य द्वेष्ट्यो भवति (बौ० ध० २।५।८।५) । निरुक्षति=अभ्युक्षति ।

—उब्ज् (उब्ज आर्जवे) । अहन्वत्र निरपामौजदर्णवम् (ऋ० १।८।५।६) । निरौब्जत्=प्रावाहयत् ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । आरादग्निं क्रव्याद निरीहम् (अथर्व० ८।२।६) । निरूहामि=निर्गमयामि । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूहति (भा० श्रौ० ६।१०।५) । निरूहति उद्धरति । प्राणानस्य निरीहीत् क्षिप्रेऽमु लोकमेष्यतीति

(श० ब्रा० १०।५।५।६) । निरोहीत् निरक्रमयत् । निरूहै त गभम् (श० ब्रा० ४।५।२।३) । उक्तोऽर्थः । गाहपत्यादुष्ण भस्म निरूह्य (श० ब्रा० १२।४।२।२) । निरूह्य=निष्कास्य एकतो राशीकृत्येत्यर्थः । निरूढपशुबन्ध (शा० श्री० ६।१।३३) । निरूढ = दत्तविरेचन । निरूहै सानुवासनै (चरक० सूत्र० १६।२२) ।

—ऋ (ऋ गतिप्रापणयो) । इय वै (पृथिवी) निऋतिरिय वैत निरपयति यो निऋच्छति (श० ब्रा० ७।२।२।२।११) । निऋच्छति पापमाचरति । निरपयति नीचैर्गमयति । विनाशयतीत्यर्थः । मा ते गोदत्र निरराम राधस (ऋ० ८।२।१।६) । निरराम=निर्गता मा भूमेत्याह । स्वे राधसि न आभजेति तात्पर्यार्थः । मा वो दात्रान्मरुतो निरराम (ऋ० ७।५।६।२१) । उक्तोऽर्थः । देवान्त्सब्राह्मणानृत्वा जिह्यो लोकान्निऋच्छति (अथर्व० १२।४।५३) । निऋच्छति=निर्गच्छति । प्रचयवत इत्यर्थः ।

—कस् (कस गतौ) । पिशुनस्यमिव रहस्य समन्ततो निष्कसति पुष्पम् (पद्म० श्लो० ४) । निष्कसति उद्गच्छति । निरकासयद्रविमपेतवसु वियदालयादपरदिग्गणिका (शिशु० ६।१०) । निरकासयत्=निरगमयत्, निरवासयत् । प्रायणीयस्य निष्कास निदध्यात् (ऐ० ब्रा० २।५) । स्थाल्या लग्न पुलाको निष्कास । स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या (याज्ञ० २।२६० इत्यत्र मिताक्षरायामुद्धृत नारदवचनम्) । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

—कुष् (कुष निष्कर्षे) । (तान्) गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतु (भा० पु० ३।१६।१०) । कुषन्ति=कुणन्ति=निष्कषन्ति (आन्त्राणि) । उपान्तयो-निष्कुषित विहङ्गै (रघु० ७।५०) । निष्कुषितम्=खण्डितम् ।

—कृ (कृकृज् करणे) । यन्मे अक्षयोरादिद्योत पाण्ड्यो प्रपदोश्च यत् आप स्तत्सर्वं निष्करन् (अथर्व० ६।२४।२) । निष्कुर्वन्तु निर्गतं कुवन्तिवत्याह । यददो देवा असुरास्त्वया निरकुर्वन्त (अथर्व० ४।१६।४) । निरकुर्वन्त=निराकुर्वन्त=प्रत्यादिशन् । यश्चकार स निष्करत् (अथर्व० २।६।५) । ग्रहविकारस्य निष्कृति शमन करोतिवत्याह । अनात्तैर्नैव तदार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति (श० ब्रा० १२।४।२।१) । निष्करोति=अपनयति । अपाकरोति । यद् दण्डेन यदिष्ट्वा यद्वास्-हर्षसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृति सेम निष्कृधि पूरुषम् (अथर्व० ५।५।४) । निष्कृधि=अगद निर्गतरोग कुरु । यदामयति निष्कृथ (हे ओषधय) (ऋ० १०।६७।६) । उक्तोऽर्थः । निर्यदी बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानास,

शवसा क्रन्त सूरय (ऋ० १।१४।३)। निरक्रन्त = निरकुर्वन् = निरकासयन् = निरगमयन्। निराह्वान् कृणोतन (ऋ० १०।१०।१।५)। निराकृणोतन = कल्पयत = सज्जान्कुरुत। ते मित्रावरुणावब्रुवन्युवभिद निष्कुरुतम् (ऐ० ब्रा० ८।४)। निष्कुरुतम् = सस्कुरुतम्। निर्मिता (शक्ति) निरकारि मे (भट्टि० १५।५४)। निरकारि = अभेदि = व्यशारि। निष्कृष्वाना आयुधानीव धृष्णाव (ऋ० १।६२।१)। सस्कृवाणा = शोधयन्त = सज्जीकुर्वन्त। निष्कर्ता विहृत पुन (अथर्व० १४।२।४७)। निष्कर्ता = समाधाता। यूयमीशिध्वे वसवस्तस्य निष्कृते (अथर्व० ४।२७।६)। निष्कृते = निष्करणस्य = परिहारस्य। ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते शठे। निष्कृतिविहिता सद्भिः कृन्घ्ने नास्ति निष्कृति (पञ्चत० ३।१५७)। निष्कृति प्रायश्चित्तम्, तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणाविभिर्नर्तः पापापनोदनम्। य मातापितरौ क्लेश सहेते सभवे नृणाम्। न तस्य निष्कृति शक्या कतुं वर्षशतैरपि (मनु० २।२२७)। निष्कृति = आनृण्यम्। तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिम् (ऋ० १०।१६।११)। स्त्रियास्तथाप चारिण्या निष्कृति स्यादद्वेषिका (भा० शा० ३।४।३०)। निष्कृतिर्दासीवदन्नाच्छादनमात्रेण द्वे स्थापनम्, धिक्करणमिति यावत्। भीमसेन त्वया कार्या तस्य (बालभवने) वासस्य निष्कृति (भा० वि० ३।३।१३)। निष्कृतिर्वेतन भूतिर्विर्वेश। उपकारप्रतिक्रियेत्यर्थः। गभनिष्कृति (हृष०)। परिनिष्ठितो विवृद्धो गर्भः। पुनस्तस्यैव वासो देय पुननिष्कृतो रथ (का० स० ८।१५)। निष्कृत सम्यक् कल्पित सज्जीकृत। निर्वैहि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनस (मनु० ११।५३)। अनिष्कृतैनस = अकृतप्रायश्चित्ता = प्रायश्चित्तेनापूतपाप्मान। एमीदेषा निष्कृत जारिणीव (ऋ० १०।३४।५)। निष्कृत सकेतस्थानम्। सोमो देवानामुपयाति निष्कृतम् (ऋ० ६।८६।७)। निष्कृत तस्कृत स्थानमिति सायणः।

—कृत् (कृती छेदने)। य उन्निया अप्या अन्नरश्मनो निर्गा अकृन्तदो-जसा (ऋ० ६।१०८।६)। निरकृन्तत् = निरमोक्षयत्। तस्य त शल्य निर-कृन्तत् (श० ब्रा० १।७।४।४)। निरकृन्तत् = उदहरत्।

—कृष (कृष विलेखने)। कालचक्र भ्रमिस्तीक्ष्ण सर्वं निष्कर्षयज्जगत् (भा० भीष्म० ५।१६)। निष्कर्षयत् = निष्कर्षयति = उद्धरति = सहरति। तममुत्र निरये वर्तमान वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति (भा० पु० ५।२७।२१)। कर्षणेन विश्लेषयन्ति। तत् सत्यवत कायात्, अङ्गुष्ठमात्र पुरुष निश्चकष यमो बलात् (भा० वन० २२७।१७)। निश्चक्राम = उज्जहार। बह्वि यथा दाहणि निष्कर्षन्ति गूढम् (भा० भीष्म० ४।२७)। निष्कर्षन्ति =

निर्मथन्ति । निष्कण्टुमर्थं चक्रमे कुबेरात् (रघु० ५।२६) । निष्कण्टुम् = आहतु-
माच्छेत्तुम् आमण्डुम् । इषीका च यथा मुञ्जात्कश्चिन्निष्कृष्य दशयेत् । (भा०
आश्व० १६।२२) । निष्कृष्य = उद्धृत्य । अयमत्र निष्कर्ष । सार इत्यथ ।
एतद्विदन्तो विद्वासस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् (मनु० ४।१२५) । अय्या सार
प्रणवव्याहृत्यादिकम् । अनुकर्ष च निष्कर्ष व्याधिपावकमूर्छनम् (भा० सभा०
१३।१३) । निष्कर्षं करार्थं प्रजापीडनम् इति नीलकण्ठ । स्त्रीणां बुद्धयर्थ-
निष्कर्षादिशस्त्राणि शत्रुहन् । बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वा
(भा० अनु० ३६।१०-११) । निष्कर्ष सार । निष्कर्षान्निश्चयात् (भा०)
निष्कर्षं संक्षेप ।

—क्रम (क्रम पादविक्षेपे) । स चक्रमे महतो निरुक्रम समानस्मात्
सदस (ऋ० ५।८७।४) । निश्चक्रमे = निर्जगाम । निरेवान्यतर क्रामति
प्रान्यतर पद्यते (श० ब्रा० ४।३।१।६) । उभयोरेकतरो निर्याति, एकतरश्च
प्राप्नोतीत्याह ।

—क्री (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये) । पशुमालभते सर्वाभ्य एव तद् देवताभ्यो
यजमान आत्मान निष्क्रीणीते (ऐ० ब्रा० २।३) । निष्क्रीणीते = निर्वेशेन
मूल्येन क्रीतेवाऽऽत्मान निमुक्तबन्ध करोतीत्यर्थः । अग्नेरेवास्य शरीर निष्क्री-
णामि सोमाद्रसम् (तै० स० २।१।२।७) । ऋषेऽह ते शत ददाम्यहमेषामे-
केनात्मान निष्क्रीणै (ऐ० ब्रा० ७।१५) । उदितचर एवात्र सर्वत्र पदार्थः ।
निष्क्रयो दीयता मह्य ब्राह्मणा हि धनार्थिन (भा० आश्व० ८६।१०) ।
निष्क्रयो मूल्यम् । दक्षिणा चात्र देया वै निष्क्रयश्च सुवणकम् (भा० १८।
३०६) । ददौ दत्त समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् (रघु० १५।५५) । निष्क्रय-
मात्मनोचकमूल्यम् । सम्यक् सम्पादितो वत्स भवद्भ्या गुरुनिष्क्रय (भा०
पु० १०।४५) । गुरुनिष्क्रयो गुरुदक्षिणा । इह भागवतकारस्य निष्क्रय-
शब्दस्योच्चारण कण्ठे नास्वलदिति चित्रम् । अथवा विदितोऽस्य रूढि प्रत्य-
नादर इति नातिचित्रम् । त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्त्वयग्रहाश्लेषसुखेन
निष्क्रयम् (शिशु० १।५०) । निष्क्रयो मूल्य वेतनम् । न निष्क्रयविसर्गाभ्या
भर्तुर्भार्या विमुच्यते (मनु० ६।४६) । निष्क्रयो विक्रय । विसर्गस्याण ।

—क्वथ (क्वथे निष्पाके) । सलिलद्रोणे नि क्वाथ्य (सुश्रुत० २।८०।१६) ।
नि क्वाथ्य = निष्क्वाथ्य = निष्पद्य ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । मक्षिका व्रणजातस्य नि क्षिपन्ति यदा कृमीन्
(सुश्रुत० २।१५।३) । निक्षिपन्तीत्यर्थः । अस्थाने ने स्थाने निस प्रयोगः ।
सोऽयं बहुलः, किंकृत इति न सुवेदम् । किं शेषे हा हतो भुवि । नि क्षिप्य दीर्घौ

निश्चेष्टौ (रा० ६।६३।१२) । नि क्षिप्तशस्त्र पृथिवी निरीक्ष्य पृथिवी-
पति (हरि० १।३०।२१) । नि क्षिप्तशस्त्र सन्यस्तायुध ।

—गम् (गम्बू गतौ) । अविबिन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुषिता गृहात् (मनु०
६।८३) । स्पष्टोऽर्थः । अर्शासि निर्गतानि (सुश्रुत० २।४८।१) । निर्गतानि=
विगतानि । स तु ब्रह्मकृषेरसे गतासुमुरग रुषा । विनिर्गच्छन्नुष्कोटद्या
निधाय पुरमागत (भा० पु० १।१८।३०) ॥ विनिर्गच्छन् (आश्रमाद्) निष्प-
तन्, निश्चरन्, निष्कामन् । तत प्रयान्त्यर्थः ।

—गल् (लौकिको धातु स्यन्दनार्थक) । निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घन नार्दति
चातकोपि (रघु० ५।१७) । निगलितो नि शेषेण स्तुतोम्बुगर्भो यस्य त तथा-
भूतम् ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) । निर्जुगोप निशाचरान् (प्रहस्त) (भट्टि० १४।
१०६) । कात्स्न्येन ररक्षेति भावः ।

—गृ (गृ निगरणे) । दासेरक सपदि सवलित निषादैर्विप्र पुरा पतग-
राडिव निर्जगार (शिशु० ५।६६) । निर्जगार उद्गीणवान् इत्यर्थः । त निर्ज-
गार बलवान्मीन (भा० पु० १०।५५।४) । निगीर्णवान्, न्यगारीत्, न्यगालीत् ।
नेरर्थे निर प्रयोगः । सोऽय भागवतकारस्यैव शोभते । कण्ठनिर्गीणशोणित—
(रा० ३।३५।६२) ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशय
(उत्तर०) । नि शेष ग्राह्यो निर्ग्राह्यः । रूपाश्रयेय सज्ञा । रूपनिर्ग्रहश्च
प्रयोग उपदेशे वा (पा० १।१।२२ सूत्रभाष्ये) । निर्ग्रह स्पष्टावभासः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । परिजनाह्वानेष्वदिशेत्यशरीरा वाचो
निश्चेरु (हृष० ४) । निश्चेरु=निर्जग्मु । वातोपि निश्चरस्तत्र प्रवेशे
विनिवायते (भा० आदि० ४२।३२) । निश्चरन्=वान् । पवमानः । न
च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूत निश्चरितु तत (भा० आदि० ४२।३२) ।
निश्चरितुम्=निष्क्रमितुम्=निरेतुम्, बहिर्गन्तुम् । तत सूर्यानिश्चरिता
कण शुश्राव भारतीम् । (भा० उ० १४६।१) । निश्चरिताम्=उद्गताम्
=उच्चरिताम् ।

—चल् (चल कम्पने) । पादाग्रे दशमवधाय निश्चलन्तीम् (मुद्रा० ५।१३) ।
अनपक्रामन्तीम् इत्यर्थः ।

—जि (जि जये, जि अभिभवे) । श्रेयान्मृत्युन निर्जय (भा० द्रोण०
२००।२७) । निर्जय पराजयः । स दत्त्वा निर्जिता वृद्धि करण परिवर्तयेत्

(मनु० ८।१५४) । निजिताम्=स्वस्वत्वेनात्मसात्कृताम् ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य च्छिद्र निरजानस्तद् धाव्याभिरपिदधुस्तद्धाव्याना धाव्यात्वम् (ऐ० ब्रा० ३।१८) । निरजानन्=अजानन्=अविदुः । यद्वैतौ (सूर्याचन्द्रमसौ) नोदियाता न हैवेह स्वचन पाणी निर्जानीयुः (श० ब्रा० ४।२।१।२) । निरिति न विशेषकृत् ।

—डी (डीङ् विहायसा गतौ) । निर्डीन निश्चल यानम् (भा० कर्ण० ४।१।२७) ।

—तक्ष (तक्ष त्वक्षू तनूकरणे) । निस्तक्षुण्वन्त्येव शिताग्रशस्त्रा (अवदा० जा० २६।२५) । निस्तक्षुण्वन्ति नि शेष तक्षुण्वन्ति ।

—तप् (तप सन्तापे) । यथा हिरण्य निष्ठपेदेवमेतमग्निष्टुन्निष्टपति (पञ्च० ब्रा० १७।६।४) । निष्टपेत्=नि शेष तपेत् । निष्टप्त रक्षो निष्टप्ता अरातयः (वा० स० १।७।५६) । नि शेष तप्ता इत्यर्थः । निस्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः । निसस्तपतावनासेवने (पा० ८।३।१०२) सूत्रे वृत्ताबुदाहरणप्रत्युदाहरणे । त निष्टपन्त तपसा धर्मम् () । निष्टपन्तम्=अग्निना पुनानम् ।

—तुद् (तुद् व्यथने) । सूचिभिरिव निस्तुद्यते (सुश्रुत० १।६।१।१८) । निस्तुद्यते=तोतुद्यते ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयोः) । स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति (भा० वन० २००।३२) । दुर्गाणि विषमाण्यतितरतीत्याह । कथं च निस्तरामास्माच्छृङ्गात् (भा० वन० २६३।४०) । निर्गच्छेमेत्यर्थः । निस्तरे-देकभक्तेन वैशाख्यो जितेन्द्रियः (भा० वन० १०६।२४) । निस्तरेत=यापयेत्=नयेत्क्षपयेत् । प्रतिज्ञा तामनिस्तीयः (भा० स्त्री० १५।१६) । अनिस्तीर्य=अपारयित्वा=अनपवृज्य=अनिरुह्य । अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् (याज्ञ० २।६) । अनिस्तीर्य=अपरिहृत्य । सालहृणि स तु निस्तीर्णं स्वभ्रातृ (राज० ८।२६७०) । निस्तीर्णो निर्गतः । अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः (भा० पु० १०।८६।३०) । अतीर्णप्रतिज्ञान=अपारितसङ्गरः । नाव निस्तीर्णकान्तारा (अवमन्यते) (भा० उ० १०५४) । त्रयोविंशतिरात्र यो योधयामास भार्गवम् । न रामेण निस्तीर्णः (भा० शा० ४६।१४) । निस्तीर्ण=निर्जितः । ससारं तव निस्तारपदवी न दवीयसी । अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणा (भट्ट० १।६८) । निस्तारः पारगमनम् । गृहीतराजवतनस्य तावन्निस्तारः कृतः (हितोप०) । निस्तारो निर्मोक्षः ।

—त्यज् (त्यज हानौ) । स मा निस्त्यक्तवान् (रा० ४।४६।८) ।
निरस्तवानित्यर्थः ।

—दश् (दश दशने) । निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वरदनच्छदम् (भा०
भीष्म० ४६।४२) । निर्दश्य=अवखण्ड्य । अत्र निरिति साकल्य नाह यथाऽ-
न्यत्र । आदश्येति पाठान्तरम् । दन्तान्निदशमान (हरि० २।२।४।३०) । अन्योन्य
ताडयन् घर्षन्नित्यर्थः ।

—दा (दुदाब् दाने) । निर्दत्तम् (पा० ७।४।४७ इत्यत्र वृत्तावुदाहरणम् ।
नि शेषेण दत्तमित्यर्थः ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यकार) ।
इमे पञ्चैते चत्वारोऽसावेक इति निर्दिशेयु (पञ्च० ब्रा० १०।३) । निर्दि-
शेयु=प्रविवेकेण कथयेयु कीतयेयु । नक्षत्राणि न निर्दिशेत् (भा० १३।
४६६२) । तत्तन्नाम्ना न कीतयेत् नोद्दिशेत् । धर्मस्थ कारणैरैतैर्हीन
तमपि निर्दिशेत् (मनु० ८।५७) । निर्दिशेत्=घोषयेत् । शाखाभङ्गेऽकस्माद्
वृक्षाणां निर्दिशेदरणोद्योगम् (बृ० स० ४५।२५) । निर्दिशेत्=ज्ञापयेत् ।
सज्ञया शकार निर्दिशति (मृच्छ०) । हस्तादिसकेतेन शकार बोधयतीत्यर्थः ।
आदावेष भूपति युद्धोद्योग स्वभूत्याग निर्दिशति (हितोप० ३।३६) । कर्त-
व्यत्वेनोपदिशति । परिगणनया निर्दिशन्तो बलाका (मेघ० २२) । गणनया
कीर्तयन्त । निर्दिष्टानि दशैतानि शरीराणि महर्षिणा (सुश्रुत० १।६।१९) ।
निर्दिष्टानि वर्णितानि । मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा (भा० वन०
१७३।१५) । निर्दिष्ट—निश्चित्य घोषित । उल्का नक्षत्रग्रहघाते तद्भूक्तीनां
क्षयाय निर्दिष्टा (बृ० स० ३२।१७) । उक्तोऽर्थः । इदं दशरथाय वै निर्दिष्ट
पायस मया (गोरेसियो स० रा० १।१५।८) । दशरथमुद्दिश्य निर्मितमित्यर्थः ।
स्वकर्मफलनिर्दिष्टं ततो जात्यन्तरं गता (मार्क० पु० १५।७६) । निर्दिष्ट
निर्धारितम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् (पा० १।२।४३) । प्रथमया
यन्निर्दिश्यत उच्चार्यते तत् । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते (मनु०
७।१४४) । निर्दिष्टमुक्तलक्षणम् । निर्दिश्यापट्नुते च य (मनु० ८।५३) ।
निर्दिश्य=विशिष्य निवेद्य । निर्दिष्टकारी=यथोक्तकारी । विस्तारवचन
निर्देशः (सुश्रुत० २।५५।१७) । ओ तत्सद् इति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध
स्मृतः (गीता १७।२३) । निर्देशो निरूपण वर्णनम् । एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्त
यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके (भा० शा० १०।८।३३) । अनिर्देशेन सामान्येन
सामस्येन अपृथक्त्वश्च, न तु शृङ्गग्राहिकया । समुदितमिति यावत् । कृताश
कतनिर्देशः कृतभक्त कृतश्रमम् । भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः (भा०

अनु० २३।७३) ॥ निर्वेश प्रतिज्ञानम्, सवित्, समय । सुरापान ब्रह्महत्या
गुरुतल्पमथापि वा । अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा (भा० शा०
१६५।३४) ॥ अशोष्यानि पातकानीत्यर्थः । येषां प्रायश्चित्तं न निर्दिश्यते
विधीयते तानि तथोक्तानि ।

—दिह् (दिह उपचये) । निर्दिध मासल भवतीति कोषकारो हलायुष ।

—दी (दीङ् क्षये) । अघ श्येनो जवसा निरदीयम् (ऋ० ४।२७।१) ।

निरदीयम् उदपतम् ।

—दुह् (दुह प्रपूरणे) । निरस्य रस गविषो दुहन्ति ते (ऋ० १०।७६।७) ।
निर्दुहन्ति=निष्कासयन्ति । वेदत्रयान्निरदुहद्भूमिं स्वर्तितीति च (मनु०
२।७६) । निरदुहत्=उदहरत् । ततस्तथा ददौ तस्मै रत्नानि मगधाधिप ।
निर्दुग्धरत्नरिक्तेव पृथिवी बुबुधे यथा (कथा० १६।८३) ॥ निर्दुग्धानि उद्धतानि ।

—दृ (दृ विदारणे) । निर्दारितासहृदयान्तरथाश्वनागान् (ऊ० १।३२) ।
निर्दारित विदीर्णमसहृदयं येषां तान् ।

—दै (दैप् शोधने) । यथैव क्षेत्रनिर्दिता निर्दाति क्षेत्रमेव च (भा०
शा० ६७।६) । निर्दाता=तृणाद्यपनयेन शोधकः । यथोद्धरति निर्दाता कक्ष
घान्य च रक्षति (मनु० ७।११०) । उक्तोऽर्थः ।

—द्युत् (द्युत दीप्तौ) । रायन्तरमेव तद्रूप निर्द्योतयति (पञ्च० ब्रा० ११।
२।७) । स्पष्टयति, विशदयतीत्याह ।

—द्रु (द्रु गतौ) । बहिर्बिल निर्द्रवतु (अथर्व० ६।८।११) । निर्द्रवतु=
निर्धावतु=त्वरित निष्क्रम्यापगच्छतु । ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कर्त्तर्यामि
निर्द्रव (अथर्व० १०।१।२१) । उक्तोऽर्थः । यस्माद्वा प्रागुदीचीरापो निर्द्रवे-
यु (लो० गृ० ११।१) । अमिष्यन्देरन्, प्रवहेयु ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । निररत्नौ मधवा त दधाति (ऋ०
१०।१६०।४) । निर्देधाति निष्कृष्य धारयतीत्यर्थः ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयोः) । सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्धावति (श०
ब्रा० १।६।३।१६) । निर्धावति=उद्भवति ।

—धू (धू विधूनने) । निर्धूतुते (शा० ब्रा० ३।१।८) । प्रेज्य बहिष्कुरुत
इत्यथ । यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रैव सलीनं शिष्ये (श० ब्रा० १।६।३।
१६) । निर्धूता विधूय नि सारिता सक्तवो यस्या सा तथोक्ता । निर्धूता-
न्वायुना पश्य सन्तान् पुष्पसञ्चयान् (रा० २।६५।१०) । निर्धूतान् प्रकी-
र्णान् बिक्षिप्तान् । बालमृगैश्च निर्धूतै (रा० ५।३७।४२) । अनुसारेण
प्रधावितैरित्याह । परुषाणि च सश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा (रा०

४।८।३२) । निर्धूत = अवक्षिप्त = तिरस्कृत । ज्ञाननिर्धूतकल्मषा (गीता ५।१७) । ज्ञानापहतपाप्मान इत्याह । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूता-
द्यास्त्वसाक्षिण (याज्ञ० २।७१) । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्त । दुःख शोक च
निर्धूय (भा० वि० ६६५) । निर्धूय = अपनुद्य = कम्पनेनेवापाकृत्य ।

—धृ (धृञ् धारणे) । किमलम्बताम्बरविलग्नमघ किमवर्धतो ध्वमवनी-
तलत । विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्त निरधारि तम (शिशु०
६।२०) ॥ निरधारि = निरणायि । व्यवसायि । वायुनिगच्छति त निर्धारि-
येत् (वा० प्रा० २।३।४१) । निर्धारयेत् = विधारयेत् = उपरमयेत् । यतश्च
निर्धारणम् (पा० २।३।४१) । जातिगुणक्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्-
करण निर्धारणम् इति वृत्तिः । निर्धारितेर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्
(शिशु० २।७०) । निर्धारिते निर्णति व्यवस्थापिते ।

—धे (धेट् पाने) । ते यज्ञस्य रस धीत्वा यथा मधुकृतो निर्धयेयु (श०
ब्रा० ३।२।२।१) । सचूषेयुरित्यर्थः । अग्निविषमहेनि वात् (अथर्व० १०।४।
२६) । निरधात् = निरपात् । निर्धयति (आदित्य) यदिद किं च शुष्यति (श०
ब्रा० २।६।३।१४) । नि शेषेण रसमस्य पिबतीत्याह । त निर्धीय निरस्यति
(श० ब्रा० १।६।४।२०) । निर्धीय = निर्धीय = निष्पाय = निष्पीय । नि शेषेण
सचूष्य । स एव धीत पश्चाद् ददौ इति च तत्रैव । निर्धीतो निष्पीत ।

—ध्ना (ध्मा शब्दाग्निसयोगयो) । निरध्नतां अधमो रोदस्यो (ऋ०
१।३।३।५) । निरधम = पराणुद । निरन्तरिक्षादधमो महामहिम् (ऋ० ८।
३।२०) । उदीरितोऽर्थः ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) । निर्ध्यायितोऽनिशम् । सुधासूतिकलामौलिम्
(राज० १।२७६) । निर्ध्यायित = निरन्तर ध्यायतश्चिन्तयत ।

—नम् (राम प्रह्वत्वे शब्दे च) । अन्नवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी
(रा० ५।२५।२०) । निर्णतोदरी लम्बोदरी, उदरिला, पिच्छण्डिलैत्यर्थः ।
अत्यन्तनिम्नोदरीम् इति तु तिलककारो राम । तनुमध्यात्व हि स्त्रीणा गुणः
सुरूपता विशेषयति । सा च विततानाम्नी करालेति नेद विशेषण युज्यते ।
देवशत्रुर्महाकायस्ताम्रास्थो निर्णतोदर (भा० ७।७८६४, हरि० १५६०४) ।
उक्तोऽर्थः । अन्यत्रापि रामायणे (३।१७।२६) शूपाखावाक्ये निर्णतोदरी-
ति प्रयोगः । तत्राप्युक्त एवाय । नपादित्यनन्तराया प्रजाया नामधेय निर्णत-
तमा भवति (नि० ८।५) । निर्णततमा । पुत्रस्तावत् पितुर्नोचैनतो भवति,
ततोपि नीचैर्नततम पौत्र इति दुर्ग । वयस पक्षयोर्निर्णामी भवत (श० ब्रा०
१०।२।१।५) ।

—नश् (राश अदर्शने) । निर्नष्टनामकृत्य—(राज० १।८३) । नितरां

नष्टानि नामकृत्यानि येषां ते । निष्कव्यादमनीनशत् (ऋ० १०।१६२।२) ।
निरनीनशत् समूलकाषमकषत्, समूलमुदच्छिनत् ।

—निज् (गिजिर् शौचपोषणयो) । पात्राणि निर्णेनिजति (श० ब्रा० १।३।१।२) । गात्राणि ताभिर्निर्णेनिकते (काठक० ३।४।११) । इहोपसर्गो धात्वर्थानुवादी, न विशेषक । निर्णिगिति पापशोधने उत्खणे वासस्थलङ्कारणे वा दृश्यते । वृद्धातिक्रमसभृतस्य महतो निर्णिगित्ये पाप्मन । प्रायश्चित्तमथा-
दिशन्तु गुरवो रामेण दान्तस्य मे (महावीर० ४।२५) ॥ निर्णिगिति शुद्धि ।

—नी (णीञ् प्रापरो) । निर्वै क्षत्र नयति हन्ति वर्चं (अथर्व० ५।१८।४) ।
निर्णयति (ब्रह्मगवी) = अपनयति । अग्निर्विषमहेनिरघात् सोमो निरणयीत्
(अथर्व० १०।४।२६) । निरणयीत् = निरणयत् = निरकासयत् । भगस्त्वेत इति
हस्तेगृह्य निर्णयति (कौ० सू० ७।६।१०) । निर्णयति निष्क्रमयति । कुमारीमिति
शेष । अभिपूर्वं निर्णयते नमो अस्त्वस्मै (अथर्व० १।१।२।२२) । पुरावृत्तकथो-
द्गारै कथ निर्णीयते पर (हितोप० ३।१०।५) । निर्णीयते स्वरूपतोऽवधार्यते,
परिच्छिद्यते । अलकृत्य शिशु सम्यगभ्यर्च्यं धवलाक्षतै । स्वस्ति वाच्य समा-
रूढबाहन निर्णयेद् गृहात् (वीरमित्रोदये २।५४ तमे पृष्ठे समुद्धत वृहस्पतिवच-
नम्) ॥ निणयेत् निष्क्रमयेत् । हस्तेगृह्य निर्णय (कौ० सू० ७।६।१०) । निर्णय
= निर्गमय = नि सारय । समौ निर्णयनिश्चयो (अमर) । अविपृत्तया तथापि मे
हृदय निर्णयमेव धावति (कि० २।२६) । निर्णय सन्देहान्तगमनमेवानुसरति अपे-
क्षत इत्याह । सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय (माल० १) । निर्णयो
व्यवसायात्मिका बुद्धि । सत्यान्तयो प्रकर्षापिकर्षयो साध्वसाधुनोरव्यभिचरित
विनिगमनम् । सन्देहनिर्णयो जात (शा० १।२७) । सन्देहविगम, निश्चय इति
यावत् । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् (भा० वि० १।७।३) ।
निर्णयः अपनयम्, खण्डनम्, अपनोदम् ।

—नुद् (णुद प्रेरणे) । क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञाम् (भा० आश्व० ६०।६०) ।
अपहरति, अपाकरोतीत्यर्थः । निर्णुदति यत्पुराकृतम् (भा० शा० १।६।६१) ।
निरमु नुद ओकस सपत्नो य पृतन्यति (अथर्व०) । निर्णुद = वह्निर्-
मय । निरेनमेभ्य सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एव वेद (ऐ० ब्रा० ५।११) ।
उक्तोऽर्थः । धाना मत्स्यान् पयो मास शाक चैव न निर्णुदेत् (मनु० ४।२५०) ।
न निर्णुदेत् = न प्रत्याचक्षीत ।

—पच् (डुपचष् पाके) । निष्पक्व क्वथितम् (अमर) ।

—पत् (पल् गतौ) । असङ्ख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरत
(मनु० १२।१५) । निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति । वधाय निष्पेतुर्द्वायुधास्ते युग-

क्षये केतवो यद्वदुग्रा (भा० भीष्म० ७७।४२) । शिबिरान्निर्गन्धु । निष्पतेदात्म-
लाभे वा व्यसने वा रिपो श्रित (कथा० ११।३२) । निष्पतेत्=निर्गच्छेत् ।
सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो य साधयेद् यश्च निष्पतेत् (याज्ञ० २।१६) । निष्पतेत्=
पलायेत । अक्षणा कृशानु किल निष्पपात (कु० ४।७१) । निर्गन्ध्यावित्यर्थः ।
निष्पतिष्यति वा बाह्या कक्ष्याम् (हर्ष०) । निर्गन्ध्या बाह्या कक्ष्या प्रवेक्ष्यतीत्यर्थः ।
नि स्तुवानस्य पातय परमक्षुतावरम् (अथव० १।८।३) । निष्पातय=
निष्कासय । तांस्तु निष्पतितास्त्रस्तान् (भा० सौ० ८।१०६) । निष्पतितान्,
निष्कान्तान्, विद्रुतान् । इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यस्वरथ-
सम्पूर्णं राज्यं निष्पातितं मया (रा० २।७५।१५) ॥ निष्पातितम् उत्सादितम् ।

—पद् (पद गतौ) । नेन्मेभिर्नैवैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति (श० ब्रा०
१।४।१।१०) । निष्पद्यातं=निष्क्रामेत् । स मे मुखान्निरपादीति (श० ब्रा०
१।४।१।१६) । उक्तोऽर्थः । निरपादि—निष्पूर्वात्पद्यते कर्तरि लुङि । योनी
रेतो मुक्तं न निष्पद्यते (श० ब्रा० ६।४।३।७) । न निष्पद्यते=न जायते ।
निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशा पृथक् (मनु० ६।२४७) । निष्पद्यन्ते
जायन्ते रोहन्ति पच्यन्त इति वा । कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पद्यते प्रतीक्षते
(कु० २।३७) । निष्पत्ति परिपाकः । मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया
(पञ्चत० १।२७१) । निष्पत्ति सिद्धिः ।

—पा (पा रक्षणे) । येना निरहसो यूय पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विष
(ऋ० १०।१२६।२) । निष्पाथ=सर्वतो रक्षयः ।

—पा (पा पाने) । हिरण्याद् घृतं निष्पिबति (तै० स० २।१३।१।८) ।
उद्धृत्य पिबतीत्यर्थः । सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारस (रा० ३।
१६।८) । निष्कृष्य पिबन्नित्यर्थः । मल्लात्मजन्मनो शोक कोपेन निरपीयत
(राज० ७।१४६७) । स्पष्टोऽर्थः । स यथा दृतिर्निष्पीत एव सलीन शिश्ये
(श० ब्रा० १।६।३।१६) । यस्मात् पानीय पीतं तेन यो रिक्तोऽभूत् स उच्यते
निष्पीत इति ।

—पिष् (पिष्टं सचूर्णने) । दन्तैर्दन्तास्तदा रोषान्निष्पिषे महामना
(भा० वि० १६।१४) । सचूर्णयामासेत्यर्थः । निष्पिषेणोरसा काश्चित् काश्चित्
पद्भ्याम् (रा० ६।८।२३) । ताड ताड ध्वसयामासेत्यर्थः । कर करेण
निष्पिष्य नि श्वसन्दीनमानस (भा० आदि० १५।१।४२) । निष्पिष्य=
निपीडय=मृदित्वा ।

—पीड (पीड श्रवगाहने) । दन्तनिष्पीडितो रस (सुश्रुत० १।१८७।१०) ।

दन्तं पीडयित्वा नि सारित । तस्य निष्पीड्यमानस्य भुजान्तरगतस्य च (रा० ४।१०।२०) । निष्पीड्यमानस्य बलवद् बाध्यमानस्य, गाढ सङ्कोच-मापाद्यमानस्येत्यर्थः ।

—पू (पूञ् पवने) । अथापि निष्पुनाति (श० ब्रा० १।१।४।२१) । अवधूनीतीत्यर्थः । परापूतमिति निष्पुनाति (का० श्रौ० २।४।१८) । शूर्प-चालनोत्थेन वायुना तुषान् पृथक् कृत्वाऽथ पातयतीत्यर्थः । प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगा (भा० पु० ६।१।१८) ॥ इह पुनन्तीत्येतावताऽलम् । नार्थो निरा । आचारहीन न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीता सह षडभिरङ्गै (वारिष्ठे धर्मसूत्रे) । पुनन्तु मा देवजना पुनन्तु वसवो धियः (ऋ० ६।६।७।२७) । इत्यादौ वैदिके वाङ्मये शोधनेऽर्थे शुद्ध पुनाति प्रयुक्तो दृश्यते । लोकेपि तथा—पुनाति पङ्क्तिं वक्ष्याश्च (मनु० १।१०।५) । हृद्गाभि पूयन् विप्रः (मनु० २।६२) । तज्ज पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् (याज्ञ० १।५८) । पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयासि सेय कथा (उत्तर० ७।२०) । इत्यत्र यथा । निरुक्तयोर्ऋषिकृत्यो शतपथश्रौतसूत्रयोस्तु निरोऽर्बन्ता न शक्याऽपह्नोतुम् ।

—पृच् (पृची सम्पर्क) । फलार्थस्तात निष्पृक्त प्रजालक्षणभावन (भा० वन० १८।१।५) । निष्पृक्तोऽसम्बद्धोऽसङ्ग इत्यर्थः ।

—पृ (पृ पालनपूरणयो) । विश्वस्मान्नो ग्रहसो निष्पिपर्तन (ऋ० १।१०।६।१) । पारयतेत्यर्थः । हव्य कव्य च विविध निष्पूत हुतमेव च (भा० ब्रा० ५।६।१६) । निष्पूतं तटाकारामादि ।

—बन्ध (बन्ध बन्धने) । अथ निर्बन्धासि नाह वक्ष्यामि (स्वप्न०) । निबध्नन्ति हस्तेन सोय कोपादताडयत (राज० ७।७।२२) । अभिनिविशमान , हठ कुर्वन्तित्यर्थः । निबध्नतातिमात्रं च गालवेन (भा० उ० १२३।१६) । बलवत् प्रेरयमाणेनेत्यर्थः । गुरुणा चैव निर्बन्धो न कतव्यः कदाचन (भा० अनु० १०।४।८०) । निर्बन्धो हठ , आग्रहः । स विदित्वाऽथ भार्यायास्त निबन्ध विकर्मणि (भा० पु० ३।१।३०) । निर्बन्धो हठेन प्रवृत्तिरासक्तिः । पदज्ञानातिनिबन्ध-कर्तव्यो मुनिभाषिते । अनुस्मरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम् ॥ उक्तोऽथ । जातो वै वैरनिबन्धः कृष्णेन सह तस्य वै (भा० वभा० १।१।२२) । वैरनिबन्धः = सन्ततवैरम् । निर्बन्धसजातरुषा (गुरुणा) । (ऋ० ५।२।१) । निर्बन्धेन प्रार्थ-

नातिशयेन, प्रार्थनाया पुन पुन करणेन । निर्वन्धपृष्ठ स जगाद सर्वम्
(रघु० १४।३२) । निर्वन्धेन=आग्रहेण । वयमभ्युद्धता कृच्छ्रान्निर्वन्धादार्य-
याऽनया (मालती० १०।१६) । निर्वन्धो महानभियोगो यत्न । ततस्तत्तनयाश्च-
खुरगतिनिर्वन्धेन (वि०पु० ४।४।१८) । °निर्वन्धेन=अश्वखुरचिह्नानुसरणेन ।
गुरोश्चालीकनिर्वन्ध (मनु० ११।५५) । गुरोश्चानूतेन योजनम् । अनृताभि-
शसनमित्यर्थः । पुसामित्यभिदा भिदा च न वय निर्वन्ध निश्चिन्महे (आप०
घ० १।२।२ उज्ज्वलायाम्) । निर्वन्ध=अभिनिविश्य । मम रोगावस्था
प्रष्टुमागत परिजनो मा निर्वन्ध निवेदयति (अवि० ५) । निर्वन्धेन किञ्चन
नास्त्यसाध्यम् (बुद्ध० ३।६०) । निर्वन्धोऽस्त्यस्येति निर्वन्धो आग्रही, तस्य ।

—ब्रू (ब्रू व्यक्ताया वाचि) । नेदविद्वान्निर्ब्रुवाणि (शा० ब्रा० २१।
१) । व्यक्त पृथक्त्वेन वा ब्रवाणि । नेदित्याशङ्काया निषेधवचन । क्रमेत
सर्वाणि पदानि निर्ब्रुवन् (ऋ० प्राति० ११।३२) । विगृहीतानि पठन्तित्यर्थः ।

—भज् (भज सेवायाम्) । मा नो निर्भाग् वसुन सादनस्पृश (ऋ० ६।
७२।८) । माऽस्मान्निर्भाक्षी, निर्भागान्मा स्म करोर् वसुनो राय इत्याह ।
नाभानेदिष्ट मानव ब्रह्मचर्य वसन्त भ्रातरो निरभजन्तोऽब्रवीदेत्य किं मह्य-
मभाक्तेति (ऐ० ब्रा० ५।१४) । निरभजन्=दाये भागरहितमकुर्वन् । प्रजा-
पतिर्वै रुद्र यज्ञान्निरभजत् (गो० ब्रा० ८० १।२) । उक्तोऽर्थः । निद्रिषन्त दिवो
नि पृथिव्या निरन्तरिक्षाद् भजाम (अथर्व० १६।७।६) । इह निरित्यावृत्तो
भूयसेऽर्थाय । अर्थे त्वविशेषः । पृथिव्यास्त निर्भजामो योऽस्मान्द्वेष्टि य वय
द्विष्म (अथर्व० १०।५।२५) । तुषर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षासि
निरभजन् (ऐ० ब्रा० ६।७) । फलीकरणास्तुषान्दत्त्वा रक्षासि हविर्यज्ञेभ्योऽ
वञ्चयन्तेत्याह । सर्वस्मान्सपत्नान्निर्भजति (श० ब्रा० १।५।४।१६) ।
उक्तोऽर्थः । निष्ट भज यो ग्रमित्रो अस्य (अथर्व० ४।२।२) । निष्ट निस्तम् ।
त निर्भज=ग्रामादिभ्यो निर्भक्त कुर्वित्यर्थः । यदेव त स्वेन भागधेयेन निर्भ-
जन्त्यथैव स निर्भक्तो भवति (श० ब्रा० ११।७।४।२) । अत्र तृतीयाश्रुते
रथान्तरप्रत्ययः । भागधेयेन निर्भजन्ति=भागवन्त कुर्वन्ति । यज्ञपतिमृषय
एनसाहुर्निर्भक्तम् (अथर्व० २।३।२) । निर्भक्त निर्भाग दौर्गन्ध्ययुक्तम् । एन-
सेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । कृटाक्षदेविन पापान्निर्भजेद् द्यूतमण्डलात्
(नारदीयमनु०) । निर्भजेत्=निर्वासयेत् । निर्भक्तमौषध बहूपकरोति ।
किञ्चिदन्त्यदशनमनशित्या सेवित निर्भक्तमुच्यते । स निर्भाज्य स्वकादशाद्
किञ्चिद् दत्त्वोपजीवनम् (मनु० ६।२०७) । निर्भाज्य,=निर्भागो भागरहितः
सम्पाद्यः ।

—भञ्ज् (भञ्जो ग्रामदने) । एवा तान्तस्वार्निर्भञ्जिघ (अथर्व० ३।६। ३) । ग्रामदनेत्यर्थ । यसग्रहरादभिप्रयत सम्प्रदानसज्ञा निभज्यते (पा० १।४।३२ सूत्रभाष्ये) । निर्भज्यते = निराक्रियते । असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति । अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवशाच्च वत्सले (रा० २।६।५५) ॥ निभग्न प्रख्यावित , हीन इत्यर्थ ।

—भत्स् (भर्त्स तर्ज भर्त्सने) । अशोकनिर्भर्त्सितकर्णिकारम् (कु० ३। ५३) । औपचारिक प्रयोग । अशोकनिर्भर्त्सित = अशोकनिर्जित , अशोकेन पश्चात्कृत । अतिशयित इत्यर्थ । उपवन निरभर्त्सयत प्रियान् विद्युवतीयुं वती शिशिरानिल (शिशु० ६।६२) ।

—भा (भा दीप्तौ) । ताभ्या धर्मो हि निर्बभौ (मनु० २।१०) । निःशेषेण प्रकाशता गत इत्यर्थ ।

—भिद् (भिदिर् विदारणे) । अथैन छिन्नधन्वान्.. निभिभेद रणे राजा (भा० भीष्म० ८४।१५) । गर्हित विव्याध । यथाऽश्वत्थ निरभिन्नोन्तर्मह्यर्णवे (अथर्व० ३।६।३) । निर्भिद्योत्पन्नोसीत्याह । अकर्मकोऽत्र भिदिरविवक्षित-कर्मा । तस्याभितप्तस्य मुख निरभिद्यत (ऐ० आ० २।४।१) । व्यदीयतेत्यर्थ । सवृत विवृतमभूत् । पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातन (रा० १।४०। ४) । निर्भेद सहार । विष्णुर्मधुनिहन्ता च चकार मधुवाहिनीम् । नदी प्रसव-निर्भेदाम् (हरि० १२०।१७) । निर्भेदो निर्बरः । निर्भेदाद्वेति मालविकायाम-यमुपन्यास शङ्कयति (माल० ४) । निर्भेदो विस्पष्ट कीर्तनम् ।

—भुज् (भुजो कौटिल्ये) । तथोष्ठी निर्भुजत्यपि (याज्ञ० २।१४) । निर्भुजति = वक्रयति । एकी कृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य निर्भुग्नपीन-कुचकुडमूलायाऽनया मे (मालती० ६।१२) । निर्भुग्ने वक्रीकृते कुचकुडमूले यस्यास्तया ।

—भू (भू सत्तायाम्) । प्रेमन्ध ख्यन्नि श्रोणोभूत् (ऋ० ८।६। २) । अन्ध पश्यति खञ्जश्च गच्छतीत्याह । व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भू-दुखच्छित् समरन्त पव (ऋ० ४।१६।६) । उक्तोऽर्थ ।

—मन्त्र् (मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे) । सर्वं शीर्षण्य ते रोग बहिर्निर्मन्त्रया-महे (अथर्व० ६।१२।१) । मन्त्रैर्द्वंरी कुम इत्याह ।

—मस्ज् (टुमस्जो शुद्धौ) । आनाभि निरमञ्जश्च रथचक्राणि शोणिते (भा० द्रोण० १४६।८६) । भृश न्यमञ्जन् । स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममञ्ज समन्तत (हरि० २।४२।८२) । जलोद्गमोऽस्याभूदित्यर्थ, प्रतिभाति ।

—मा (मा माने, माङ् माने) । निरिर्मा मात्रा मिमीमहे (अथर्व० १८।२।४२) । निर्मिमोमहे=साधु मिमीमहे । निरित्युपसर्गो निर्गन्त-
दोषता निर्दुष्टता मानस्य द्योतयति । माङ्तरिक्षम् । निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि
(नि० २।८।१) । इयत्तया परिच्छिद्यन्ते इत्यर्थः । एतौ युद्धविदौ रङ्गे काल-
निर्माणयोधिनौ (हरि० २।२२।८८) । कालनिर्माणेन काल विमाय नियत-
कालमित्यर्थः । नित्ययोधिनाविति वा । यतश्चाध्वकालनिर्माणम् इति वार्तिके-
प्ययमेवार्थः, अन्यत्र निरूपवोऽयं धातु प्रायेणोत्पादने रचनाया प्रकल्पनाया वा
वर्तते तथा च प्रयोगा प्रथन्ते—निममे निममोऽर्थेषु मधुरा मधुराकृति (रघु०
१५।२८) । निर्ममे निर्मितवान् निवेशयामास । यस्मादेषा सुरेन्द्राणा मात्राभ्यो
निर्मितो नृप (मनु० ७।५) । निर्मित कृत । निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं
पुराणो मुनि (विक्रम० १।६) । निर्मातुम्=रचयितुम्, कल्पयितुम् । त्रैलोक्य-
निर्माणकरं जनित्रम् (भा० उ० ७।१७) । उक्तोऽर्थः । निर्माणमेव हि तदा-
दरलालनीयम् (मालती० ६।४६) । निर्माणं सनिवेशः ।

—मुच् (मुञ्जु मोज्जणे) । नि र्मा मुञ्चामि शपथात् (आप० श्रौ० ७।
६।२।१६) । निमुञ्चामि=निर्मुक्तं करोमि । निर्मुच्यमान इव जीणतनु-
भुञ्जङ्ग (मृच्छ० ३।६) । त्वचा मुच्यमान इत्यर्थः । विचरिष्यति कंकैयी
निर्मुक्तेव हि पन्नगी (रा० २।४३।२) । निर्मुक्ता त्यक्तकञ्चुका । निर्मुक्तो
मुक्तकञ्चुक इत्यमरः । निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य (स्वप्न० ४।२) ।
उक्तोऽर्थः । निर्मुक्ताशीविषाभाना सम्पातोऽभूत्सुदारुण (भा० द्रोण० ६८।
२२) । सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसनिभा (भा० द्रोण० ११।४।७२) ।
भुजनिर्मुक्ता=बाहुविसृष्टा, दोष्प्रहिता (गदा) । आददानश्च नाराचान्नि-
मुक्ताशीविषोपमान् (भा० भीष्म० ४।४।१७) । स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्-
गान्निर्मुक्तपट्टा फणिभिर्विमुक्ता (रघु० १६।१७) । निर्मोक् कञ्चुकोऽहित्वक्,
नित्वयनी । तृणनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवातस (भा० अनु० १४।१।१००) ।
मृगनिर्मोको मृगचर्म । निर्मोको मोचने सन्नाहे सर्पकञ्चुके इति मेदिनी ।
निर्मुच्यमाननिर्मोकं भोग भोगिवधूमिव (बृ० श्लो० स० ३।४) । भोग-
फणिकाय । अहे फणकरणयोर्मोगः ।

—मृज् (मृज्जु शुद्धौ) । य आगच्छेत ब्रूयाच्छरणशुल्केन जिह्वा निर्मृजाने
शालाया प्रस्कन्देति (कौ० सू० २।५।२२) । निर्मृजान शुष्कनित्यर्थः ।
यस्तयो प्रथमं जातं स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतं । निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता
कुश इत्यसौ (रा० ७।६६) ।

—यत् (यती प्रयत्ने, यत निकारोपस्कारयो) । यमो वैवस्वत-

स्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् । हृदि स्थित कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति
 (भा० आदि० ७४।३१) ॥ निर्यातयति परिहरति । ततस्तादृशो भवा
 न्बन्धनाद्राजानमन्न पुराद्राजशक्तिरामुभे निर्यातयतु (प्रतिज्ञा०) ।
 निर्यातयतु=निष्कृतयतु । अगनी वपुष्मा चैव निर्यातयत मे गृहात् (हरि०
 ३।५।२१) । उक्तोऽर्थः । यामभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् (रा० ४।
 १०।६) । प्रत्यर्पयामि । निर्यातय हस्तन्यासम् (विक्रम० ५) । उक्तोऽर्थः ।
 परिचारक चात्मानं बोधिसत्त्वस्य निर्यातयामास (अवदा० चुडू० जा०) ।
 निर्यातयामास समर्पयाञ्चकार । निर्यातयत मे सेना प्रभूतरथकुञ्जराम् । द्रक्ष्यामि
 वनसस्य च धृतराष्ट्रं महीपतिम् (भा० आश्रम० २२।१६) ॥ निर्यातयत सज्जी
 कुरुत, उपस्कुरुध्वम् । तामताक्षमणयोर्वै स्वयं निर्यातयामि वै (रा० ६।
 ६३।४) । निर्यातयामि=शोधयामि, विगणयामि, (वरं परकृतमृगमिति
 गण्यते तद्विगणनीयं भवति समर्थेन) । सयुज्यमानानि निगम्य लोके निर्यात्य-
 मानानि च सात्त्विकानि (भा० शा० ३।५।६) ॥ निर्यात्यमानानि निपीड्य-
 मानानि । पुत्रो निर्यातितः क्रोडात् (हरि० २।३२।१८) । निरस्त इत्यर्थः ।
 चतुर्दश समा वीर वने निर्यातितास्त्वया (रा० ६।१०।४।२६) । निर्यातिता नीता
 क्षपिता । चतुर्दश समा सौम्य वने निर्यातितास्त्वया (रा० ६।११।६।२१) ।
 उक्तोऽर्थः । प्रेतनिर्यातिकश्चैव वर्जनीया प्रयत्नतः (मनु० ३।१६६) । प्रेत-
 निर्हारक इत्यर्थः । प्रतिप्लवनमेवाथ मधुनिर्यातनं तथा (रा० १।३।३३) ।
 मधुनिर्यातनं क्षौद्रहरणम् । मधूना हरणं तथेति पाठान्तरम् । क्षत्रियवधे
 गोसहस्रमृषभैकादश राज्ञ उत्सृजेद् वैरनिर्यातनाथम् (बौ० ध० १।१०।
 १६।१) । वैरस्य पापस्यापयातनार्थम् । अपयातनं नाशः । विनिवृत्तेषु मेघेषु
 निर्यात्य जगतो जलम् () । समर्प्य, वितोर्यः । निर्यात्य महिष
 तस्य (कथा० ६२।२२४) । उक्तोऽर्थः । निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं तस्मै
 नरेन्द्राघमपूरुषाय (भा० वन० १७६।१०) । स एवोदितपूर्वोऽथ । फल
 राज्यप्राप्तिः । पुष्पं शत्रुवध इति नीलकण्ठः । निर्यात्य रथवरं ब्राह्मणाय
 (अवदा० जा० ६) । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये (मनु० ११।
 १६४) । तत्=स्तेयं चोरितं धनम् । मा चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितु-
 मर्हसि (रा० ५।२१।२१) । निर्यातयितुम् प्रत्यर्पयितुम् ।

—या (या प्रापणे) । अज्ञाता चैव निर्याति न चायाति पिपीलिका
 (शि० भा० २७।११) । प्रकाशं निशं च न प्रच्छन्नम् । अद्य निर्यास्यति
 हि रात्र्या (रा० ६।६१।१६) । प्रैष्यति, मरिष्यति । सेना निर्यापयामास
 धृष्टद्युम्नं पुरोगमाम् (भा० उ० १६४।१) । निर्यापयामास = प्रेषयामास ।

तेजसा मणिना हीन शिविरान्निरयापयत् (भा० पु० १।७।५६) । निरयापयत्
= बहिरकरोत् । यदि कालेन निर्याण सुख दुःख भवाभवौ । भिषजो भैषज
(= भैषज्यम्) कतु कस्मादिच्छति रोगिण (भा० शा० १३६।५५) ॥ निर्याण
मृत्यु । अत्र निर्याणकालेऽपि तम सम्प्राप्यते महत् (भा० उ० १०६।२०) ।
निर्याणकाले मृत्युकाले । निर्याण धृतराष्ट्रस्य (श्रुत्वा) शोक समभवन्महान् (भा०
आश्रम० ३।७।४०) । उक्तोऽर्थोऽसकृत् । आपदथ च निर्याति धन त्विह विवक्षयेत्
(भा० शा० ८।७।२३) । निर्याति रक्षितमिति शामभ्य स० कोष । दत्तमिति तु
नील० । निर्यापितो महोत्सव (भा० पु० ४।३।८) । निर्यापित प्रारब्ध ।
अपाङ्गदेशो निर्याणम् इत्यमर । गजस्थापाङ्गदेशो निर्याणमुच्यते इत्यर्थः ।
प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याणनियदसृज चलित (महेभ) निषादी
(शिशु० ५।४१) । पशुपादबन्धनरज्जुरपि निर्याणमुच्यते । निर्याणहस्तस्य पुरो
दुधुक्षत (शिशु० १२।४०) इत्यत्र यथा ।

—याच् (युयाच् याच्यायाम्) । मृत्योरह ब्रह्मचारी यदस्मि निर्याचन्
(अथव० ६।१३३।३) । निर्याचन् नि शेषेण याच्ते । निर्याचन् भूतात् पुरुष यमाय
एष ते रुद्र भागो य निरयाचथा (तै० स० ३।१।६।४, ५।१।२।४) ।
उक्तोऽर्थः ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयो) । निर्युवाणो अशस्ती (ऋ० ४।४८।२) ।
निर्युवाण पृथक् कुर्वाण = अपाकर्षन् ।

—युज् (युजिर् योगे) । निर्योगाद् भूषणान्मात्यात् सर्वेभ्योऽर्घं प्रदाय मे
(प्रतिमा० १।२६) । विरमुपनतकार्यं चापि निर्युक्तमन्त्रम् (प्रतिज्ञा० ४।१३) ।
फुल्ल कुबरक पश्य निर्युक्तालक्तकप्रभम् । यो नखप्रभया स्त्रीणा निर्भत्सित
इवानत ॥ हन्त निर्युक्तमित्युक्त्या राम कवचमाविशत् (रा० ३।२४.
१६) । निर्युक्त निर्व्यूढम् । निश्चयेनोपायश्चिन्तित इत्याह । शिरस स्थान
निर्युक्ता. . (हरि० २।४१।४५) । निर्युक्ता निश्चयेन योजितेत्यर्थः ।* निर्मुक्तेति
पाठान्तरम् ।

—राज् (राज् दीप्तौ) । अस्पृष्टचरण ह्यस्य चूडामणिमरीचिभि ।
नीराजयन्ति भूपाला पादपीठान्तभूतलम् (प्र० च० २।८) ॥ नीराजयन्ति =
आसयन्ति = दीपयन्ति । परलोकविजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन
(हृष० ५) । उक्तोऽर्थः ।

—री (री गतिरेषणयो) । निश्चमणो गामरिणीत धीतिभि (ऋ० १।
१६१।७) । जर्मणो निरिणीत = पृथक् कुर्यात्, विदलेष्येदित्यर्थः । गा निस्त्वच्च
कुर्वीतित्याह ।

—रुच् (रुच दीप्तावभिप्रीतो च) । निरग्नयो रुच्युर्निर सूर्यः (ऋ० ८। ३।२०) । नीरुचु सुतरा प्रदीप्य पराणुनुदु (अहिम्) । सोपसर्गको रुचिरिह सकम क ।

—लिख् (लिख अक्षरविन्यासे) । निर्लिखित दारुमयम् (आप० घ० १।५।१७।१२) । निर्लिखित तष्ट सत् प्रयतम् ।

—लिह् (लिह आस्वादाने) । द्वि लुच निर्लिह्य (आप० श्रौ० ६।३। १२।२) । निर्लिह्य=अभिलिह्य ।

—लुठ् (लुठ स्तेपे) । परकाव्येन कवय परद्रव्येण चेश्वरा । निर्लोठितेन स्वकृति पुष्पान्त्यद्यतने क्षणे ॥ निर्लोठितेन=चोरितेन=स्तेयलब्धेन, लोप्त्रेण ।

—लुङ् (लुङ विलोडने) । अनिलोडितकार्यं (शिशु० २।२७) । अनव-गाढकृत्य । अपरोक्षितकार्यं ।

—लू (लूज् छेदने) । कुलिशानिलून्पक्षभ्रष्ट इवाचल (कथा० ६८।२२) । एकैकमल्लनिलून्कन्धरा (कथा० ४८।६०) । प्रहस्तश्वासिनिलून्त-चमणि करणक्रमात् । (कथा० ५०।२८) । सवत्र निरिति पार्यङ्ग्यमाह ।

—वच् (वच परिभाषणे) । स्वर्ग्यो धर्मो ह्येषा निरुच्यते (भा० शा० ८। ३२) । उत्कृष्टत्वेन कीर्त्यन्त इत्यथ । शल्यान्निरवोचमह विषम् (अथर्व० ४।६। ४) । निर्गतं ब्रवीमीति सायण । वचसा निर्गमयामीत्यन्ये । निरुक्तमेन कनीयो भवति (श० ब्रा० २।५।२२०) । निरुक्त प्रतिपन्नमित्यर्थः । अनिरुक्त प्रजापति (श० ब्रा० १।४।२।२।२१) । अनिरुक्तो वचसाऽनिरूपित, अकृत-लक्षण इत्यर्थः । अत एव कं प्रजापतेरमित्या भवति, सर्वस्य प्रष्टव्यत्वात् । अक्षीहिणी तु पर्यायैर्निरुक्ता च वरुथिनी (भा० उ० १।५६।२५) । निरुक्ता =व्याख्याता=स्पष्टीकृता । एन प्राप्य दुरात्मान क्षय क्षत्र गमिष्यति तदिदं वचन तेषा निरुक्त वै जनार्दन ॥ क्षय याता हि राजान ** (भा० शल्य० २।४।४४-४५) । निरुक्त विस्पष्टम् । प्रवितथमित्यर्थः । तेषां सिद्धानाम् । पात्र त्वत्र निरुक्त वै कविभि पात्रवित्तमै (भा० पु० ७।१४।३४) । विस्पष्टमुक्तम् लक्षणोक्तम् । वेदाश्च वेद तु विधि च कृत्स्नमथो निरुक्त परमार्थता च (भा० शा० २।४।३०) । स एष आत्मा हृदि तस्यैत-देव निरुक्त हृदयमिति (छा० उ० ८।३।३) । षडाश्रयणाच्छरीरम् इति शरीर निर्वचनेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृत (मनु० १।१७ इत्यत्र कुल्लूक) । निर्वचन निरुक्तिर्गुत्पत्ति । गुणत शब्दनिरूपतिर्निर्वचनम् (कौ० अ० १।५। १।८०) । नामनिर्वचन तस्य श्लोकमेन मुरा जगु (भा० पु० ६।२०।३७) ।

निर्वचनमाशिषाम् (शा० श्री० ६।१।३७) । निर्वचनमाशसनप्रकार । प्रनष्ट शान्तनोर्वश समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् । ततो निर्वचन लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत (भा० आदि० १०६।२३) ॥ निर्वचन प्रशस्ति । ततो निर्वचन लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत । वीरसुना काशिसुते देशाना कुरुजाङ्गतम् (भा० १।४३५६) ॥ निर्वचन लोकवाद प्रवाद, आभाणक । न निर्मन्यु क्षत्रियोस्ति लोके निर्वचन स्मृतम् (भा० वन० २७।३७) । उक्तोऽर्थः । श्वद्वती क्षीरमासक्त ब्रह्म वा वृषले यथा । इति लोके निर्वचन पुरश्चरति भारत (भा० वन० ३३।८२) ॥ उक्तपूर्व एवाथ । येषा तटाकानि महोदकानि वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दान मधुरा च वाणी यमस्य तेऽनिर्वचना भवन्ति ॥ यमवातमपि न शृण्वन्तीत्यर्थः । माल्येन ता निर्वचन जघान (कु० ७।१६) ॥ निर्वचन शब्दोक्तिमन्तरेण, निश्शब्दम्, तूष्णीम्, निभूतम् इत्यर्थः ।

—वद् (वद व्यक्ताया वाचि) । वाच विषस्य दूषणी तामितो निरवादिषम् (अथर्व० ४।६।२) । निरवादिषम्=तालवोष्ठपुटव्यापारेण निर्गम्य उच्चारयामीति सायण । आयुर्मा निर्वादिष्टम् (वा० स० ५।१७) । निकृष्ट पशुधनादिरहित मा उच्चारयतम् इति भाष्ये । वचसा मा हृष्टं मा निराकाष्टमित्यर्थस्तु शब्दशक्त्या सुलभतरो रोचते न । निर्वादिर्निर्वदेदेनम् (भा० उ० १३।५।३) । निन्दावचनैरपमाषेतावमन्येतेत्यथ । यो निर्वदेत्समोहाद् ब्राह्मण वेदपारगम् । (भा० शा० ३२७।५०) । निर्वदेत्=निन्देत् । न निर्वदति राजान लभते सम्पद पुन (भा० वि० ४।४०) । उक्तोऽर्थः । अवरोक्षेपनिर्वादिपरीवादापवादवत् इत्यमरः । किमात्मनिर्वादिकथामुपेक्षे जायामदोषामुत सन्त्यजामि (रघु० १४।६४) । निर्वादिकथा निन्दावचनम् ।

—वप् (डुवप बीजस्ताने) । निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्य (ऋ० १०।६८।३) । निरूपे=निरुप्तवान्=निवेदितवान्=अर्पितवान् । आग्न्यवैष्णव पुरोडाश निर्वपन्ति (ऐ० ब्रा० १।१) । उक्तोऽर्थः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति (मनु० ३।७९) । न निर्वपति=न ददाति । श्रोत्रियायाभ्यागतय महोक्ष वा महाज वा निर्वपेत् (अज्ञातमूल सूत्रकारवचनम्) । यस्तु सूक्त भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोमि (नि० ७।१८) । निरुप्यत इति नि. पूर्वस्य वपते कर्मणि लटि रूपम् । न च तत्स्वयमश्नीयाद् विधिवद्यन्न निर्वपेत् (भा० अनु० १११।८५) । इत्यत्र तत्सवादि वच श्रूयते । सर्वासूदाहृतिषु समानो धातोरर्थः । यमायाकम्पन तेन निरुवाप महापशुम् (भट्टि० १४।८६) । तेन कालेनाकम्पन नाम राक्षस महापशुरूप बलि हृतवानित्यर्थः । नाहमभागो निर्वप्स्यामि (तै० ब्रा० ३।३।८।५) । यावदहमभागस्तिष्ठामि तावद्

देवतादिभ्यो हविर्गादीनि न निवेदयिष्यामीत्यर्थ । अपसव्येन हस्तेन निवपेदुदकं भुवि (मनु० ३।२।१४) । आसिञ्चेत्, निक्षिपेत् । पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापम् आतृभि सह (रा० २।१०३।२८) । निर्वाप निवापम् । पितृदान निवाप स्यादित्यमर । नीलवैदूयवर्णाश्च मृदून्मयवससचयान् निर्वापार्थं पशूना ते दद्वशुस्तत्र सवश (रा० १।६१।७६)॥ निर्वापाय जग्ध्यर्थं पुरतो विक्षेपाय ।

—वम् (डुवम् उद्गिरणे) । शोणितं निर्वमन्ति स्म (भा० द्रोण० ६३।३८) । निरतिशये । अतिशयितं हृदिर वमन्ति स्मेत्यर्थ । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाया विवस्वत (हरि० १।६।५४) ।

—वर्ण (वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु) । निर्वर्णं तु दर्शनालोकनेक्षणम् इत्यमरे निर्वर्णनं निध्यानादिभिरभिन्नार्थम् । अनिर्वर्णनीय परकलत्रम् (शा० ५) । न निर्व्यातव्यमित्याह । तस्माद् यदद्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमौ (वि० पु० १।११।४८) । इह निर्वर्णनं विस्तरशो वर्णनेऽर्थे प्रयुक्तम् ।

—वस् (वस निवासे) । कृच्छ्रं वने वासमिम निरुष्य (भा० वन० २५।१८) । निःशेषेणोषित्वा । तस्मिन्गुरौ गुरुवास निरुष्य (भा० १४।७) । उक्तोऽर्थः । निर्वासिताप्यतस्त्वयाह तपस्विसामान्यमवेक्षणीया (रघु० १४।६७) । निर्वासिता निष्कासिता । अनिवृत्ते तु निवासि (भा० वि० ४७।५) । असम्माने निर्वासिकाले इत्यर्थः ।

—वह् (वह प्रापणे) । निष्ठोग्रयमूहथुरदभ्यस्परि (ऋ० १०।३६।४) । तोग्रयमदभ्यो निरूहथुरुज्जह्नु = उद्धृतवन्तो । युव भुज्युमणसो नि समुद्राद् विभिरूहथु (ऋ० १।११।७।१४) । उक्तोऽर्थः । ओष इमा सर्वा प्रजा निर्वोढा (शं० ब्रा० १।८।१।२) । निर्वोढा = प्रवाहयिष्यति = आग्लाययिष्यति । आपो रिप्र निर्वहन्त (आप० श्रौ० ७।४।५) । चर्यां विना योगोपि न निर्वहन्ति (सर्व० स०) । न निर्वहन्ति न सिध्यति । तत्कर्म निवहेच्च न (कथा० ३२।३२) । उक्तोऽर्थः । गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति (मनु० ३।७७ इत्यत्र कुल्लूकवचनम्) । निर्वहन्ति योगक्षेमिणो भवन्तीत्यर्थः । स वो निवक्षद् दुरितादवद्यात् (अथव० १२।२।४८) । निवहेद् निर्गमयेदित्यर्थः । लेटि मिपि रूपम् । त निर्वहन्त परि ग्रामादित (अथव० १८।२।२७) । निष्क्रमयतेत्यर्थः । यदा तु निर्वाहयति स्म ते प्रिय तदा हि मूकस्तुरगाधमोऽभवत् (बुद्ध० ८।४०) । निरक्रमयदित्यर्थः । भीम कृष्णभुजावलम्बितगतिनिर्वाह्यते पाण्डवै (ऊरु० १।२५) । निर्वाह्यते समराङ्गनाद् बहिर्नीयते । यथा प्रियसखी बन्धुजलशोच्या न भवति तथा निर्वाह्य (शा० ३) । तथा सविषेहि, तथोपा-
ग्रामावह । निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतदि शोत्रव्रतम् (मुद्रा० २।१८) । निर्वाह-

प्रतिपालनम् निर्वर्तनम्, निर्व्यूढि । इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिक (नि० ३।४) । अनिर्वाह = अविवाह । नृच शराववत्खात सनिर्वाह षडङ्गुलम् (कर्मप्रदीपे) । सनिर्वाहम् = घृतनिर्गममार्गसहितम् । गाहपत्यादुष्ण भस्म निरुह्य (श० ब्रा० १२।४।२।२) । निरुह्य = अपोद्धृत्य = निष्कास्य ।

—वा (वा गतिगन्धनयो) । निववु शतशश्चैव वृष्टिवाता सविद्युत (रा० ४।२१।११) । निर्ववु = निरतिशय ववु, वान्ति स्म । स्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् (मुभापितम्) । निर्वाति शाम्यति, शैत्य भजते । वपुजला-द्रापवनैर्न निववौ (शिशु० १।६५) । उक्तोऽर्थः । गृह्णा न निर्वाति मया प्रदीपिता-तथैव तावद् हृदयानि मन्त्रिणाम् (प्रतिज्ञा० ४।२२) । न शाम्यन्तीत्याह । इति सर्व समु नद्ध न निर्वाति वथ चन (भा० शल्य० ५।२१) । सखि अन्यादृश एव तेऽद्य निर्वापयति शरीरस्पर्शं * (मालती० ६) । निर्वापयति सुखयति । अग्निं हृदय्य शोक त ते निर्वापयामसि (अथर्व० ६।१८।१) । निर्वापयाम शमयाम । निर्वाप्यते प्रतिभय पृथिवीपतीना सार्वत्रिक तु रभसाद् भुवि बुद्धिबृद्धे । निर्वाप्यते शम नीयते । य त्वमग्ने समदहस्तम् निर्वापया पुन (अथर्व० १८।३।६) । निर्वृत सुखित कुर्वत्याह । औतारकूटकोमलातपस्विषि निर्वाति वासरे (हृष० २) । निर्वाति = अवसान गच्छति सति । अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् (हितोप० १।१३१) । निर्वाणमायाति = निर्वाति = शाम्यति । निर्वाण नाधि-गच्छेयुर्जीवेयु पशुजीविकाम् (भा० वन० ३१।२६) । निर्वाणमपवर्गम् मोक्षम् । निर्वाण समुपगमेन यच्छते ते (नम) (कि० १८।३६) । निर्वाण सन्ताप-शान्तिम् । स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (गीता ५।२४) । ब्रह्मनिर्वाणम् = ब्रह्मानन्दम् । अये लब्ध नेत्रनिर्वाणम् (शा० ३) । निर्वाण परम सुखम्, परा निर्वृति । स पीत्वा शीतल तोय पिपासार्तो मही-पति । निर्वाणमगमद् धोमान्सुसुखी चाभवत्तदा (भा० वन० १०।४।३८) । उक्तोऽर्थः । प्राप्य सकल्पनिर्वाण नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् (भा० मृ० ४।६।२७) । सकल्पनिर्वाण सकल्पितार्थसिद्धिम् । विहाय सर्वसकल्पान्बुद्ध्या शरीरमानसान् । शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानल (भा० आश्व० १६।१२) ॥ निर्वाण शममुपरति वा । पितु शरीरनिर्वाण निष्टनन् विषसाद ह (रा० २७७।८) । शरीरनाशस्थानमित्यर्थः । त्रिदशा पृथिवी चैव निर्वाण-मधिगच्छतु (रा० १।३६।१३) । निर्वाणमुपप्लवनाशज सुखम् ।

—विद् (विद सत्तायाम्) कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेत यदि कौसल्य नश्यति । तद्वा निर्विद्यते सोऽर्थात् परिभग्नक्रमो नर (भा० शा० १०।४।४०) । निर्वि-द्यते = निर्वदमापद्यते, अर्थे विषये लब्धये विरक्तो भवति, निरीहः सजायते

निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन वृकोदर (भा० द्रोण० १३२।२०) । जीविते वीतस्पृहोऽभूदित्यर्थः । नात पर जिजीविषाऽस्याभूदित्यभिप्रायः । निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परन्तप (भा० भीष्म० ११५।१०) । पश्यन्तु दु खिता कृष्णा स । च निर्विद्यता पुन (भा० वन० २३७।२१) । पुनर्निर्विद्यताम् = भूयो नैराश्यमापद्यताम् । साङ्ख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सु (भा० सभा० ५।७) । निर्वेदो युद्धोपरति, त कर्तुमिच्छन्निति नीलकण्ठ । निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यायन्पुरययौ (हरि० १।२३।४) । निर्वेद शोक । अनिवेद श्रियो मूलमनिर्वेद पर सुखम् । अनिवेदो हि सतत सर्वार्थेष्वनुवतते (रा० ५।१२।१०) ॥ निर्वेदो नैराश्यम् । अनिवेदस्तदभाव । आशाभङ्गस्य विरहः । न चास्य जीविते राजन्निर्वेद समजायत (भा० स्त्री० ५।१०) । जीविते निर्वेद = जिज्ञीविषाविरहः । नात पर जीवितुमिच्छामीति बुद्धिर्नाजायतेत्यर्थः । तदा गन्तासि निर्वेद श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च (गीता २।५२) । निर्वेदो विरक्तिरौदासीन्यम् । परिभवान्निर्वेदमापद्यते (मुच्छ० ८।१२) । मग्नाशो जायते । जन्मना यस्तु निर्विण्णो मरणेन तथैव च । आधिभिव्याधिभिश्चैव त देवा ब्राह्मण विदुः (शङ्ख० ७।१०) । निर्विण्णोऽखिन्न इत्यथ प्रतिभाति । निर्विण्णोऽभूत्स जीवितात् (भा० द्रोण० १३६।१) । जीवितान्निर्विण्ण = जीविते विकाडक्षः । निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा (पञ्चत० १।२४०) । निर्विण्णो विरक्तोऽपरक्तः । स्वामिन्यभक्त इत्यर्थः । हृष्टे जहर्ष निर्विवेदानुकूल्यत (राज० ६।२६२) । अत्र निर्विविदे इति तु युक्तम् । विदे सत्तायाम् इत्यस्य तिङङन्तेषु निर्वेदार्थस्य दर्शनात् ।

—विद् (विद्वलु लाभे, विद ज्ञाने) । तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् (बृ० उ० ३।५।१) । निर्विद्य नि शेषेण विदित्वेति शङ्करः । प्राप्येति गोपालानन्दस्वामी । सतो बन्धुममति निरविन्दन् (ऋ० १०।१२६।४) । अन्विष्याविन्दन् प्राप्नुवन् । अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवत (ऋ० १।१२०।१२) । निर्विदे = निर्माक्षाय, परिहृतये ।

—विश (विश प्रवेशने) । ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् (रघु० ६।३४) । निर्विशति = समुखमनुभवति । कीडारस निर्विशतीव बाल्ये (कु० १।१६) । उक्तोऽर्थः । कर्मणि भूतो (पा० ३।२।२२) । सूत्रे भूतिर्वेतन कर्म निर्वेश इति काशिका । निर्वेशो भूतिभोगयोरित्यमरः । तदस्मिन्दीयते . (५।१।४७) सूत्रे — रक्षानिर्वेशो राजभाग शुल्क इति वृत्तिः । भर्तुं पिण्डस्य निवश कर्तुमिच्छामि (रा० ३।३३।२५) । उक्तोऽर्थः । चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यम् (आप० ध० १।१८।१२) । निर्वेश प्रायश्चित्तम् । चरितनिर्वेश सवनीय कुर्युः (वी० ध० २।१।१।३७) । उक्तोऽर्थः । करिष्ये वधनिर्वेशम् (भा० पु० १०।७।३३)

उक्तपूर्व एवार्थः । अनिवेश (भा० पु० ५।२६।१८) । अकृतप्रायश्चित्त इत्यर्थः ।
 आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखल (ययौ) (भा० पु० १०।१०।२६) ।
 निर्वेश प्रवेश । अपूर्वोऽर्थः । अभ्यधावन्नभिक्नुद्धा आतुनिर्वेशकारिणा (भा०
 पु० १०।४४।३६) । निर्वेशो वरनिर्यातनम् । अथ चाप्यन्यत्र न दृश्यतेऽर्थः ।
 अवश्य राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मति (भा० वन० ३६।१६) । राज-
 पिण्डस्य निष्क्रयो देय इत्यर्थः । निर्विष्ट वैश्यशूद्रयो (गौ० घ० २।१।४२) ।
 निर्विष्ट कर्मणोपात्तम्, भृत्या समुपलब्धम् अर्जितम् । सङ्ग्रामे निर्विष्टसहस्र-
 बाहु (रघु० ६।३८) । सङ्ग्रामे निर्विष्टा अनुभूता प्रत्यक्षीकृता सहस्र बाहवो
 यस्य (स कातवीर्यः) । स्वनिमित्तेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् (भा० पु०
 १।२।३३) । निर्विष्टोऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः विवक्षति । व्यक्त निनिरावुपसर्गौ सकिरति
 कवि । भर्तृपिण्डस्य कालो य निर्विष्टुम् (रा० ६।६७।५) । निर्विष्टुम् = निर्वेश
 दातुम्, निष्क्रमयर्पयितुम् । निर्विष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपा (भा० अनु०
 १६।११) । दारसङ्ग्रहार्थो, गृही बुभूषु । अवशे निरो योग । निर्विष्टव्य मया
 तत्र प्राणानपरिरक्षता (भा० उ० १४६।१५) । भुक्तस्य तदन्नादेरानुष्य मया
 सम्पाद्यमित्याह । निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्वि-
 विक्षिताम् (भा० पु० १।५।२३) । सम विवत्सलाम् इति विवक्षति । शब्द-
 मर्यादया तु नायमर्थो लभ्य, पर शब्दमर्यादानुरोधे नायमाहृत कवि ।
 अस्ति नून कर्मकृत पुरस्तादनिर्विष्ट पापक धातराष्ट्रे (भा० उ० ४८।८) ।
 अनिर्विष्टमभुक्तम् । ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान्परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः
 (कृत्यकल्पतरो द्वितीये खण्डे १०६ पृष्ठे) । अनिर्विष्ट = अकृतपरिणय ।
 वस्तुतोऽपपाठ एष । अनिर्विष्ट इत्येव पाठ । पुत्रस्नेहस्तु निर्विष्टो येन सुव्यक्त-
 कारिणा (पञ्चत० २।३८) । निरूढ, सम्यङ् निरूपित । भो दर्शित स्नेह ।
 निर्विष्ट पुरुषकार (प्रतिज्ञा० ३) । उक्तोऽर्थः । निर्विष्ट सर्वभावेन घनञ्जय-
 मवैश्य च (भा० उ० १५७।३०) । निर्विष्ट = अभिनिर्विष्ट । अथ मधुवनि-
 ताना नेत्रनिर्वेशनीय (यौवनम्) (रघु० १८।५२) । नेत्रनिर्वेशनीय नयन-
 भोग्य नेत्रपेय मधु (मधुरूप यौवनम्) । निर्विष्टव्य शरीर यन्त्रतर्क पुण्य-
 कैरपि (हरि० २।८०।१) । निर्विष्टव्यमलङ्करणीयम् । निर्विष्टव्य भोक्तव्य भोग्य-
 मिति मुख्योऽर्थः । शरीर च सस्कृतमेव भोगार्हं भवतीति प्रोक्तार्थलब्धिः ।

—वृ (वृज् वरणे, वृड् सभक्तौ) । निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्ग (शिशु० १०।
 ३) । सुख वेदयते स्म, सुख निर्विवेश । निर्वरिता निर्वरीता (काशिकाया
 स्वरान्तसेट्धातुकारिकायामुदाहरणम्) । मार्क० पु० १००।१६ इत्यत्र निवृत
 इति निर्वाणाचिरित्यर्थः प्रयुक्तम् । तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुख स्वपिति निवृत

(मनु० १।५४) । निर्वृत्त = निर्वृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापार इति कुल्लूक । निर्वायं कायकर्ता य सम्पन्न सत्त्वसम्पदा (अमर) । निर्वायं = निश्चयेन त्रियसे । हृदय निर्वृत्त तेऽस्तु (रा० ३।४५।२५) । निर्वृत्त सुखितम् । निर्वृत्ते स्व (शा० २) । परितुष्टे इत्याह । तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृत्ते (वेणी० ६।१) । निर्वृत्ते = शान्ते, निर्वाणता गते । व्रजति निर्वृत्तिमेकपदे मन (विक्रम० २।६) । निर्वृत्तिरानन्द, प्रमोद । न जातु बाला लभते स्म निर्वृत्ति तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि (कु० ५।५५) । निर्वृत्ति विश्रान्तिम् । द्वार निर्वृत्तिसन्नो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् (भा० वि० ४।१४) । निर्वृत्ति ससारमोक्ष । विचार्य खलु पश्यामि तत् सुख यत्र निर्वृत्ति (भा० १२।१४१४) । परितोष, आनन्द । भूम्यम्बुवायुजै पित्त क्षिप्रमाप्नोति निर्वृत्तिम् (सुश्रुत० १।१५२।१२) । निर्वृत्ति शम ।

—वृत् (वृत्त वृत्ते) । हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्ते (सुश्रुत० १।३२२।८-९) । निर्वर्तन्ते । निष्पद्यन्ते । निर्वर्ततास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभि (मनु० ७।६१) । निर्वर्तते = सिध्येत् । निरवर्त्यन् चेद्वार्ता सीताया वितथैव न । अकल्पस्य दुद्यति सर्वा (भट्टि० ८।६९) । निरवर्त्यन्तु = असेत्स्यत् । अलभ्यतेति तात्पर्यार्थः । वार्ता प्रवृत्तिरुदन्त । निर्वर्त्यन्त्युत्सङ्घात (भट्टि० १६।६) । सर्वदा न भविष्यतीति जयमङ्गला । कथमस्यार्थस्योपलब्धिरभूदिति भट्टिर्वा वेद जयमङ्गलाकारो वा । अङ्गारान् निर्वर्त्य (श० ब्रा० १२।८।१६) । अत्र एणस्सहितस्य धातोरुद्धरणमर्थः । अद्य निर्वर्तयिष्यन्ति क्षत्रमासानि दानवा (हरि० ३।५६।५३) । अपनेष्यन्तीत्यर्थः । लोकानां तु विवृद्धचर्यं मुखबाहूरुपादत । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र च निरवर्तयत् (मनु० १।३१) ॥ निरवर्तयत् = निरपादयत्, अकल्पयत् । अजनयत् । निर्वर्त्यता तावदय कन्याभावरमणीय काल (स्वप्न० २) । अतिवाह्यताम् । निर्वर्त्यतामिति त्वाथ-कोऽर्थः । निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्धचावरणमलम् (यो० सू० २।४३ भाष्ये) । निर्वर्त्यमानमेव प्रक्रियमाणमेव, चर्यमाणमेव । ऋते वर्षान्ति कौन्तेय न जातु निर्वर्तयेत् फलम् (क्षेत्रम्) (भा० उ० ६१।२) । न साधयेदित्यर्थः । न पाचयेदिति वा । मङ्गलोदग्र तदहो निरवर्तयत् (राज० ३।२४७) । निरवर्तयत् = अयापयत् । निर्वृत्तम् (४।२।६८) । कुशाम्बेन निर्वृत्ता निर्मिता नगरी कौशाम्बी । मुद्गलाद् ब्रह्म निर्वृत्त गोत्र मोद्गलसंज्ञितम् (भा० पु० ६।५।१३३) । निर्वृत्त जातमुद्भूतम् । सञ्भूतम् । कारणेन निर्वृत्त कृत्रिम वैरम् (पञ्चत०) । निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे (कु० ७।११) । निर्वृत्त सम्पादितः । सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूर पश्चात्कुता फले (रघु० १७।१८) । कर्मनिर्वृत्ते = कर्मणि दूराङ्गतेनिष्पत्ते । निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्वृत्त-

मेधे महात्मन (रा० १।१८।१) । निर्वृत्ते=समाप्ते=अवसिते ।

—वृष् (वृषु सेचने) । निर्वृष्टलघुभिर्मेधैर्मुक्तवर्त्मा (रघु० ४।१५) ।
नि शेष वृष्टा निर्वृष्टा ।

—वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने) । शेष इव निर्वेष्टित (नि० ५।८) । अनावृतोऽसवृत
इत्यर्थः । नि शब्दो धात्वर्थं विपरीतयति । वेष्टनमावरणं हि धातोरर्थस्तस्य
विपर्यासोऽनावरणम् । एकैकस्मिन्मण्डले मुहूर्तस्य द्वौ द्वावेकषष्टिभागौ दिवस-
क्षेत्रस्य निर्वेष्टयन् (=हापयन्) ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । निरविध्यत् प्रतोदेन नासिकाया पुनः पुनः
(भा० अनु० २६।१०) । नि शेषम् अविध्यत् । तेन ममणि निविद्ध शरेणानु-
पमेन हि (रा० ३।४४।२०) । निविद्ध क्षत, विक्षत ।

—शस् (शसु हिंसायाम्) । अवशता नि शसा यत् पराशमोपारिम (अथर्व०
६।४५।२) । नि शसा=नि शेषेण हिंसनेन ।

—श्वस् (श्वस प्राणने) । स्तनकम्पक्रियालक्ष्येनि श्वसितैरिव (हृदयम्)
(विक्रम० २।१६) ।

—सङ्ग (षङ्ग सङ्गे) । अनित्यभूतो नि सङ्ग वध्यता वध्यतामपि (रा०
२।२१।१२) । नि सङ्गम्=नि स्नेहम्=अनादरेण, तृणवत् । भर्तुर्ये प्रलयेऽपि
पूर्वमुकतासङ्गेन नि सङ्गमा भक्त्या कार्यधुर वहन्ति (मुद्रा० १।१४) । नि-
सङ्गमा=नि सङ्गा=निष्प्रयोजना । स्वाथपराङ्मुखा इत्यर्थः । नि सङ्ग
प्रधिभिरुपाददे । विवृत्ति (कि० ७।१२) । नि सङ्ग निष्प्रतिबन्धम् ।
नि सङ्गता मुक्तिपद यतीना सङ्गादशेषा प्रभवन्ति दोषा (वायु० पु० ४।२) ।
सङ्ग आसङ्ग आसक्ति, मसत्वम् ।

—सह् (सह मर्षणे) । अये विरम नि सहासि जाता (मालती० ३) ।
नि सहा=आन्ता । ग्लाना ।

—सिच् (षिच् क्षरणे) । शुचि—निष्षिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ता
(नि० ९।६।१) । निष्षिक्त निष्कृष्यान्त्यत्र सिक्तम् इति दुर्गम् ।

—सृ (सृ प्रेरणे) । निलक्ष्य ललाम्य निररार्ति सुवामसि (अथर्व० १।
१८।२) । अस्माच्छरीरान्निरवशेषमुत्सारयाम इत्यर्थः ।

—सृ (सृ गतौ) । ग्रामादरप्य नि सृत्य निवसेन्नियतेन्द्रिय (मनु० ६।४) ।
नि सृत्य=निर्याय । यो हेमकुम्भस्तननि सृताना स्कन्दस्य मातु पयसा रसज्ञ
(रघु० २।३६) । नि सृताना नि स्तृतानाम् ।

—सृज् (सृज् बिसर्गे) । वञ्छेण हत्वा निरव ससर्जं (ऋ० १।१०।३।२) ।
नि ससर्जं=विमृष्टानाम् । इदंमहं तप्त वावहिर्धौ यज्ञानि सृजामि (वा० स०

५।११) । नि सृजामि = निष्क्रमयामि । देवा मुञ्चन्तो असृजन्निरेणस (अथर्व० २।१०।८) । निरसृजन् निरगमयन् । तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति नि सृजति चतुर (श० ब्रा०) । नि सृजति = हापयति ।

—स्तन् (स्तनगदी देवशब्दे) । निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यशूणि वाजिन (भा० उ० १४२।१२) । निष्टनन्ति = गर्जन्ति = बृहन्ति ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । भद्राप्तक्षान्तिस्तिष्ठन्ति (अथर्व० ५।५।५) । निस्तिष्ठन्ति = प्रभवन्ति = उद्भवन्ति । नळा इव सरसो निरतिष्ठन् (ऋ० ८।१।३३) । निरतिष्ठन् = आरोहन् । यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धदधाति (छा० उ० ७।२०) । निस्तिष्ठति निष्ठामाप्नोति । निष्ठावानेव श्रद्धावान्भवतीत्यर्थः । यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति (छा० उ० ८।१।६) । निस्तिष्ठन्ति = निष्पादयन्ति, निर्मिमते । निष्ठितेषु पान्नेजनेषु (श० ब्रा० १३।१।२।२) । सम्मृतेषु = ग्राह्येषु । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता (अमरः) । मनो निष्ठा-शून्य भ्रमति च किमप्यालिखति च (मालती० १।८१) । निष्ठा स्थैर्यम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे (मनु० ८।२२७) । निष्ठा निष्पत्ति भार्यात्वेन ।

—स्त्रु (स्त्रु गतौ) । तदतिक्रमे विद्याकर्म नि स्रवति ब्रह्म सहापत्यादेत-स्मात् (आप० घ० १।५।२) । नि सारयतीत्यर्थः । ब्रैयो वा नि स्रवस्तस्माद् वरिणो लाभकृत्स्मृत (याज्ञ० २।२५१) । नि-स्रवोऽवशेषः ।

—हृद् (हृद् पुरीषोत्सर्गे) । पश्यामि बहुलान् राजन्वृक्षानुदकसश्रयान् । सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसशयम् (भा० वन० ३।२।८) । निर्हादो विष्ठा, पुरीषम् ।

—हन् (हन हिंसागत्यो) । प्राशिन्नमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्म-णम् (नि० १२।१४) । ग्राह्य निष्कासयामास । तत्पूषा प्राश, तस्य दतो निर्जघान (श० ब्रा० १।७।४।७) । निर्जघान = बभञ्ज । भग्नदन्त पूषेति प्रसिद्धिः । कील ग्राह्यमान प्रतिकील निर्हन्ति (नञ् २।२।६ सूत्रे भाष्ये) । निर्हन्ति = निर्णमयति, उत्खनति । स दोषो निर्घानिष्यते (शास्त्रपूर्वक इति वा० भा०) । नि शेषेणापहनिष्यते । निर्घातश्च महानभूत् (भा० सभा० ८।२२) । निर्घातो वज्रशब्दः । अहह दारुणो दैवनिर्घातः (उत्तर० २) । निर्घातः प्रहारः । वायुना निहतो वायुगङ्गाच्च पतत्यथ । प्रचण्डधोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते (व० वृ० स०) ॥ त (देवा) एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन् (असुरान्) (गो० ब्रा० उ० २।७) । निरघ्नन् = पराणुबन् । त (असुरा) एभ्यो लोकेभ्यो निर्हन्ता ऋतुन् प्राविशन् (गो० ब्रा० उ० २।७) । निर्हन्ता = प्रहृतप्रदाबिताः ।

—ह (हृन् हरणे) । अन्त पुरगता वार्ता निर्हरेयुरलक्षिता (का० नी० सा० १३।४५) । निर्हरेयु = निष्कर्षेयु । वार्ता प्रवृत्ति विभावयेयुरिति तात्पर्याय । यन्नर्तनो भवत्यभीक्ष्णश प्रेतान्निर्हरन्ते (गो० ब्रा० पू० २। ७) । निष्कालयन्तीत्यर्थ । समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् (रा० ४।२५।१८) । निर्हरिष्यन्ति = इमशानाय विनेष्यन्ति वक्ष्यन्तीत्यर्थ । त आत्मान निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसस्था (भा० उ० ४।४।७) । निर्हरन्ति = प्रवहन्ति = पृथक् कुर्वन्ति । न च वासासि वासोभिर्निर्हरेत् (मनु० ८।३९६) । मिश्रयेत् परिवर्तयेद्वा । हत्वा नृपान्निरहरत् क्षितिभारमीश (भा० पु० ११।१।२) । निरहरत् = पर्यहरत् । यत् किञ्चिद् दोषमासाव्य न निर्हरति कायत (चरक० सूत्र० २६।८७) । न निर्हरति नापनुवति, नापाकरोति । उद्धुनीयात् सत्केतून् निहरेताग्रयचन्दनम् (भट्टि० १६।८) । निर्हरेत् = निर्गमयेत् । वनादिति शेष । आहरेतेत्यर्थ । नाय युक्तस्वरूप प्रयोग । आङ् प्रयोक्तव्य । तानि निहरतो लोभात् (मनु० ८।३९६) । निहरत् = देशान्तर नयत् । गवा निर्हारनिम् क्ताद् यावकात् तद्विशिष्यते (भा० अनु० २६।३८) । निर्हार = आहारनिर्गमनमार्ग । कुर्याद् विहारमाहार निर्हार विजने सदा (शुक्र० ३।११२) । निर्हारम् मलमूत्रविसर्गम् । आहारनिर्हारविहारयोगा सुसंवृता धर्मविदा तु कार्या (व० धर्म० ६।६) । उक्तोऽर्थ । न निर्हारि स्त्रिय कुर्यु कुटुम्बाद् बहुमध्यगात् (मनु० ६।१६६) । निर्हार रत्नालङ्काराद्यर्थ धन-सञ्चयम् इति कुल्लूक । निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् (अमर) । निर्हारो युक्त्या नि-साराकर्षणमिति स्वामी । कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् (भा० पु० १०।८।४।२६) । निर्हार परिहार । अत्रार्थे स्वातन्त्र्य कवे । इष्टश्चानिष्ट-ग धश्च मधुर कटुरेव च । निर्हारी सहत स्निग्धो रूक्षो विशद एव च (भा० शा० १८।४।२८) ॥ निर्हारी सर्वगन्धाभिभावी । हिङ्गवादी यथा । तारतान् विषविशेषाश्च तत्तन्निर्हरणानि च (शि० भा० ३०।२०) । निर्हरणानि परि-हारोपायान्, भेषजानि । अयमप्यत्रार्थे भावतकारमनुगत । यद्यथिता निर्हृत-वाच्यशल्यान् प्राणान्मया धारयितुं चिरव (रघु० १४।४२) । निर्हृतमुद्धतम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेत न व्रतेन विद्युज्यते (मनु० ५।६१) । निर्हृत्य = निर्याप्य = निरुह्य । शल्य निर्हृत्य समायत्य सनहति (काठक० १२।१) । उद्धृत्येत्यर्थ । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती (मनु० ७।४) । निर्हृत्य = आकृष्य ।

निरति (निर् + अति)

—इ (इण् गतो) । तद्भवान् वृत्तसम्पन्न स्थित पथि निरत्यये (रा० ४।

२६।१२) । निरत्यय पन्था = अग्रप्रतिभयो मार्ग , निष्कण्टक इत्यर्थः । निरत्यय साम न दानवर्जितम् (कि० १।१२) । निरत्यय निर्वाधम् अच्छलमित्यर्थः । शक्तिरर्थपतिषु स्वयग्रह प्रेम कारयति वा निरत्ययम् (कि० १३।६१) । अत्ययो व्यभिचार , सोऽविद्यमानोऽस्येति निरत्ययम् । अपराधेऽप्यविकारीति तात्पर्यार्थः ।

निरधि (निर् + अधि)

—स्था (ष्ठा गतिवृत्तौ) । नैतानि (अस्त्राणि) निरगिष्ठानि प्रयुज्य ते कथञ्चन ((भा० वन० १७५।१६) । निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति ।

निरनु (निर अनु)

—इ (इण गतौ) । स्यात्साहस त्वन्वयवत् प्रसभ कर्म यत्कृतम् । निरन्वय भवेत् स्तेयम् (मनु० ८।३३२) । निरन्वय स्वामिपरोक्षम् । प्रागाधारनि रन्वयप्रमथनादुच्छेदमेवाकरो (महावीर० ३।१३) । निरन्वयप्रमथन नि शेषो विध्वंस । नाशो द्विविधः । सान्वय-विनाशो निरन्वय-विनाशश्चेति । तत्र दीपादेस्तरोत्तरज्वालोदयशिरस्क पूर्वज्वालाविनाश सान्वयविनाशः । निर्वाप-णादिना सजातीयज्वालोदयानर्हन्नाशस्तु निरन्वयविनाश इति वीरराघव-छटीकाकारः । का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने (भट्टि० ५।६६) । निर-न्वयजने निर्गतान्वयजने, निरनुगे इत्यर्थः । अन्वेतीत्यन्वयोऽनुगोऽनुयायी, कर्तर्यच् ।

—युज् (युजिर् योगे) । निरनुयोज्यैर्हनुभिस्तस्य मौनव्रतमिवोपदिश्य (अवदा० जा० २३) । निरनुयोज्यैरप्रतिवक्तव्यैः ।

निरप (निर् + अप)

—इ (इण गतौ) । उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तित (रा० १।१०।२) । अपायोतिक्रमो व्यभिचारः । निरपायोऽव्यभिचारी । फलाढ्याभचारी अमोघ इत्यर्थः ।

—ईक्ष (ईक्ष दर्शने) । न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे (कि० १।१।३६) । निरपेक्ष स्वतन्त्रम् । यदागमेन शास्त्रेणार्थः न भवतीत्यर्थः । समु-पोढेषु कामेषु निरपेक्ष परिब्रजेत् (मनु० ६।४१) । समुपोढेषु उपनमितेषु केन चित्स्वसामीप्य नीतेषु कामेषु काम्येष्वर्थेषु निरपेक्षो वीतस्पृहः सत्यस्येदित्याह । निरपेक्षो न कर्तव्यो भूत्यै स्वामी कदाचन (हितोप० २।४२) । निरपेक्षो निराकाङ्क्षः । निरातङ्को निराशङ्को वा ।

निरभि (निर + अभि)

—या (या प्रापणे) । निर्यागेऽभिघाते च राजमार्गं . गच्छेत् (को० अ० १।२१।१८) ।

निरव (निर + अव)

—दय् (दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु) । रक्षास्येव तत् स्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते (ऐ० ब्रा० २।७) । निरवदयति किञ्चिद् दत्त्वा प्रकालनार्थं इति षड्गुरुशिष्य । दानवानेव वीर निरवदायार्णि पुनराधत्ते (तै० स० १।५।२।१) । अस्नैव रक्षासि निरवदयते (तै० स० ६।३।१२) । अस्ना=असृजा रुधिरं ।

—यज् (यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु) । ऋतुभ्य एव रुद्र निरवयजते (का० स० २।१।६) । निरवयजते=निर्ददाति ।

—सो (षो अन्तकर्मणि) । शूद्राणामनिरवसितानाम् (पा० २।४।१०) । निरवसान बहिष्करणम् पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्र सस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति काशिका । पात्रादनिरवसितानाम् (कामसूत्रे १।५।३) । निरवसिता पात्राद् बहिष्कृता इति जयमङ्गला । तस्माज्ज्येष्ठ पुरुष घनेन निरवसाययन्ति इति श्रुति (बौ० ध० २।२।३।५, तै० स० २।५।२) । अथापि पुत्र घनेन निरवसाययन्ति (आप० ध० २।६।१।४।१२) । घनेनोपतोष्य पृथक् कुर्वन्ति इति सर्वत्र समानोऽर्थः ।

निराङ् (निर + आङ्)

—इ (इण् गतौ) । एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्य (ऋ० ५।७।८। ७) । निरैतु=निष्कामतु । अहे निरैतु ते विषम् (अथर्व० ४।४।२१) । उक्तोऽर्थः ।

—कृ (डुकृन् करणे) । माऽह ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत् (छा० उ० ८।१।५।२) । माऽह ब्रह्म त्याक्षम् । निराकरोतु वेदाश्च यस्मै हरति पुष्करम् (भा० अनु० ६।४।२) । निराकरोतु=त्यजतु, आत्मीयान्मा स्म करोत् । प्रत्यादिष्टो निरस्त स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृत इत्यमरः । निराकृतो जातेर्बहिष्कृत इत्यर्थे हर्षचरिते सरस्वत्या शापे । उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृत (भट्टि० ६।१००) । निराकृत प्रत्यादिष्ट, निरस्त । नाक्र-मन्त तयोस्ते (शापा) वरदाननिराकृता (भा० आदि० २१०।१५) । निराकृता=व्यर्थीकृता । आर्थिकीर्थः । निराकृतनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिः । निराकृतो निमेषो याभि ताभि । त्यक्तनिमेषव्यापाराभिरित्यर्थः । निनि-मेषाभिरित्यर्थः । भविष्यत्यचिरात्सावो कलिनापि निराकृत (भा० पु० ११।

७।४)। निराकृतोऽनुसृत्यासादित इत्यर्थं विवक्षति । अनृषिर्गपि वाचि स्वतन्त्रोऽयं कवि । याश्च्यवन्तेऽम्बरात्तारा काले काले निराकृता (रा० ५।१३।३१) । निरस्ता पराणुन्ना । न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निराकृता वाऽनिराकृता (भा० ३।१४०५) । ते राजानो राजपुत्राश्च । निराकृता इति व्याख्यातचरम् । कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्य (छा० उ० ४।४।५) । निराकृत्य = पृथक् कृत्वा । निष्कास्य, उद्धीयेत्यर्थः । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृति (मनु० ३।१५४) । निराकृति पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहित इति कुल्लूक । यस्त्वाधायग्निमाशास्य देवादीन् नैभिरिष्टवान् । निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृति (गो० स्मृ० ३।१११) ॥ अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृते (व० वर्म० २८।१७) । उक्तोऽर्थः । यश्च सर्वान् वर्जयति सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपति (आप० ध० १।१८।३३) । निराकृतिर्निस्वाध्याय । तथा चामरं पठति—निस्वाध्यायो निराकृति । ग्रामवान्य यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः । यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ (भा० शा० ३।६।४८) । निराकृतिमूर्ख इति नीलकण्ठः । निराकारा निरानन्दा अयोध्या (रा० २।११३।२४) । निराकारा निरलङ्कारा । निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृति (मनु० ३।१५४ इत्यत्र कुल्लूक-कोद्धत छन्दोगपरिशिष्टम्) । एवमेव निराकर्ता यश्चाग्नीनपविध्यति । त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं गुरुम् (भा० शा० १।६५।६१ ६२) ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । रोमाञ्चलक्ष्येण स (अभिलाषबन्धः) गात्र-याष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्या (रघु० ६।८१) । निराक्रामत् = निरगच्छत् = आविरभवत् ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलघनः (मनु० ८।१६२) । निरादिष्टधनः = निःसृष्टधनः ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । ब्रह्मैव विद्वानेष्टो यः क्रव्यादं निरादधत् (अथर्व० १२।२।३९) । निरादधत् = बहिष्कुर्यात् । सर्वं मर्त्यस्य तन्नास्ति क्रव्याच्चेदनिराहितः (अथर्व० १२।२।३५) । अनिराहितः = अनिष्कासितः । तमिन्द्र इध्मं कृत्वा यमस्याग्निं निरादधौ (अथर्व० १२।२।५४) । बहिष्कनीनिके निरादध्युः (का० स० ३।४।८, पञ्चविंश० १७।१२।२) । उदितपूर्वं एवार्थः ।

—यम् (यम उपरमे) । निरायतपूर्वकाया (शा० १।८) । दीर्घाकृतकाय-पूर्वमाणा । निरायत्याश्वस्य शिशनम् (श० ब्रा० १३।५।२।२) । निरायत्य = निराकृत्य ।

—बह् (बह प्रापणे) । नावो हिरण्ययीरासन्याभि कुष्ठ निरावहन्
(अथर्व० ५।४।५) । निरावहन् बहिरनयन् ।

निरुप (निर् + उप)

—स्कृ (डुकृञ् करणे ससुट्क) । शमेन तपसा चैव भक्त या च निरुप-
स्कृत (भा० शा० २७।१।१४) । निरुपस्कृत = भोगवर्जित ।

—निरुपाङ् (निर् + उप + आङ्)

—ख्या (ख्या प्रकथने) । निरुपाख्यम् = तुच्छम्, अदृश्यम्, असद्, अवस्तु ।

• • निर्वि (निर् + वि)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । भित्त्वा कुक्षि निर्विचक्राम विप्र (भा०
आदि० ७६।६१) । निश्चक्रामेत्यर्थः । विशब्दो न विशेषकृतः ।

—वस् (वस निवासे) । द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि न
(भा० वन० ६५।४१) । अतीतानीत्यर्थः ।

—वह् (बह प्रापणे) । निर्व्यूढ प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम्
(मुद्रा० २।१८) । निर्व्यूढ निर्व्यूढि, साधना, निष्पादना, प्रतिपालनम्,
निर्वर्तनम् । मुहूर्तनिर्व्यूढविस्मय (मालती० ७) । निर्व्यूढो विवृद्ध । हा तात
जटायो निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेह (उत्तर० ३) । निर्व्यूढ प्रमा प्रतिष्ठा वा नीत ।
सत्योऽय स्नेह इति व्यवहारेण साधु दर्शितमिति तात्पर्यम् । निर्व्यूढोद्वाह-
मङ्गल (कथा० ३५।१५७) । निर्व्यूढ निर्वृत्तम् । एव वदति निर्व्यूढकार्ये
योगन्धरायणे (कथा० १७।१५६) । निर्व्यूढ सिद्ध पूणम् । येन यूय गजप्रख्या
निर्व्यूढा वारणावतात् (भा० आदि० १६२।१६) । निर्व्यूढा निर्गमिता,
नि सर्गरिता, निर्वाहिता । निरुह्य आता इत्यर्थः । निर्व्यूढा रणासाहसव्य-
सनिता (प्रियद० १।६) । निर्व्यूढा सन्यस्ता त्यक्ता । पूति नीतेति शब्दार्थः ।
पूर्या परिसमाप्त्या त्यागो लक्ष्यते । लक्ष्योप्येषोर्थोऽन्यत्र दुर्लभ इत्यवश्यम-
भ्युपेयम् ।

निर्व्याङ् (निर् + वि + आङ्)

—दा (डुदाञ् दाने) । या ते शक्तिस्तया सम्यक् तावत्स्वमुख निर्व्यादेहि
(अवदा० जा० ३४) । सुष्ठु विवृत कुर्वित्यर्थः ।

निष्प्र (निस् + प्र)

—पत् (पल् गतौ) । निबलासेत प्र पत (अथर्व० ६।१४।३) । निष्प्रपत
निष्क्रम्य प्रकर्षेण वृरेण गच्छेत्याह ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । दुरधिष्ठितमिति कर्मणि क्तान्तमसाधु-
निष्पादितेर्थे वतते । भावे क्तान्त चैकत्रानुचितेऽवस्थाने । तथा च भारते शा०
प० ३०८४ श्लो० प्रयोग ।

दुरनु (दुर् + अनु)

—इ (इण् गतौ) । प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि (भा० शा० २२६।१६) ।
दुरन्वयानि दुर्ज्ञेयोदकर्माणि । इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरन्वया काङ्क्षिता
मानवानाम् (भा० अनु० १०२।३८) । दुरन्वया दुरापा । गहनोऽय भृश देशो
महानूपो दुरन्वय (गोरिसियो स० रा० २।६२।१३) । दुरन्वयो दुरत्यय ।
राजसूये ह्यसह्यार्थे यज्ञाङ्गंश्च दुरन्वयै (हरि० ३।२।२१) । दुरन्वयैर्दुरनुष्ठानैः ।
दुरत्ययैरिति पाठान्तरम् । दुरन्वय दुष्प्रधप दुराप दुरतिक्रमम् । सर्व वै
तपसाऽभ्येति . (भा० अनु० १२२।८) । दुरन्वयम् = दुर्ज्ञेयम् ।

दुरव (दुर् + अव)

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अवपूर्वो गुह्यतिनिरोधने वतते । दुःशब्दश्च
तस्य दौष्ट्य दुष्करत्वमाह । अवग्रहणमात्मसात्कार । तथा च (का० नी०
सा० ८।६८) प्रयोग —वश गतो (वशागतो) रिपुर्गश्च विचलेद् दुरवग्रह ।

दुरा (दुर् + आङ्)

—गम् (गन्तु गतौ) । दुरागत = विषमपतित । दुरागम = दुरजित
आय ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दित
(मनु० ४।१५७) । दुराचारो दुश्चरित । सोऽय चतुर्णामितेषामाश्रमाणा दुरा-
चर । त चराद्य विधि पार्थ दुश्चर दुर्बलेन्द्रियै (भा० शा० २३।६) ।

• —दा (डुदाञ् दाने) । यथा दुरादान सन्दशे वानुहायाददीत (षड्विंश०
३।१०) । दुरादान दुर्ग्रहम् ।

—धृ (धृञ् धारणे) । स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावण शत्रुवा-
णाम् (भा० कण० ३।४।६६) । दुराधरो दुर्निरोध, दुर्लभव्यतीघात । द्वात्राणि
तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधराणि (भा० उ० ४२।४६) ।
दुराधराणि = दुरासदानि दुरभिवानि वा ।

—धूष (धूष प्रसहने) । नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभि (भा० ५।
५२५७) । दुराधर्षाणि दुष्प्रसहानि । क्रुद्धात् आशीविषात्सर्पात् दुराधर्षतरो
विप्रो ज्ञेय (भा० आदि० ८।१।२३) । दुराधर्षतर = दुर्लभतर. खलीकारो
यस्य स ।

—वृ (वृञ् वरणे) । महतेवाम्बुवेगेन भिन्न सेतुर्जलागमे । दुरावर त्वदन्येन राज्यखण्डमिद महत् (रा० २।१०।५।३) । दुरावर दुर्बन्धम् ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोपि पण्डिता (भा० शा० १।१।२३) । सुदुरावर्ता = अशक्यप्रत्यायना ।

—सद् (षड्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । आख्याता भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदा (भा० आदि० ३।६।१) । दुरासदा दुरभिभवा, दुःख वश नेया इत्यथ । सम्प्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति (शा० १) । न दुरुपेयो भविष्यतीत्याह ।

दुरुद् (दुर् + उद्)

—सह (षह मषणे) । दीर्घकाल हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् । मूर्ध्ना धारा महादेव शिरसा यामधारयत् (भा० अनु० १०।३।२७) ॥ दुरुत्-सहा = दुःसहा । नाथ उदा ।

दुरुप (दुर् + उप)

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । (राज्यलक्ष्मी) आशीविष इव दुरुपचारा (पञ्चत०) । दुःसेव्येत्यथ ।

—सद् (षड्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूर पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य (कि० ७।९) । दुरुपसदात् = दुरुपगमात् । दुःसहादिति तु मल्लि । स च तात्पर्यार्थः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोध दधद् धनु (भट्टि० ५।३२) । दुरुपस्थानोऽनुपेय ।

दुनि (दुर् + नि)

—मि (डु मिञ् प्रक्षेपणे) । पदे पदे दुनिमिते गलन्ती (रघू० ७।१०) । दुनिमिते = दुर्न्यस्ये, विषम निहिते ।

दुष्परि (दुस् + परि)

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । लोकाधारा श्रियो राज्ञा दुरापा दुष्परिग्रहा (का० नी० सा०) दुष्परिग्रहा दुःखेन वश नेया ।

दुष्प्र (दुस् + प्र)

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ) । असयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मति (गीता ६।३६) । दुष्प्रापो दुरापोऽमुलभ ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयो) । धर्म सूक्ष्मतर वाच्य तत्र दुष्प्रतर त्वया (भा० शा० १।९।७) । दुष्प्रतर दुःस्तरम् । दुरवगम वा ।

—दा (डुदाञ् दाने) । अद्य भीता पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशो दश (रा० २।१०६।२९) । दुष्प्रदा कष्टदा ।

—धृष् (धृष प्रसहने) । सा दुष्प्रधर्षा हिलै (रघु० २।२७) । अनास्कन्द्या अनाक्रम्या ।

—वृत् (वृत्तु वतने) । तेषा शूर्पणखैर्वैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् (रघु० १२।५१) । तेषा खरादीना हताना दुष्प्रवृत्तिरनिष्टा दुःखदा प्रवृत्तिवार्ता ।

दु सम् (दुस्+सम्)

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । दु सचारासु नगरवीथीषु (पञ्चत० १। १७३) । दु ख सचरेण परिक्रमण गतागत यत्र तासु ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयो) मृदघटवत्सुखभेद्यो दुस्सन्धानश्च दुर्जनो भवति (पञ्चत०) । सन्धान सयोजनम् ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । सन्ति दु सस्थिता कुब्जे वक्रा परम पापिका (रा० २।९।४०) । दु सस्थिता = दु सस्थावयवसनिवेशा, दु स-स्थाना दुराकृतय ।

वि

—अञ्च् (अञ्चु गतिपूजनयो) । मायाभिरश्विना युव वृक्ष स च वि चावथ (ऋ० ५।७८।६) । कृतनलोपोञ्चतिरेवात्र धातुन तु धात्वन्तरम् । व्यचथ = विभुज्य (भुग्न कृत्वा) भङ्कथ । अग्ने व्यचस्व रोदसी उरूची (अथर्व० ३।३।१) । व्यचस्व = प्रथय, विस्तृणीहि । सहस्रधार शतधार मुत्समक्षित व्यच्यमान सलिलस्य पृष्ठे (अथर्व० १८।४।३६) । व्यच्यमानम् = विवित्रियमाणमुद्घाट्यमानम् ।

—अज् (अज गतिक्षेपणयो) । व्यजति वातोऽग्नेन विक्षिप्यते वा व्यजनम् (अमरोद्घाटने स्वामी) । वि यदज्ज्राँ अजथ नाव ई यथा (ऋ० ५।५।४) । व्यजथ = कृषथ । पृथग्वा कर्षथ ।

—अञ्ज् (अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु) । अञ्जते व्यञ्जते क्रतु रिहन्ति लघुनाऽभ्यञ्जते (अथर्व० १८।३।१८) । व्यञ्जते = व्यञ्जन्ति । लौकिकादञ्जनादप्येन प्रकारेणाञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयिण आसन-न्ति—दक्षिण पूर्वमाङ्कते । सव्य हि पूर्वं मनुष्या आञ्जत (तं० स० ६।१। १।६) इति । शुभ्रा (मरुत) व्यञ्जत श्रिये (ऋ० ८।७।२५) । व्यञ्जत = प्राकाशन्त, अदीप्यन्त । जिह्वा कथ ते हृदय व्यनक्ति (भा० सभा० ६।४।२) ।

व्यनक्ति, व्यक्ती करोति, विवृणोति, प्रत्यक्षयति । दैवमानुषयोरथ व्यक्ता व्यक्ति-भविष्यति (रा० २।२३।१८) । व्यक्तिर्भेद, प्रबलदुर्बलविवेक इत्यर्थः ।

—अद् (अद भक्षणे) । मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्य (ऋ० १।१०५।८) । व्यदन्ति=अवकृन्तन्ति अवलुम्पन्ति ।

—अश् (अशू व्याप्तौ) । इमा व्यष्टि व्यश्नुत (श० ब्रा० १०।२।४।८) । व्यष्टि=आप्ति, समृद्धि, साफल्यम् । प्रजापतिरकामयत सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नु-वीय (श० ब्रा० १३।४।१।१) । सर्वा व्यष्टी=सर्वानर्थान् । यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते (श० ब्रा० २।२।४।१७) । व्यश्नुते=शिष्यते=उवरित भवति । प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिश (ऋ० ४।१५) । व्यानशे=व्याप । ते त व्याशिषत (भट्टि० १५।४३) । व्याप्तवन्त=प्ररिगतवन्त, परिवेष्टित-वन्त इत्यर्थः ।

—अश् (अश भोजने) । अन्ना यदिन्द्र प्रयमा व्याश (ऋ० ३।३६।८) । व्याश=आश=बुभुजे । पाटामिन्द्रो व्याशनात् (अथर्व० २।२७।४) । व्याशनात्=अभुङ्क्त । विशब्द उभयत्रार्थस्य विशेषको न ।

—अस् (अस विभाजने) अय नित्य विपूर्व । यदाश्रौष देवराजेन दत्ता दिव्या शक्ति व्यसिता माववेन (भा० आदि० १।१९९) । व्यसिता व्यर्थी-कृताम् इति नील० । व्यसयामास त तस्य प्रहार भीमविक्रम (भा० वन० १६१।६७) । उक्तोऽर्थः ।

—अस् (असु क्षेपे) । व्यस्यै मित्रावरुणौ हृदश्चित्तान्यम्यतम् (अथर्व० ३।२५।६) । व्यस्यतम्=विक्षिपतम् । अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सरोधादा-युषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे (भा० शा० २३८।१४) । व्यस्यन्ते=विभज्यन्ते शक्तिर्व्यसनम् । व्यस्यत्येन श्रेयस इति (यो० सू० २।५४ भाष्ये), कौ० ८।१।१२७) । व्यस्यति विभजति, पृथक् करोतीत्यर्थः । विव्यास वेदान् यस्मात् (भा० आदि० ६३।८८) । अत्र विशब्दस्य दुरुक्त्या नार्थः । पुच्छ व्यस्यति विपुच्छयते (काशिका) । व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते () विभक्ताहोरात्रस्येत्यर्थः । तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने (कु० ५।७२) । व्यस्तमेषामन्यतममेकम् इत्यर्थः । सामादिभिरुपक्रमैः । व्यस्तैश्च समस्तैश्च (मनु० ७।१५६) ॥ एकैकश सामस्त्येन वा । व्यस्यन् विश्वा अनिरा अमीवा (वा०स० ११।४७) । विक्षिपन्, परासुवन्तित्यर्थः । व्यस्यन्वाणसहस्राणि योषेषु च गजेषु च (भा० द्रोण० ५२।२८) । व्यस्यन्=निरस्यन् । आयुर्वेदे भरद्वाजात्प्राप्य स भिषजा क्रियाम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत (हरि० १।२६।२७) ॥ व्यस्य=विभज्य । तामरसव्यासव्यसनिनि सहस्ररश्मौ (हर्ष० १) । तामरस-व्यासः=पङ्कजविकासः सरसिजव्याकोच । व्यसन विपदि अश इत्यमरः ।

भाण्ड व्यसनमागच्छेद् यदि बाहकदोषत । (याज्ञ० २।१६७इत्यत्र मिताक्षराया-
मुद्धृत नारदवचनम्) । व्यसन भ्रंशम् ।

—आप (आप्तू व्याप्तौ) । तत्तु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत्
(अमरः) । व्याप्नोति प्राप्नोति । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सवमिदं जगत्
(श्वेता० उ० ४।१०) । व्याप्तमाक्रान्तम् । वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुराकिल
(भा० आश्व १।१७) । स्वाधिकारे कृता । अपर मे प्रिया मृता, गृह चान्येन
व्याप्तम् (पञ्चत०) । परिगृहीत स्वीकृत स्वायत्तीकृतम् इत्याह । किं व्याप्य
किमपोहितम् (प्रबोध०) । व्याप्तमाक्रान्तम् । अपोहित दूरीकृतम् । राद्धि
प्राप्ति समाप्तिव्याप्ति (अथर्व० १।१।२२) । व्याप्तिर्विविधाऽऽप्तिः ।

—इ (इण् गतौ) । तस्मिन्निदं स च वि चैति सवम् (वा० स० ३२।
८) । व्येति सृष्टिकाले निर्गच्छति (महीधरः) । वि द्यामेषि रजस्पृध्वहा (ऋ०
१।५०।७) । उर्वन्तरिक्षं वीहि (वा० स० १।१।१५) । वज्रेण यजमानस्य
प्राणान् वीयात् (ऐ० ब्रा० २।२१) । वीयात्=पृथक् कुर्यात् । वि
श्लोक एति पथ्येव सूरि (अथर्व० १।८।३।३६) । स्तुतिस्तोमो विशेषेण
गच्छति पथ्येन विद्वानिवेत्याह । इमौ वै लोकौ सहास्ता तौ व्येताम् । नावर्ष-
न्न समतपत् (ऐ० ब्रा० ४।२७) । व्येताम्=पृथगभूताम् । द्यावापृथिवी व्ये-
ताम् । वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन् (यजु १।४।३०) । उक्तोऽथ । इमौ
वै लोकौ सह सन्तौ व्येताम् (जै० ब्रा० १।१।६।१।४५) । उदितपूर्वं एवाथ ।
न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दासि वियन्ति न द्वाभ्याम् (ऐ० ब्रा० १।६) । वियन्ति
विपरिवर्तन्ते, रूपान्तरं सङ्क्रामन्ति । ये पि ह्येते इत उत्तर प्रत्यया शिष्यन्ते
एतेष्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ (पा० ३।३।३ इति सूत्रे भाष्ये) ।
न वियन्ति न व्यभिचरन्ति । एतानर्थान् के चिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति
(भाष्ये) । स्त्रीपुंनपु सक्तवानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च, एतानर्थान्ये
न वियन्ति तदव्ययम् (पा० १।१।३८ सूत्रे भा०) । उक्तोऽर्थः । सङ्क्षत्रिषु
लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्
(गो० ब्रा०) । न व्येति न परिवर्तते । व्यन्ये यन्तु मृत्यव
(अथर्व० ३।१।१५) । वियन्तु विमुखा यन्तु । येन देवा न वियन्ति
(अथर्व० ३।३।०।४०) । न वियन्ति विमति न प्राप्नुवन्ति । नित्या
यत्र महागुणा । न वियन्ति स्म कर्हि चित् (भा० पु० १।१६।२६) । न
वियन्ति=नापयन्ति । व्येतु ते मनसो ज्वर (भा० स्वर्गा० ३।२१, वि० ४५।
४१) । व्येतु=अपगच्छतु, विनश्यतु । दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् कच्चित् कुर्या
शरव्ययम् (रा० ३।१।१४) । शरव्यय=इषुप्रयोग । ये चत्वार पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति (बौ० ध० २।६।१।१३) । वियन्ति=विविध

गच्छन्ति । पूर्ण मे मा विगात् (पा० गृ० २।१६) । मा नशत, मा तिरो भूत् । सम्भवत्यव्ययाद् व्ययम् (मनु० १।१६) । अव्ययमनश्वरम् । व्यय नश्वरम् । कवेश्चित्तन्तु मनसा वियन्त (ऋ० १०।५।३) । वियन्त = विचृत्य गच्छन्त । ते वियती अब्रूताम् (तै० स० ५।२।३) । वियती विपुवती (द्यावापृथिव्यौ) । त्वद् विष्वा सुभग सौभगान्यग्ने वियन्ति वनिनो न वया (ऋ० ६।१३।१) । वियन्ति = निर्गच्छन्ति, उद्यन्ति, प्रभवन्ति । अस्यामह त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्त (शा० ४।१३) । वीता नष्टा विगता चिन्ता यस्य स ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । पृथुलोचना सहचरी यथैव तू सुभग तथैव खलु सापि वीक्षते (विक्रम० ४।३) । सापि सुभगदर्शना, भवति, मव्याकृतिरस्ति । वीक्ष्य वेत्थुमतीम् (कु० ५।८५) । वीक्ष्य हृष्ट्वा । विशब्दो नेह विशेषकृत् । श्रावत्राते वीक्षणे च क्षणेन (शिशु० ८।३०) । वीक्षणे नयने ।

—ईर् (ईर गतौ कम्पने च) । दिवोदासाय नवति च नवेन्द्र पुरो व्यैरयच्छम्बरस्य (ऋ० २।१६।६) । व्यैरयत् व्यगमयत् । व्यध्वसयदित्यथ ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । ता व्योक्षत् (श० ब्रा० २।२।४।५) । व्योक्षत् = प्रोक्षत् ।

—उच्छ् (उच्छी विवासे) । इयमेव सा या प्रथमा व्योच्छत् (अथर्व० ३।१०।४) । व्योच्छत् = व्यभासीत् । तमोनिरसन कृतवतीति तु सायण । स चार्थिकोऽयं । उषा नो व्युच्छत् (अथर्व० ७।७२।१) । विवासिता प्रकाशिता भवतिवति सायण । उषो अवेह सुभगे व्युच्छ (ऋ० १।११३।७) । व्युच्छ = विभाहि । या व्यूषुर्याश्च नून व्युच्छान् (ऋ० १।१०।१३, ३।५।१) । नूनमिदानीमायतौ वा । व्युच्छान् इति पञ्चमो लकार । अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान् (ऋ० ७।३०।३) । सुदिना = सुदिनानि । अत्यन्तसद्योगे द्वितीया । व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्व भर्तु परा गतिम् । गन्तुम् ** (भा० आदि० १।५८।२२) ॥ व्युष्टि फलम् । परा व्युष्टिर्मेहद् भाग्यम् । स्नाताना शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैश्च प्रयतात्मनाम् । व्युष्टिर्भवति या पु सा न सा क्रतुशतैरपि () ॥ व्युष्टि पुण्यवृद्धि । सेय दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुख त्वया (भा० वन० २६१।२६) । व्युष्टि समृद्धि, भूतिः । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेति मेदिनी । जननाद् दशरात्रे व्युष्टे (गी० गृ० २।८।८) । व्युष्टे = अतिक्रान्ते । औपचारिक प्रयोग । यथा रजनी व्युष्टा इत्युक्ते प्रमातेति मुख्योऽर्थः, समाप्तेति च गौणः ।

—उन्द् (उन्दी फलेदने) । आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद् (ऋ० अथर्व० ६।२२।१) । व्युद् = व्युद्धाञ्चक्रुः = आर्द्रो बक्रु ।

—ऊर्ण (ऊर्णञ् आच्छादने) । आदिद् दामान सवितव्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्य (ऋ० ४।५।४।२) । व्यूर्णुषे=प्रकटी करोषि । त व्यूर्णुवन्तु सूतवे (अथर्व० १।११।२) । विगताच्छादन कुर्वन्तु । वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षा (वा० स० १।७।१८) । व्यौर्णोत्=आच्छादितवानित्यर्थ इत्युवट-महीधरो । व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि (ऋ० ५।८०।६) । व्यूर्ण्वती=व्यूर्णुवती =विवृण्वती ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । स वै स्रुचौ (जुहूमुपभृत) च व्यूहति (श० ब्रा० १।८।३।१) । विश्लेषयति पृथक् करोति । स ऋचौ व्यूहत् (श० ब्रा० १०।४।२।२३) । व्यूहत्=व्यभजत् । तद्वद योगबल लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् (भा० शा० ३००।२३) । व्यूहते विक्षिपति तुच्छी करोति । व्यूहेदेकाक्षरी-भावात्पदे वनेषु सम्पदे (ऋ० प्राति० १।७।१३) । व्यूहेत्=विगृह्णीयात् । विसहित कुर्यात् । व्यूढारस्कौ वृषस्कन्ध (रघु० १।१३) । व्यूढोरस्क =विपुल-वक्षा । शर्करा सिकता व्यूहेत् (तै० स० ५।२।६।१) । पार्थक्येन विकिरेत, विस्तृणीयात् । व्यूह रश्मीन् (समूह) (वा० स० ४०।१६) । व्यूहध्व वाहिनीम् (भा० वि० ३६।८) । युद्धोचितविन्यासविशेषेण स्थापयतेत्यर्थ । सीमन्त व्यूहति (आश्व० गृ० १।१२।४) । सीमन्तो यथा भवति तथा केशाः पृथक् करोति । भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहत समरे रिपून् (भा० वि० ४३।१३) । व्यूहत क्षिपत, निरस्यत । व्यूहन्निव जनौघ त शनै राजकुल ययौ (रा० २।५।२१) । व्यूहन् विभजन्, एकत कुर्वन्नित्यर्थ । व्यूह्य स्थित किञ्चिद्विद्योतरार्धम् (रघु० १।८।५१) । व्यूह्य=विस्तार्य । व्यूहात्मान चतुर्धा वै वासुदेवादि-मूर्तिभि । सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन ॥ व्यूह्य=विभज्य । व्यूह्येति तु युक्तम् ।

—ऋ (ऋ गतौ) । अलातृणो वल इन्द्र ब्रजो गो पुरा हतोभयमानो व्यार (ऋ० ३।३०।१०) । व्यारेत्यर्तेविपूर्वात्लिटि रूपम् । स्वयमेव विवृतो बभूवेत्यर्थ ।

—ऋध् (ऋध् वृद्धौ) । पशुभिव्यृध्येत् (श० ब्रा० १३।१।३।८) । व्यृद्धो वियुक्त स्यात् । मिथुनेन व्यृद्ध (श० ब्रा० २।१।२।४) । इन्द्रस्यानु व्यृद्धि क्षत्र सोमपीथेन व्याध्यत (श० ब्रा० १२।४।६, ऐ० ब्रा० ७।२८) । व्याध्यत=व्ययुज्यत । क्षत्रेणैव व्यर्धयानि (श० ब्रा० १२।४।४।४।६) । विनाकरोमि, क्षत्रा-देन सोमपीथमाच्छिनद्मि । मा वर्नि मा वाच नो दीर्त्सी (अथर्व० ५।७।६) । व्यृद्धां मा चिकीर्षीरित्याह ।

—कच् (कच बन्धने) । विकर्चकिशुकसहतिरुच्चकै (शिशु० ६।२१) । विकचा=व्याकोशा । अत्र विधात्वर्थविपर्यासकृत् ।

—कत्थ (कत्थ श्लाघायाम्) । प्राकृता ह्यकृतात्मानो लोकेस्मिन् कुलपासना-
निरर्थक विकत्थन्ते यथा राम विकत्थमे (रा० ३।३५।२१) । विकत्थन्ते
आत्मानं श्लाघन्ते, आत्मानमुच्चैर्वदन्ति । का खल्वनेन प्रार्थ्यमाना विकत्थते
(विक्रम० २) । उक्तोऽर्थः । न चाजुन कलापूर्वो मम दुर्योधनस्य च । सदा
भवान्कालानुस्य गुणैरस्मान् विकत्थते (भा० वि० ३।६।४०) । इयं करोति ।
विकत्थते निन्दति, अपकृष्टान् कथयति । न पौरुषेणापि विकत्थतेऽस्यान्
(भा० उ० ३।३।११३) । विकत्थते=न्यक्करोति । खलीकरोति । विलपन्त
बहुविध भीत परविकत्थने (भा० उ० ५।५।२७) । परविकत्थने=परगुणा-
ह्वयाने । भवन्त्यनाप्ता स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थका (चरके) । स्व शास्त्रम-
जानन्तः परदूषका भवन्तीत्याह । विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह (द्रौपदी०
६।१०) । विकत्थयित्वा=विकत्थ्य=अवमान्य ।

—कथ (कथ वाक्यप्रबन्धे) । देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन् (आप०
घ० १।२।६।१३) । अविकथयन्=व्यर्थं कथामकुर्वन् । कथादिभ्यष्ठक
(४।४।१०२) सूत्रे विकथेति पठ्यते । व्यर्थं कथा विकथा । विकथाया साधु
प्रवीणो वैकथिकः ।

—कम्प (कपि चलने) । स्फुरति नयनं वामो बाहुश्च मुहुर्विकम्पते
(मृच्छ० १।१३) । विकम्पते=वेपते । स्वयमपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि
(गीता २।३१) । विकम्पितुम्, विचलितुम्, व्यथितुम्, विह्वलितुम् । स्वस्थानान्न
विकम्पेत (भा० वि० १०६) । न विकम्पेत=न निवर्तते, न व्यावर्तते । स्व
स्थानं न रहयेदित्यर्थः । वदनं तद् वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते (रा० २।
६०।१७) । नास्या वाक् सज्जति भाषभाणाया इत्यर्थः । किं यासि बाल-
कदलीव विकम्पमाना (मृच्छ० १।२०) । विकम्पमाना=वेपथुमती ।

—काङ्क्ष (काक्षि वाञ्छि काङ्क्षायाम्) । स विकाङ्क्षन् भृशं रामम्
(रा० ३।४६।१) । अनिच्छन्नित्यर्थः इति गोविन्दराजः । कैकेय्या प्रियकामार्थं
तदविकाङ्क्षया (रा० २।५।२।२४) । अविशङ्क्येति टीकाकारो रामं पठति ।
दुःखोपायस्य मे वीरविकाङ्क्षा परिवर्तते (भा० द्रोण० ३०।१६) । विका-
ङ्क्षा विसावादः, मिथ्यात्वविरोधः । विकाङ्क्षा विचारणाऽनिश्चय इत्यन्ये ।
न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वा पापनिश्चयाम् (रा० २।७।३।१८) ।
विकाङ्क्षा=इच्छाऽभावः, विचारः । पृष्ठमारोहं मे देवि न विकाङ्क्षस्व
शोभने (रा० ५।३७।२६) । न विकाङ्क्षस्व=मा ते विचारणां भूत् । ताण्ड्य-
ब्राह्मणे (६।६।२२) । विकाङ्क्षति प्रतीक्षणे प्रयुक्तः ।

—कस् (कस गतो) । विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकम् (मालती०

१।२८) । भेदमुपैतीत्यर्थः । निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त (भर्तृ० २।७८) । हर्षवशाद् हृदयविकास हृत्स्फाति लभमाना इत्यर्थः । पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासानुपचिते (उत्तर० ६।२८) । विकासो वृद्धिः । चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् (भर्तृ० २।७३) ॥ ग्रसितस्कभितस्तभितो-
त्तभितचत्तविकस्त— (पा० ७।२।३४) इत्यत्रच्छन्दसीडभावो निपातितः ।
त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवस ऐरयतम् (ऋ० १।११७।२४) ।
विकस्त विदीर्णम् । उत्तानाया हृदय यद्विकस्तम् (वा० स० ११।३६) ।
उक्तोऽर्थः । तालव्यान्तोष्ययमिति केचिद्—बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् बभु
पलाशान्यतिलोहितानि (कु० ३।२६) । विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा (कि०
१५।५२) ।

—काश (काश दीप्तौ) । स तं क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरो व्यकाशत
(रा० ५।४०।१०) । व्यकाशत=अभासत । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चा
(भा० ५।४०।१०) । विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति (ऋ० १।२४।१०) ।
भूयो भूयो भासमानः । आदित्य इव त देश कृत्स्न सर्व व्यकाशयत् (भा०
आदि० २।६।१६) । प्राकाशयदित्यर्थः ।

—कित् (कित निवासे रोगापनयने च) । सा हैनमभिराधयाञ्चकार । स
व्यचिकित्सज्जुह्वानि मा हौषम् (श० ब्रा० २।२।४।६) । व्यचिकित्सत्=
व्यमृशत्=व्यचारयत् । अनन्तर शत्रियस्य तत्र किं विचिकित्स्यते (भा० शा०
१३०।१६) । प्रायश्चित्तादिक किं विधीयत इत्याह । या राजन् विचिकि-
त्सिथा (भा० उ० ७।३।२७) मा सशयिष्ठा । नूनमिति विचित्सार्थीयो
भाषायाम् (नि० १।५।१२) । विचिकित्सा विवेकपूर्वकोऽभिप्राय इति दुर्ग ।
येय प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके (कठोप० १।१।२०) ।
विचिकित्सा सशयः । द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ (भा० पु०
१।२।१।३) । विचिकित्सा तत्त्वबुभत्सा । भागवतादन्यत्र दुर्लभोऽयमर्थः ।

—कुञ्च (कुञ्च कुञ्च कौटिल्यात्पोभावयो) । कर्णौ विकुञ्चयति ।
सङ्कोचयति । विकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पपात (रा० ५।५।१८) ।

—कुष (कुष निष्कर्षे) । कोश कृष्णाते । विकुषितो भवति ।
(नि० ५।२६) विविध कुषितो विकुषितः सुषिरत्वात् ।

—कूज (कूज अव्यक्ते शब्दे) । तत्र हसा प्लवा क्रौञ्चा सारसाश्चैव
राघवः । वल्गुस्वरा विकूजन्ति (रा० ३।७।६।७) । नाना वाश्यन्त इत्यर्थः ।
विशब्दो नानार्थः ।

—कृ (डुकृञ् करणे) । मन सृष्टि विकुस्ते चोद्यमान सिसृक्षया (मनु० १।७५) । विकुस्ते=करोति, उत्पादयति । एक विचक्र चमस चतुर्धा (ऋ० ४।३५।२) । विचक्र (यूय)=विभेज=विभक्त कुरुष्व स्म । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुस्त (वृ० उ० १।२।३) । व्यभजदित्यर्थः । वि भा अक ससृजान पृथिव्याम् (ऋ० ७।८।२) । व्यक =व्यकरोत्=अप्रथयत् । त्वष्टा वै सिक्न रेतो विकरोति (शं० ब्रा० १।१।२।१०) । विकरोति परिणमयति । रूपान्तरमस्य करोतीत्यर्थः । पुष्पातीति त्वार्थिकोऽर्थः । देहत्वेन परिणामो विकार इति भट्टभास्कर (ऐ० ब्रा० २।३६) । उभौ विनिश्चय कृत्वा विकुर्वन्ति वर्धपिणौ (भा० आदि० २१०)।१६) । विविधानि सिंहव्याघ्रादिरूपाणि गृह्णाते तिरोभावायेत्याह । अष्टावक्रोऽन्वपृच्छता रूप विकुरूपे कथम् (भा० अनु० २।१२) । विकुरूपेऽन्यत्करोषि । सम्पूज्यमाना पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु । अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति तथा स्त्रिय (भा० अनु०) ॥ मनो विकुर्वन्ति=मनोऽन्यथयन्ति, अपरक्त कुर्वन्ति । यस्मादुद्विजते लोक कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्टवैव लोको विकुस्ते ध्रुवम् (भा० वन० २।८।२२) ॥ अपरक्तो भवति, अपकुरस्ते, विरोधमाचरति, शत्रूयते, द्रुह्यतीति वाऽयम् । रक्षिता यत्नतोपीह भतृष्वेता विकुर्वते (मनु० ६।१५) । व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रिया गच्छन्तीत्याह । हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते (रघु० १७।५८) । विरुद्ध चेष्टन्ते, अपकुर्वन्तीति यावत् । ब्रह्मदत्तो विकुर्वीत यदि (कथा० २०।२।१६) । यस्या पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे (अथर्व० १२।१।५) । विचक्रिरे=विक्रियामाप्नु । विविधा विरुद्धा वा चेष्टामकुर्वन्तित्यर्थः । यस्या भूमौ । कालो हेतु विकुस्ते स्वाथस्तमनुवर्तते (भा० शा० १३।१।५७) । विकुस्ते=उत्पादयति । क्रोष्टा विकुस्ते स्वरान् (पा० १।३।१५७ सूत्रवृत्तौ) । विकुस्ते=उत्पादयति । यत्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुत (भा० उ० १३।४।३३) । विकारमपसरणलक्षणमाप्नुयाद् इत्यर्थः । अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च (भा० वन० ३०।३०) ॥ ईशित्व च वशित्व च लघुत्व मनसश्च ते । विकुर्वन्ते महात्मान (भा० आश्व० ३।१।२) ॥ विकुर्वन्ते=कुर्वन्ते । अश्वसधर्माणो हि मनुष्या कमसु नियुक्ता विकुर्वते (कौ० अ० २।१।२७) । विकुर्वन्ते=विचेष्टन्ते=विरुद्ध चेष्टन्ते । यस्या पुरो देवकृती क्षेत्रे यस्या विकुर्वन्ते (अथर्व० १२।१।४३) । ओदनस्य पूणश्छात्रा विकुर्वन्ते (पा० १।३।३५ सूत्रे वृत्तौ) । निष्फल चेष्टन्ते इत्यर्थः । विकुर्वते सैन्धवा । साधुदान्ता शोभन वल्गन्तीत्यर्थः इति पूर्वत्र सूत्रे वृत्तिः । अनार्य इति मामार्या पुत्रविकायक ध्रुवम् । विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुराप ब्राह्मण यथा (रा० २।१२।७८) ॥ विकरिष्यन्ति=निन्दिष्यन्ति,

विगर्हिष्यन्ते । पादौ विकुरुते (सुश्रुत० १।१५।१५) । विकुरुते—इतस्ततो विक्षिप-
ति । भुजौ दीर्घौ विकुर्वाणम् (रा० ३।७४।१८) । प्रसारयन्तम्, वितन्वानम्
इत्यर्थः । घोरौ भुजौ विकुर्वाणम् (रा० ३।६६।३१) । इति वा पाठः । समा-
नोऽर्थः । विकुर्वाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमाम् (भा० वन० १३५।५०) ।
विकुर्वाण = अपकुर्वाण = बाधमानः = पीडयमानः । शत्रोर्मितया कृण-
वन्नि नृणाम् (ऋ० ७।४८।३) । विकृणवन् = विहिंसन्, उत्सादयन्, उज्जास-
यन् । भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेय कृष्णमब्रवीत् (भा० द्रोण० २७।२) ।
विकुर्वाणे = विविधा क्रिया कुर्वाणे । दिव्यवस्त्र विकुर्वाणस्त्रिगतान्प्रत्यमर्षण
(भा० वि० ३३।३१) । विकुर्वाण = प्रयुञ्जान । ऐन्द्रमस्त्र विकुर्वाणमुभे
चाप्यग्निमाते (भा० उ० १४२।६) । उक्तोऽर्थः । द्रोणपर्वण्यन्यत्रापि
(५।४३, ८।४६, १६३।४०) विकुर्वाणशब्द एतदर्थकः प्रयुक्तः । विकुर्वाणौ
कथाश्चित्रा (भा० आश्व० ५२।४) । इह नार्थो विना । वैविध्यं नानात्व
चित्रशब्देनैवोक्तम् । अजय्या जैत्रमूहुस्त विकुर्वाणा स्म सैन्धवा (भा०
द्रोण० ११२।६७) । विकुर्वाणा = प्रहृष्यन्तः । अमरोप्याह—हर्षमाणो
विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः । नेत्राभ्यां विकुर्वाणम् (सुश्रुत० १।१२।१८) ।
अन्तःक्षोभः (दोऽर्थम्) नेत्राभ्यामाविर्भावयन्तम् इत्यर्थः । आकाशात्तु विकु-
र्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः । वायुरुत्पद्यते (मनु० १।७६) ॥ विकुर्वाणात् =
विकारजनकात् । कवचानि महार्हाणि वैद्यविकृतानि च (भा० १।१४२।६) ॥
वैद्यैर्विद्रुमेरलङ्कृतानि । प्रत्युप्तविद्रुमाणीत्यर्थः । पादुके हेमविकृते (रा०
२।११३।३३) । हेम्ना विचित्रतया कृते इत्यर्थः । विकृतः सोमशोणित
(हरि० १।४१।३२) । विकृतोऽभिषुतः । समासकदेशमपि सोमस्य विशेष
णमिदम् । बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते (मनु० ६।२४७) । व्यङ्ग्यं
न किं चिद्भूतमुत्पद्यत इत्याह । विकृतं प्राप्नुयाद् वधम् (मनु० ६।२६१) ।
नासाकरचरणकर्णादिभङ्गपूर्वं वधम् । त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह
सर्वशः (भा० वन० २०।१२३) । विकर्ता = सहर्ता । अङ्गुलीयकः स्वर्णस्य
विकृतिः (= विकारः रूपान्तरम्) । मरणं प्रकृतिः शरीरिणा विकृतिर्जीवितमु-
च्यते बुधं (रघु० ८।८७) । प्रकृतिः स्वभावः । मरणं ध्रुवमित्यर्थः । जीवितं यादृ-
च्छिकम् । सावलेपमुपलिप्सिते परं भ्रुपैति विकृतिं रजस्यपि (कि० १३।५६) ।
विकृतिं प्रकारः क्रोधलक्षणमुपेतीत्याह । सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमचिन्त-
यन्नक्रोधयोः (शा० २।५) । विकृतिमत् = क्षुभितम् अस्वस्थम् । इमं प्रवृद्धि-
जनिताननवित्रिणाश्च (रघु० १३।७१) । विक्रिया = विकारः, परिवृत्तिः । अथ
तेन निष्कृष्टा विक्रियामभिज्ञातः फलमेतदन्वभूत् (क० ४।४१) । विक्रियाः क्षोभः ।

साधो प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् (सुभाषितम्) । लिङ्गैर्मुद
सवृतविक्रियास्ते (रघु० ७।३०) । सवृतविक्रिया निगूढमत्तरा । विक्रियायै
न कल्पन्ते सम्बन्धा मदनुष्ठिता (क० ६।२९) । विक्रियायै न कल्पन्ते =
हानये न जायन्ते । भ्रूविक्रियाया विरतप्रसङ्गै (कु० ३।४७) । भ्रूविक्रिया
= भ्रूविलास । रोमविक्रिया = रोमाञ्च, पुलकोद्गम । लोमहर्ष । इत्या
प्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् (रघु० १५।४८) । वर्णविक्रिया = वर्णधम-
व्यतिक्रम, त विनेष्यन् अपनेष्यन् । विकारहेतौ सति विप्रिय ते येषां न चेतासि
त एव धीरा (कु० १।५९) । नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽतस्तत्तत् मन (पञ्चत०
१।४४) । विकार परिवृत्ति, आकारपरिवर्तनम्, रूपान्तरपरिग्रह । प्रमथ
मुखविकारैर्हासियामास गूढम् (कु० ७।९५) । मुखविकारैर्मुखवैरूप्य । विकार
खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भ प्रतीकारस्य (शा० ४) । विकारो रोग । प्रती-
कारश्चिकित्सा । मूर्च्छन्त्यमी विकारा प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु (शा० ५।१८) ।
विकाराश्चेतोवृत्तिपरिवृत्तय, कृतकर्मविस्मृतिलक्षणा । कृत परस्मिन्
पुष्पे विकार (कि० १७।२३) । निर्विकारे परमात्मनि कोपरूपो विकार
कृत । भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनम् (मालती० १।१७) ।
विकारि कामादिविकारविधेयम् ।

—कृत् (कृती छेदने) । तस्मादस्य यत्रैव क्व च कुशो वा यद्वा विकृ-
न्तति तत् एव लोहितमुत्पत्ति (श० ब्रा० ३।१।२।१६) । विकृन्तति ईषच्-
छिनन्ति । विशब्दोऽल्पीभावे । इन्द्रो बल रक्षितार दुष्टानां करेणैव वि चकर्त्त
रवेण (ऋ० १०।६७।६) । विचकर्त्त = खण्डशश्चकार शकलानि चकार ।
वि पवशश्चकर्त्त गामिवासि (ऋ० १०।७९।६) । उक्तोऽर्थः । कुञ्जरान्
कुञ्जराहान् पदातीन् रथिनो रथान् । आलुत्याप्लुत्य दशनैर्नखैश्च विच-
कर्त्तिरे (रा० ६।१९।१०) ॥

—कृष (कृष विलेखने) । शुन न फाला विकृषन्तु भूमिम् (ऋ० ४।५७।८) ।
विकृषन्तु विशेषेण कृषन्तु । अग्नि विक्रक्ष्यत्सु सर्वौषध च वप्स्यत्सु (लाट्या०
श्रौ० ५।८) । तत् शर तु नैषादिरङ्गुलीभिर्यकषत (भा० आदि० १३।१५९) ।
व्यकर्षत = आयस्त । यजमान वा एतद् विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपण
हरति (तै० स० ३।१।३।२) । विकर्षन्ते प्रमुषणन्ति, लुण्ठन्ति । एष ह वाव
क्षत्रियोऽविकृष्टो यमेवविदो याजयन्ति । अथ ह त व्येव कर्षन्ते यथा ह वा इद
निषादा . । वित्तमादाय द्रवन्ति (ऐ० ब्रा० ८।११) । उक्तोऽर्थः । कच्चिद् बलस्य
भवत् च वेतन च यथोचितम् । सम्प्राप्तकाले दातव्य ददासि न विकर्षसि (भा०

सभा० ५।४८)॥ न विकर्षसि=काल नातिक्रामसि । प्राप्तकाल दान न व्याक्षिपसि, न विलम्बयसीत्यर्थ । यत्र विकृष्टमनु विक्रक्ष्ये (श० ब्रा० ११।८।४।२) । विकृत मनु विकरिष्य इत्याह । विकृष्ट त्वेन स भूयो विकर्षेत (श० ब्रा० १।५।१।६३) । उक्तोऽर्थः । दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि न । अद्यापि न विकृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत (भा० शल्य० ६१।१६) ॥ न विकृष्यन्ते=न न्यञ्चन्ति । आरुजन् विरुजन्पार्थो ज्या विकर्षश्च पाणिना (भा० द्रोण० १२७।३१) । विकर्षन्=अत्यर्थं कर्षन् । सम्प्रकर्षन् विकर्षश्च सेनाय समलोडयत् (भा० द्रोण० १२७।३१) । विकर्षन्=विक्षिपन् । नैव मृत्युरनिष्टो नो नि सृताना गृहात्स्वयम् । जलमग्निस्तथा वायुरथवापि विकर्षणम् (भा० आश्रम० ३७।२७) ॥ विकर्षणम् अनशनम्, अनाशक । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणै (भा० आदि० १६०। २५) । विकर्षण तिर्यक्पातनम् । य परमो विकर्ष सूर्याचन्द्रमसो सा पौर्णमासी (गो० गृ० १।५।७) । विकर्ष =विप्रकर्ष । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्म-वन्तो भवन्ति । विकृष्टदेहा वा (नि०) । ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा (रा० २।६८।२१) । विकृष्टेन=विप्रकृष्टेन । विकृष्य बलवद् धनु (भा० वन० १६७।३३) । सज्य शरमाकृष्येत्यर्थः ।

—कृ (कृ विक्रये) । व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चय पल्लवभङ्ग-भिन्न (कु० ३।६१) । व्यकीर्यत=व्यक्षिप्यत । असिर्गात्र गात्र सपदि लवशस्ते विकिरतु (मालती० ५।३४) । खण्डयस्त्वित्यर्थः । एतद् यो वेद निहित गुहाया सोऽ-विद्याग्रन्थि विकिरतीह सौम्य (मुण्डोप० २।१।१०) । विकिरति=विस्र सयति= भिनत्ति । विकिरति मुहु श्वासान् (गो० गो० ५।१६) । विकिरति=विसृ जति, मुञ्चति । तिलैश्च विकिरेन्महीम् (मनु० ३।२३४) । आद्वभूमौ तिलान् विकिरुत् विक्षिपेत् । वसूनि तोय घनवद् व्यकारीत् (भट्टि० १।३) । व्यक्षैप्सीत्, अदादित्यर्थः । अवकरनिकर विकिरति तत कि कृकवाकुरिव हस (भट्टि० ०) । विकिरति=अपस्किरते=आलिखति । उच्छिष्ट भागधेय स्याद् दर्भेषु विकिरश्च य (मनु० ३।२४५) । विकिर =विकीर्ण । विकीर्णमूर्धजा (कु० ४।४) । पर्या-कुलशिरोरुहा । बहुधा विकीर्णध्वज (रा० ३।३४।२५) । विकीर्ण =विदीर्ण । विष्किर शकुनिर्विकिरो वा (पा० ६।१।१५०) । सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किरा कुक्कुटाद्वे (काशिका) । कुक्कुटो विकिराणाम् (आप० ध० १।१७।२२) । पादाभ्या विकीर्य कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरा इत्युज्ज्वलाया हरदत्त ।

—कृप् (कृप् सामर्थ्ये) । मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य (भा० वन० १७।

६) । न विकल्पते = नान्यथा भवति, न भिद्यते । काचो नृणिर्मणि काचो येषां बुद्धिविफलाते (पञ्चन० १ ८७) । विकल्पते = विपर्यस्यति, विपर्येति । अथेदमवराच्य कारम्भेण विकल्पते (अथर्व० ४।३।२) । विगतमामर्थ्यं भवतीति सायण । नीवारा ब्रीहिभिर्विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् (का० श्रौ० १।४।२ सूत्र-विवरणे) । नीवारा वा प्रयुज्यन्ता ब्रीहयो वेति नैयत्य नास्ति । तथचिन्न विकल्पन्ने विद्वद्भिश्चिन्तितं नया (पञ्चन० १।३८५) । न विकल्पन्ते = न सन्देहत्रिषयता यान्ति । ते गोणादीनां परत्वं न विकल्पन्ते (विकल्प्यते) (पा० ३।१२ सूत्रवृत्तौ) । आदिष्टो न विकल्पेत (हितोप० २ ३) । न विकल्पेत = इदं कर्तव्यं न वेति न निवारयेत् । नेत्रमाणा विकल्पते (भा० शा० ५६।५०) । विकल्पन्ते = कार्ये सशय दर्शयन्ति । ब्रह्मणा व्यह कल्पयामि (अथर्व० १२।२।३२) । विकल्पयामि भिनद्धि, विशिनष्टि । तत् सिषेवे नि-योगेन स विकल्पपराङ्मुख (रघु० १७।४६) । अनध्यवसायशून्य । माया-विकल्पचित्रं (रघु० १३।७५) । मायाविकल्पा मायाविशेषा । तुल्याययो-हि नुयविपप्रयोर्विकल्पो भवति न नानार्थयो (मी० सू० १०।६।३३ शा० भा०) । तस्य दण्डविकल्प स्याद्यथेष्ट नृपतस्तथा (मनु० ६।२२८) । दण्ड-नानात्परमित्यर्थः । दण्डेऽनियमः । एव मुरासुरगणा समदेशकालहेत्वथकम-मतयोऽपि फलेऽविकल्पा (भा० पु० ८।६।२८) । अविकल्पा = भेदशून्या । विकारको विकल्पानाम् (भा० पु० १०।८५।११) । सृष्ट च पात्यनुयुग यावत्-कल्पविकल्पना (वि० पु० १।२।६२) । कल्पस्य सृष्टेर्विकल्पना विधटना । पक्वान्मलेह्यपानानां मासानां च विकल्पका (भा० वन० ६२।२०) । वि-कल्पका मृष्टामृष्टविभाजका ।

—क्रन्द (क्रदि आह्वाने रोदने च) । विक्रन्दितमहास्वन शोकसागर (रा० २।५।१२६) । विक्रन्दितमाक्रोशः ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । साधु विक्रमते (वाजी) (पा० १।३।४१ सूत्रे वृत्तौ) । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । विक्रामत्यजिनसन्धि (इहैव वृत्तौ प्रत्युदाहरणम्) । द्विधा भवतीत्यर्थः । इदं विष्णुविक्रमे त्रेधा निदधे पदम् (ऋ० १।२२।१७) । इदं (सवम्) पादक्रमेण्यपेत्यर्थः । सृती विक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे (ऋ० १०।६०।४) । चरणान्या-संराक्रान्तवानित्यर्थः । विक्रमे पृथिवीमेष एताम् (ऋ० ७।१००।४) । उक्तचर एवार्थः । पृथिवीमनु विक्रमंश्च (अथर्व० १०।५।२५) । पृथिवीं मुद्दिश्य कामामीत्यर्थः । आतिष्ठस्व रथान् राजन् विक्रमस्व विहायसम् (भा०

भादि० ६३।१४) । आरोह, उत्पतेत्यर्थः । सखे विष्णो वितर विक्रमस्व (ऋ० ४।१८।११) । उरु विष्णो विक्रमस्व (वा० स० १३८) । आयताक्रमाना-
तिष्ठेत्याह । व्यध्वान क्रामेयु । विक्रामेयु पृथग् गच्छेयु । एकपाद् द्विपदो
भूयो विचक्रमे (अथव० १३।२।२७) । दूरमतिचक्रामेत्याह । य एकमोज-
स्त्रेधा विचक्रमे (अथव० १।१२।१) । विचक्रमे विभक्तवानित्यथ प्रतिभाति ।
स स्मरन्वै परिक्रमेश स्वपितुर्विक्रमिष्यति (भा० उ० १७०।३) । योत्स्यते,
आस्करन्त्यति । यषामुत्साहशक्तिर्भवति तं स्वल्पा अपि शत्रून् विक्रमन्ते
(पञ्चत०) । विक्रमन्ते = विक्रामन्ति = अभिभवन्ति । ताश्चैव विक्रमते जेतुम्
(भा० सभा० ४।६२) । विक्रमते = क्रमते = उत्सहते । तत्प्रहरणान्याच्छिद्य
विक्रामत (मानवी० ६।६) । शूरवद् वर्तते इत्यर्थः । आरण्याऽग्निरिव हि दु-
खामषज तेजो विक्रमयति (कौ० अ० ७।२।१०१) । विक्रमयति = शूरवृत्त कार-
यति । अमुष्य त्वत्सवासमधिगतमार भुजवन बलात् कैलासेपि त्वदधिवसतो
विक्रमयत (महिम्न स्तोत्रे १२) । भुजवन बाहुसङ्घातमतिशौर्येण व्यापार-
यत इत्याह । मेदिनी दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् (भा० वन० २७।१६७) ।
विक्रम क्रम । तत सुमन्त्रस्त्वरित गत्वा त्वरितविक्रम (रा० १।८।१) ।
त्वरितविक्रम त्वरितगमन । सदायो राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धमविक्रमौ (रा०
२।११२।३) । धमविक्रमौ धममागवर्तिनौ । शैनेय द्यनवत्सङ्ख्ये व्यचरत्तलवु
विक्रम (भा० द्रोण० १२०।३५) । लवुविक्रम क्षिप्रचरणन्यास । अपाकाम
द्रथोपस्थाद् विक्रमास्त्रीन्नरष भ (भा० द्रोण० ४६।५) । विक्रम = क्रम ।
लवु शीघ्र । सर्वमावृत्त्य विक्रमम् (मनु० ३।२१४) । विक्रमम् = विशिष्ट
क्रमम् = आनुपूर्वी = परिपाटीम् । गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु (कु० १।३४) ।
विक्रमम् = गतिम् । अनुत्सेक खलु विक्रमालङ्कार (विक्रम० १) । विक्रम
शौर्यम् । विसजनीयस्योन्मत्ताभावेनाविकृता स्थितिरपि विक्रम उच्यते ।
यदस्मानपि विक्रान्तान्विक्रम्याकामति स्वयम् (शि० भा० १४।३७) । विक्रम्य
सोत्साह प्रवृत्त्य । विक्रम्य तु हत चोरैर्न पालो दातुमर्हति (मनु० ८।२३३) ।
विक्रम्य बलप्रयोग कृत्वा, साहस प्रयुज्येत्यथ । विधुष्यति पाठान्तरम् । जले
विक्रममाणाय (राक्षस्या) हनूमान् शतयोजनम् (भट्टि० ८।२४) । विचर-
न्त्या इत्यथ । द्रुतविक्रान्तचन्द्राकमार्गो गोपानुपाद्रवत् (वि० पु० ५।१६।२) ।
द्रुत विक्रान्तोऽतिक्रान्तश्चन्द्राकमार्गो येन स तथोक्त । सुकुमाराभिताम्रेण
क्रान्तविक्रान्तगामिना (हरि० २।११।३) । पादेनेति विशेष्यम् ।

—क्री (डुक्रीञ् ब्रव्यविनिमये) । प्रजया स विक्रीणीते पशुभिश्चोपदस्यति
(यो गान दित्सति) । (अथर्व० १२।४।२) । प्रजाऽस्य विक्रीता ब्रव्येण विनिमिता
प्रणिदत्ता भवति, पशवश्चास्योपदस्ता क्षीणा भवन्तीत्याह । प्रजयेति प्रकृ-

त्यादित्वात्तृतीया । वस्नेन विक्रीणावहा इषमूर्जं च शतक्रतो (वा० स० ३। ४६) । गवा शतसहस्रेण विक्रीणीते सुत यदि (रा० १।६१।१३) । काच-
मूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिमया (शा० श० १।१२) । सर्वत्र समानोऽर्थः ।

—क्रोड् (क्रोड् विहारे) । यथात्मनन्त्रो भगवान्विक्रीडत्यात्ममायया (भा० पु० २।८।२३) । विक्रीडति विहरति । अनायस्तस्तास्ता लीला समा चरतीत्यर्थः । विक्रीडितो यथैवाह क्रोडामृग इवाधम (भा० पु० ६।२।३७) । विक्रीडित क्रोडनकता नीत । विक्रीड्य सुचिर भीमो राक्षसेन सहानघ । नि-
जधान महावीर्यस्त तदा (भा० ३।५६) ॥ विक्रीड्य = प्रहस्य, नमवचनमुदीय ।

—क्रुश् (क्रुश आह्वाने रोदने च) । भ्रातृनन्ये पितृनन्ये पुत्रानन्ये विचु-
क्रुशु (भा० सौ० ८।१२१) । विचुक्रुशु = आचक्रन्दु । क्रुष्णं च जिष्णुं च हरि
नर च त्राणाय विक्रोशति (भा० सभा० ६७।३३) । भवति । कस्य वयं विक्रो-
शाम (मध्यम० १) । आक्रन्दाम इत्यथ । राघवस्तुतिसयुक्ता गगने च
विचुक्रुशु । साधु साध्विति हृष्टाना देवाना शोभना गिर (रा० ६।६२।६६) ॥
विचुक्रुशु = प्रतिदध्वनु, प्रतिध्वनिता प्रतिशब्दिता प्रतिश्रुत्वत्यो बभूवुरि-
त्यथ । क्रोशतिरिहाकर्मक ।

—क्लिद् (क्लिद् आर्द्राभावे) । वर्षाम्बुविक्लिन्न पद्ममार्गलित यथा
(भा० पु० १।५४।१२) । विक्लिन्नम् = विशेषेण क्लिन्नमुन्नम् ।

—क्षर् (क्षर सचलने) । तस्य यो रसो व्यक्षरत् (श० ब्रा० १४।१।१११) ।
व्यक्षरत् = निरस्यन्दत । विक्षरन्त महामेघम् (भा० १४।२।८४) । विक्षरन्त
प्रस्यन्दमानम् । सा विक्षरन्ती रुधिर बहुधा घोरदर्शना (हरि० ३।१८।२४) ।
विक्षरन्ती = विस्त्रवन्ती = स्यन्दमाना ।

—क्षि (क्षि हिंसाया स्वादि) । एते वैत विक्षिणन्ति य विचिकीर्षन्ति
(श० ब्रा० ६।१।१२३) । क्षीणमपचित कुवन्तीत्याह । ब्राह्मणे तु श्नावि-
करणोऽयं प्रयुक्तः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । महार्णव विक्षिपेत्सक्षिपेच्च (भा० आश्व०
४२।५६) । विक्षिपेत् = विस्तारयेत् । तत्र मेघाविन केचिदर्थमन्यैरुदीरितम् ।
विचिक्षिपुष्यथाव्येनो नभोगतमिक्वामिषम् (भा० सभा० ३६।६) ॥ विचिक्षिपु =
आददाना व्यकुर्वन् । सुहृदो विक्षिपन्त्याशु कथाभिन्नं एवेदना (सुश्रुत० २।१।६६) ।
विक्षिपन्ति = हरन्ति = अपनुदन्ति । ये स्वामिन दुष्टतम वदन्ति वाञ्छन्ति
वृद्धिं न च विक्षिपन्ति (भा० सभा० ७।११) । न विक्षिपन्ति व्याकुला न
भवन्ति । क्षिपतिरिहोपसर्गवशादकर्मक । तस्य विक्षिपतश्चाप सन्धानस्य
चासकृत् (भा० वन० १७।५) । विक्षिपतः = कर्षतः । विक्षिपन्नादयश्चापि अनु

श्रेष्ठम् (भा० वन० १७।३) । उक्तोऽर्थः । अभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती (सा० द०) । प्रेरयन्तीत्याह । ज्या विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः (भा० वन० २६६।२४) । विक्षिपन्तोऽवरोपयन्तः । स्फुरता विक्षिप्यमाणा वनुषा नरेन्द्रा (भा० आदि० १८७।१८) । प्रास्ता, परास्ता, मिथो विश्लेषिता सन्तः, इतस्ततोऽवशः नुद्यमाना । सवगात्राणि विक्षिप्य किं शेषे (रा० ६।६५।३५) । विक्षिप्य = वितत्य = प्रसार्य । भ्रूविक्षेप कथयति (पा० ३।४।५४ सूत्रे वृत्तिः) । भ्रुवौ विक्षिप्य उदच्य, उन्नमय्य । गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् (भा० शा० ३३७।३६) । विक्षिप्य प्रसार्य । शत्रुघ्नविक्षेपविमुहसज्ञा समीक्ष्य कुब्जाम् (रा० २।७८।२६) । विक्षेप इतस्ततः कषणम् । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः (अमरः) । नृत्यविशेष इत्यथ ।

—क्षुभ् (क्षुभः संचलने) । यदाशसा वदतो मे विचुक्षुभे (अथर्व ७।५७।१) । विचलित विघटित विकृतिमद्वाऽभूदित्याह । अम्भावय श्वासहता विचुक्षुभुः (भा० पु० ७।८।३२) । विचुक्षुभुः = क्षाममुपजगमु, विचेलु, विजह्लु ।

—खण्ड् (खडि मडि भेदने) । ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिता । न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च सस्तव (पञ्चत० ४।६०) । विखण्डिता विशकलिता ।

—खन् (खनु अवदारणे) । यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु (अथर्व १२।१।३५) । विखनामि = उत्खनामि ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । व्यन्धो अख्यदहिमाददानः (ऋ० ४।१६।६) । व्यख्यत् अपश्यत् । रात्री व्यख्यदायती पुरुषा देव्यक्षभिः (ऋ० १०।१२७।१) । व्यख्यत् प्राकाशयत् अदीपयत् प्रभामकरोत् । विनाकमख्यत्सविता (ऋ० ५।८१।२) । जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः (ऋ० ७।१३।३) । उक्तपूर्वं एवार्थ एतयोर्बुदाहृतयोः । त्रिषु लोकेषु विख्यातः प्रख्यातः, प्रसिद्धः, प्रतीतः ।

—गण् (गणः सख्याने) । वायवीयविगण्यन्ते विभक्ता परमाणवः (याज्ञ० ३।१०४) । विगण्यन्ते = गण्यन्ते = सख्यायन्ते । विशब्दोऽविशेषकृत् । ततो भूयो व्यगणायत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः (भा० शल्य० ५०।५१) । व्यचारयदित्यथ । किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते (पञ्चत० ३।४०) । किमपि चिन्तयन्त इत्यर्थः इति वयम् । अवजानन्त इति सस्कृतशामण्यकोषः । अस्मदुक्त एवाथ साधुरितीमा उदाहृतयोः भूयस्समर्थयन्ते—अदूरवर्तिनी सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः (रघु० १।८७) । तास्तान् विगणयन्तर्थान् (भा० वन० २६८।२०) । एव यथावद् विगणय्य बुद्ध्या (रा० ३।४४।३१) ।

—गद् (गद व्यक्ताया वाचि) । न हि निम्ब्रात्सर्वेत्क्षौद्रं लोके विगदितवचः (रा०) । विशेषेण गदितम्, बहुलमुच्चारितम् ।

—गम् (गम्लू गतो) । न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्राशुसहशी प्रभा (रा० २। ६०।१६) । विगच्छति=अपगच्छति=अपैति । वासवृक्षे समागम्य विगच्छन्ति यथाण्डजा । नियत विप्रयोगान्तस्नया भूतसमागम (बुद्ध० ६।४६) ॥ विगच्छन्ति=वियुज्य वियुज्य गच्छन्ति, विप्रयुक्ता गच्छन्ति । व्यपयान्ति । त्रेधा विष्वग् विगच्छति (अथर्व० ११।८।३३) । उक्तोऽर्थः । ततो निशा व्यगमन्महात्मना सशृण्वता विप्रसमीरिता गिर (भा० १४।१६।१२) । व्यगमत्=व्यत्यगात् । इदानीं दूर व्यगमल्लज्जा लज्जावतीनाम् । अत्यन्त व्यनश-दित्यर्थः । शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव ऽपा (शा० ६।५) । यापयति क्षपयति । आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानाम् (माल० ५।२०) । ईति-विगम=दंबीनामापदा विनाश । यथा क्रीडोपस्कराणां सयोगविगमाविह (भा० पु० १।१३।४३) । विगमो वियोग । केवलो विगमशब्दस्तु वियोग नाह । सयोगसमभिव्याहृतस्तु तत्रार्थे शक्त इति सुधीभिरवधेयम् । निष्प्रभे विगतारोको (अमरः) । विगतो निष्प्रभः । प्रयोगस्त्वत्रार्थे नोपलभ्यते । अवनितलविगतैश्च भूतसङ्घं (भा० द्रोण० ३७।३४) । विगतं=विकीर्णं । विगते बाहुवीर्ये (अथर्व० ५।२।११०) । विगते विनष्टे । विगत तु विदेशस्थ शृणुशाघो ह्यनि-दशम् (मनु० ५।७५) । विगतमुपरत मृतम् । वे शालच्छङ्कुटो (पा० ५।२।२८) । इत्यत्र वृत्तौ विगते विशाले शृङ्गे । तद्योगाद् गौरपि विशाल उच्यत इत्युक्तम् । अन्यानुरक्ता विगता (वैजयन्ती) ।

—गर्ह (गर्ह गल्ह कुत्सायाम्) । प्रमाणदृष्टधर्मण कथमस्मान्विगहसे (भा० आदि० ११७।१७) । विगर्हसे=गर्हसे=निन्दसि=कुत्सयसि । अयं द्विजैर्विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हित (मनु० ६।६६) । विगर्हितो विनिन्दितः । यदि भीष्म स्त्रियं हन्यात्सन्त कुर्युर्विगर्हणम् (भा० उ० १६२।६६) । प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमता मध्येऽनुजानामपि (वेणी० १।१२) । स्पष्टोऽर्थः ।

—गल् (गल् इति लौकिको घातु स्रवणेऽवस्र सने वा वर्तते) । प्रायेण निष्ठायां दृश्यन्ते प्रयोगाः । महावनमिव च्छिन्न शिश्ये विगलितद्रुमम् (भा० वि० २३।३२) । विगलिता पतिता द्रुमा यत्र तत् । रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या (विक्रम०, रघु० ६।६७, तत्र प्रियाया इति पाठः) । रतौ निधुवने विगलिता विघटिता विलस्ता बन्धा कबयौ यत्र । जलात्पुनर्विगलितो (मत्स्यो) गलितो वकेन (पञ्चन० २।८७) । विगलितो अष्ट, निष्क्रान्त इति यावत् । गर्लितो निगलितः, अवगीर्णः । वियोगाग्निविगलज्जीवितोऽभवत् (कथा० ७।७५) । विगलत्=द्रवत्, भ्रश्यत् । कामाग्निनेव सन्तप्तं स्विन्नो विगलितः स च (कथा० १८।७८) । उक्तोऽर्थः । विगलितमेधवर्चसः (भा०

आदि० १६।२५) । क्षरिताञ्जपोतिष इत्यथ । दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता (मृच्छ०) । विगलिता नि शेषेण स्नुता स्यन्ना स्कन्ना शोष गतेत्यर्थः । मयि विगलितप्रत्याशत्वाद् विवाहविवे पुरा (मालती० ६।११) । विगलितप्रत्याश = नष्टाशस ।

—गाह् (गाह् विलाडने) । एष विप्रैरभिष्टुनोऽपो देवो विगाहते (ऋ० ६।३।६) । अप समुद्र प्रविशति, अप्सु निमज्जति । स व्यगाहत विगाढमन्मथ (दीर्घिका) (रघु० १६।६) । उक्तोऽर्थः । विगाढमन्मथ = प्रौढमदन । विषमोपि विगाह्यते नय कततीर्थं पयसामिवाशय (कि० २।३) । विगाह्यते = प्रविश्यते । निशा व्यगाहत मुखशीतमास्ता (भा० उ० १८२।२६) । व्यगाहत = अवा-
तरत् । (वनस्पति) अन्तर्भूमि विगाहते मूलै (मुश्रुत० १।२७०।५) । अन्त प्रविशतीत्यर्थः । दु स्नेन हि विगाह्यते प्रचकितै राज्ञा गृह बाधिवत् (पञ्चत० १।४२०) । उक्तोऽर्थः । तथा मुनीना चरित व्यगाह्यत (कु० ५।१६) । अन्व-
स्त्रियत, अन्वचर्यतेत्यर्थः । यदिन्द्रादो दाशराज्ञे मानुष विगाह्या (अथर्व० २०।१२८।१२) । विगाह्या = व्यगाह्या व्यविध्य । अथात्मन शब्दगुण गुणज्ञ पद विमानेन विगाहमान (रघु १३।१) । विगाहमान = अतिक्रामन् । ईषद् विगाहमानाया रजन्या दिवसे गते (हरि० २।२५।६) । अल्पमति-
क्रान्तायामित्यर्थः । विगाह्यमाना सरयू च नौभि (पश्यन् रेमे) (रघु० १४।३०) । विगाह्यमाना = विलोड्यमाना, क्षोभमापाद्यमाना अन्तर्जले विगाढ (पवत) (रा० ५।७।३६) । विगाढ = निमग्न । विगाढाया रजन्या च राजा दैय पर गत (भा० द्रोण० १८३।२०) । विगाढा = अवतीर्णा । मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा (जलराशय) (रा० ५।७।३१) । विगाढा कृतावगाहा । विगाढे रजनीमुखे (भा० वन० ४६।५) । विगाढेऽतिक्रान्ते । रजनीमुख प्रदोष । जनस्य तस्मिन्समये विगाढे (रघु० १६।५३) । विगाढे = कठिने । विगाढमन्मथ (रघु० १६।६) । प्रौढमदन = विवृद्धमनसिज । विगाढे युधि सम्बाधे वत्स्यसे माम् (भा० ३।१६।१४) । विगाढे वृद्धिमुपेयुषि । विगाह्यागाधगम्भीराम् (उशतीम्) (भा० उ० ७६।१४) ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) । यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशान भूत-
भव्यस्य न ततो विजुगुप्सते (श० ब्रा० १४।७।२।१८) । न विजुगुप्सते =
नोद्विजते ।

—गं (कं गं शब्दे) । विगायति च यो लोके यवनाना विलोकनम् (शि० भा०) ।
निन्दति विरुणद्धि वा । विगीयसे मन्मथदेहदाहिना (नै० १।७६) । विगीयसे
= निन्दसे, अवक्षिप्यसे । विगान वचनीयत्वम् इति सङ्कीर्णवर्गान्ते स्वामिनो-

द्धृत वच । अभिचार चकारास्येत्यविगाना जनश्रुति (रा० ७।१३३) । अवि-
गाना=अविस्वादा=अविप्रतिपन्ना । यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नाव-
बुध्यते (मनु० ८।५३) । विगीतान्=विरुद्धान् । सकुलान् परस्परव्याहतान् ।

—ग्रन्थ (ग्रन्थि कौटिल्ये, ग्रन्थ सन्दर्भे) । अन्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति
(श० ब्रा० ३।३।२।१८) । बध्नातीत्यर्थः ।

—ग्रह (ग्रह उपादाने) । आज्य जुष्ट्वा चतुष्कृत्यो विगृह्णाति (श० ब्रा०
३।२।४।८) । विगृह्णाति=विमज्ज्य गृह्णाति । तदेनानि द्वेधा विगृह्णीयात् (ऐ०
ब्रा० ७।३२) । त विगृह्णाति देवेभ्यस्त्वा य एव कुर्याद्यथादेव त्वेव
विगृह्णीयात् (श० ब्रा० ४।२।३।११) । विमजेदित्यर्थः । अचेतसो वि जगृभ्रे
परुष्णीम् (ऋ० ७।१।८।८) । विजगृभ्रे=विजगृहिरे=विस्त्रावितजला नि शशि
तापा चक्रुरित्यर्थः । विग्रह कूलभेद इति सायण । अय निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्
विगृह्णते (श० ब्रा० ३।१।४।२५) । निग्राभ्याभ्यस्तन्नामिकाभ्योद्भ्य उद्धृत्य
मरन्तीत्यर्थः । अपशब्दाश्चास्य विगृह्णीयात् (का० स० त्रि० शिष्योप०) ।
यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः । न विगृह्णाति वैषम्यम् (भा० पु०
३।३।२।२४) । विगृह्णाति=विविच्य गृह्णाति, विबुध्यते । अन्तभू मिगताश्चान्ये
ह्याना चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोग रथचक्रे च भारत (भा० वन०
१७।८) ॥ अभञ्जन् अमृदन्नित्यथ प्रतिभाति । धृतवन्तो गृहीतवन्त इति
कश्चित् । सन्दधीत न चानाय विगृह्णीयान्न बन्धुभिः (भा० शा० ७।०।५) ।
विग्रहमाचरेत्, सम्प्रहरेत्, गुध्येत । विगृह्यते राहुणा दिनाधीश (पञ्चत० १।
२३१) । उक्तोऽथ । यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम (भट्टि० १७।२३) । विजगृहे तिसृणा
जयिन पुराम् (कि० १।८।१२) । गृहीतवानित्यर्थः । विशब्दो नार्थे विशेष करोति ।
राजान बोधिसत्त्व प्रति विग्राहयामासु (अवदा० जा० २३) । बुद्धिभेद जनया-
मासु, बिम्बिदु । सर्वमिदं पूर्वकमकृतं सुखामुखम्, न प्रयत्नसामर्थ्यमस्तीत्येकं मन्य
एन विग्राहयामास (अवदा० जा० २३) । विपरीत ग्राहयामास बोधयामासेत्युक्तं
भवति । अनुयुगविगृहीतदेहा (ब्रह्मविष्णुगिरिशा) (भा० पु० ४।१।२७) ।
परिगृहीतविविधतनव, धृतनानाशरीरा इत्यर्थः । विगृहीतादपीष्यते (पा०
४।२।६३ सूत्रे वार्तिकम् । अवयवशो गृहीतादित्यर्थः । बन्धुना विगृहीतोऽहम्
(भट्टि० ६।८६) । विगृहीतो विरोधित । स जायमानो विगृहीतमात्र (भा०
आदि० ६।०।१५) । विग्रहेण सर्वाङ्गकलापेन सम्पन्नमात्र इति नीलकण्ठः ।
विमक्तावयव इति तु मूलानुवाद्यर्थः । बलवता विगृहीनस्य तदनुप्रवेशो
विदेशगमन वा (तन्त्रा० ३, उपक्रमे) । विगृहीतस्यायोध्यमानस्य । षोडशा-
क्षरेण विगृह्य (शा० श्रौ० १०।८।१८) । विगृह्य=प्रगृह्य । मध्ये ह्रस्वस्य

प्लवस्व विग्रह्य चतुर पद (ग्र० ४।१५।१४) । प्रसार्येति दुर्ग ।
विश्लेष्येति तु परे । तस्मादिमानि वयासि विग्रह्य पक्षावनयुवानानि पतन्ति
(श० ब्रा० ४।१।२। २६) । विग्रह्य=वितत्य, विस्ताय । विग्रह्य शत्रू-
न्कोन्तेय ज्ञेय क्षितिपतिस्तदा (भा० आश्रम० ६।७) । विग्रह्य=युद्धवा ।
विग्रह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमर्हदिव दिव (शिशु० १।५१) ।
उक्तोऽर्थः । देवराजो विग्रह्येद काले वचनमब्रवीत् (भा० वन० १७।४।१) ।
विग्रह्य विशेषेण गृहीत्वा स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्य । धनुर्विग्रह्य (भा० ४।२०।८६) ।
गृहीत्वेत्यथ । नार्थो विना । एतद्वा एन देवा एषु लोकेषु विग्राहमैच्छत् (श०
ब्रा० ६।३।३।५) । एकैकशोऽन्वैच्छन्तित्यथ । विग्राहमिति विपूर्वाद् गृह्णतेर्णमुल् ।
आश्व० श्रौ० ८।३ इत्यत्रापि विग्राहमिति प्रयोगः । तत्र पृथक् कृत्वेत्यथ । यथा
लोहस्य नि स्यदो निपिक्तो विम्बविग्रहम् । उपैति (भा० आश्व० १।८।६) ।
विग्रह आकारो रूपम् । त्रयो विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया (माल० १।१४) ।
विग्रह शरीरम् । विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबला स तत्त्वरे (रघु०
१६।३८) । विग्रह कलहः । उग्राय विग्रहायास्मै त्वया प्रेषयता ह्यमुम् (शि०
भा० १७।३५) । विग्रहो निग्रहोऽनुग्रहविपर्ययो वा । वृत्त्यथबोधक वाक्य
विग्रह इति वैयाकरणाः । अनुग्रह विग्रह वा मन्यसे तद्विग्रहि न (भा० पु० १०।
१६।५६) । विग्रहो निग्रहोऽनुग्रहविपर्ययो वा । अत्रार्थेऽन्यत्र मृग्योऽस्य प्रयोगो
बहुभूतः । परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् । विग्रहो विभागः ।

—शैलै (शैलै हृषक्षये) । नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्
(छा० उ०) । विग्लापनं व्ययः, अपक्षयः । तन्नो विग्लापयति (भा० पु० ३।
२।२२) । विग्लापयति खेदयति, विमनाययति, विमनस्काङ्करोतीत्यर्थः ।

—घट (घट चेष्टायाम्) । एते द्रागेव विघटिष्यन्ते । भेद प्राप्स्यन्ति
पलायिष्यन्त इति वा । ततो विजघटे शैलै (भट्टि० १।४।६६) । विघटितम् ।
शैला भेदमाप्नु, सहति जहुरित्यर्थः । कायमुद्घाटितं क्वापि मध्ये विघटते यत्
(हितोप० ४।२) । विघटते=प्रतिहन्यते विराममेति । वयस्य विघाट्यता द्वारम्
(अवि० ५) । उद्घाट्यता विघटयतामित्यर्थः । विघटयन्त्यग्रे नभोऽभ्योमुख
(मालती० ५।२) । विघटयन्ति द्विधा विभजन्ति । उपरि विघटमानं प्रौढतापि-
च्छनीलं (मालती० ६।२४) । विघटमानं=रूपनानास्व परिगृह्णानं । अहो
विघटितं तिमिरपटलम् (प्र० च०) । सहतभावमहासीदित्यर्थः । मन्त्रिणां
पृथिवीपालचित्तं विघटितं यदि । बलयः स्फटिकस्येव को नु सन्धातुमहति
(हितोप० २।१५७) ॥ विघटितं द्विधा भिन्नम् ।

—घट्ट (घट्ट चलने) । द्वारं विघट्टयन्कराभ्याम् (भा० सभा० ५७।११) ।

उद्धाटयन्नित्यर्थः । कपोलकण्डू करिभिविनेतु विघट्टिताना सरलद्रुमागाम् (कु० १।६) । विघट्टिताना बलवत्कम्पितानाम् । दर्व्या विघट्टय (सुश्रुत० १।३२।१६) । आयुर्व्याविघट्टिताभ्रपटलीनीनाम्बुवद्भङ्गगुग्म (भत० ३।५४) । विघट्टिता = विक्षिप्ता । तदीयमातङ्गघटाविघट्टितं दिग्गजै (शिशु० १।६४) । विघट्टितं = विकीर्णं । सुयस्य विविधवर्णा पवनन विघट्टिता करा साभ्रे वियति धनु-सस्थाना ये दृश्यन्ते तद् इन्द्रधनु (व०बृ०स० ३।४।१) । उक्तोऽर्थः । हेपित ह्युप-शृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् (भा० ४।१४६४) । सर्वं रहस्यमुद्भिन्नमित्याह ।

—घस (घस्लृ श्रद्धने) । विघसो भुक्तशेष तु (मनु० ३।२८५) । तथा चोत्तरे रामचरिते प्रयोग—तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीयमाणा इव (भुव) (५।६) । वक्त्रविघसपङ्कसारं नचिरात् कावन्नि र्भवितासि (आर्या०) । किमद्याश्वत्थामा तदरिरुधिरामारविघसम् (वेणी० ३।२५) । विघसो भोजनम् ।

—घुष् (घुषिर् अविशब्दने, विशब्दन प्रतिज्ञान ततोऽन्यस्मिन्नर्थे, शब्द इत्यपे ये पेटु) । तूर्यगीतविघुष्टानि विमानानि (रा० ३।३६।१६) । विघुष्टानि = शब्दपूर्णानि । अहो दान विघुष्ट ते सुमहत् स्वर्गवासिभि (भा० ३। १५४३३) । विघुष्टमुच्चैर्घोषितम् ।

—घूण (घुण घर्ण भ्रमणे) । विनिपेतु पृथक् केचित्तथाऽन्ये विजुघूर्णारे (हरि० १२५८७) । विजुघूर्णारे = इतस्ततो भ्रेमु ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि) । उपस्थे मातुर्विचक्षते (ऋ० ५।१६ १) । विचक्षते प्रकाशते भासते, भाति । त्रय केशिन ऋतुथा विचक्षते (ऋ० १।१६४।४४) । उक्तोऽर्थः । शत नो रास्व शरदो विचक्षे (ऋ० २।२७।१०) । विचक्षे = दर्शनाय । तस्य केतो हृद आ वि चक्षे (ऋ० १।२४।१२) । विचक्षे विपश्यति । परि चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् । (ऋ० ७।१०४।२५) । उक्तचर एवाथ । तथा पवस्व धारया यया पीता विचक्षसे (ऋ० ६।४५।६) । विचक्षसे = आत्मान प्रादुर्भावयसि । गृह्या गृह्णानो बहुधा विचक्ष्व (अथर्व० ५।२०।४) । (ह दुन्दुभे) बहुधा घोषणा कुर्वित्याह । इति शुश्रुम धीराणा ये नस्तद् विचक्षिरे (ईश० उ० १२) । उपदिदिशु, व्याजह् ।

—चर् (चर गतिभक्षणयो) । अघिज्यधन्वा विचचार दावम् (रघु० २।८८) । बभ्राम, पर्यति । इष्टान् देशान् विचर जलद विद्युता सभूतश्री (मेघ० १।१७) । उक्तोऽर्थः । बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नम-सक्ता विचचार ह् (हरि० १।३।४५) ॥ अनन्तरोदीरित एवार्थः । यन्मे माता

प्रलुभे विचरन्त्यपतिव्रता (मनु० ६।२०)। कामचारत स्वैर परिभ्रमन्तीत्यर्थः । हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन् द्विज (भा०पु० ६।१।१५) । व्यचरत्= अपाचरत्, प्रामाद्यत् । अन्यत्रान्वेष्योऽयमथ सुधीमि । तास्तु सर्वान्निरव्याग्र सैववान् व्यचरद्वली (भा० आश्व० ७।७।३०) । व्यचरत्=आक्रामत्, आस्कन्दत्, अभ्ययात् । असिमागान् बहुविधान् विचेरुः सनिका रणे (भा०द्रोण० ६।७।१७) । विचेरु = आचेरु । विशब्दो नानात्वे । आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् (भा० शा० १२०।१६) । साधकबाधकभूमौ सचारयेदिति नीलकण्ठ । पुत्रा मातरा विचरन्नुपावसि (वा० स० १२।१०७) । उपावसि तस्या साह्यमाचरसि । विषसलिलतुलाग्निप्राथिते मे विचारे (मृच्छ० ६।४३) । विचारो व्यवहारपरीक्षा । कस्येय मृगशावाक्षी वनान्तरविचारिणी (हरि० २।२८।७८) । वनान्तरविचारिणी वनमध्ये भ्रमन्ती । आज्ञा गुरुणा ह्यविचारणीया (रघु० १४।४६) । अविचारणीया, अचिन्तनीया, अनाशङ्कनीया । को विचारः स्वेष्टपकरणेषु (उत्तर०) । विचारो विचारणा=अनध्यवसायः, विमर्शः । नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरेण, अस्ति तु ज्ञानमथविसहचरः स्वप्नादौ कल्पितम् (यो० सू० ४।१४ भाष्ये) । विज्ञानविसहचरेण=विज्ञाननान्तरीयकत्वेन । विविरोचे । प्रत्यक्षमपि कर्मदे करोतीव विचारणाम् (अवदा० जा० २।३१) । विचारणा सन्देहम् । विचरितप्राया मया लङ्का (अभि० २) । प्रायेण आन्तेत्यथ । अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमविचारिणम् (भा० आश्व० ५।१।३४) । अविचारिणम्=अविचालिनम्=कूटस्थम् ।

—चच् (चच् अध्ययने) । पामपासे विचचिका (अमरः) । प्रत्ययोपसर्गाभ्या रोगप्रतीतिरिति तत्त्वबोधिनी ।

—चल् (चल कम्पने, चल विलसने) । व्यचालीदम्भसा पति (भट्टि० १५।७०) । अक्षुभदित्यथ । विचलति पत्रे शङ्कितं भवदुषयानम् (गीत० ५) । नादण्डयो नाम राज्ञोस्ति धर्माद् विचलितः स्वकात् (याज्ञ० १।३।५८) । विचलितो भ्रष्टः । अधिकरणविचाले च (पा० ५।१।४३) । विचालोऽन्यथाकरणम्, सङ्ख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्य चैकीकरणम् इति वृत्तिः । विचाली हि सवत्सरशब्दः, सावतोपि गणितदिवसकः, शीतोष्णवर्षलक्षणोऽपि चान्द्रमसोपि (मी० ६।७।३८ सूत्रे शा० भा०) । विचाली=अनियतः ।

—चि (चिज् चयने) । कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (बृह० १०।४३। ५) । एते हीद सर्वं विचिन्वन्ति (श०ब्रा० ६।१।१।२३) । परिचिन्वन्ति प्रत्यभिजानन्तीति वेत्याह । न यजमानः सोमं विचिनुयात् (आप० श्रौ० १०।७।२०। १६) । तृणाद्यपनयेन शोधनं विचयनम् (रुद्र०) । तत्तस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त

सुरै सह (भा० अनु० ८५।२०) । व्यचिन्वन्त = व्यचिन्वन्त = ग्रमृगयन्त = श्ववैच्छन् । विचिनोति मा तात सहैवाश्रमवासिभि (भा० वन० २६७। ८४) । विचिनोति = ग्रन्विष्यति । कृष्णाजिने सोमाशून् विचिनोति (कौ० सू० २४, ३-७) । नार्यस्ते प न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया (वा० स० २३। ३६) । लोमानि पृथक् कुबन्तिवत्यर्थं । ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वा विमुक्तये (भा० पु० १०।२३) । जिज्ञासन्त इत्यथ । गदामि वेदान् विचिनोमि छन्द (भा० वन० १६७।८) । क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् (अथर्व० ८।३। ४) । एन यातुधानम् । विचिनोतु इतस्ततो भक्षणायाकृष्य विप्रकीर्णं करोतु । त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृत वि चिनुयाम शश्वत् (ऋ० ६।६८।५८) । विचिनुयाम सम्पादयेम । चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापुरपक्षान् विचिनोति पुण्याय कर्मणे (ऐ० श्रौ० २।१।७) । विशेषेण सम्पादयति, निर्मिमीत इत्यर्थं । धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने (रा० ३।४३।३१) । विचीयन्ते सगृह्यन्ते । फलानि वृक्षमारुह्य विचिन्वन्ति च ये तदा (भा० आदि० १२८।२१) । विचिन्वन्ति = ग्रवचिन्वन्ति । अयमेमि विचकाशः, विचि वन्दासमार्यम् (ऋ० १०।८६ १६) । विचि वतीमाकिरन्तीमप्सराम् (अथर्व० ४।३८।२) । समुच्चिन्वन्तीं कोष्ठे त्रिचतुरानक्षान्सङ्घीकुर्वतीमिति सायण । आचरयुस्तत्र रामाय मही सागरमेखलाम् । विचिताम्... (भा० वन० २८२।२४) ॥ विचिताम् अन्विष्टा-मनुसहिता परीक्षिताम् । विचितश्चैष समन्तात् श्मशानवाट (मालती० ५) । उक्तोऽर्थः । धर्म्यां तु वृत्तिमन्विच्छन् विचिताशीह दुःखित (अवदा० जा० १) । स्नातवस्य वाऽमीत्रधौत विचितवेश प्रसारितदश दीक्षातपसोरिति (का० श्रौ० ७।२।१६) । विचितकेश विचिता निष्कासिता केशा सूत्राणि यस्मात् तत् तथोक्तम् । चोदयामास तानश्वान् विचितान् भीष्मसायकै (भा० भीष्म० ५६।५३) । विचितान्, आचितान् आच्छन्नानित्याह । विविशेषणे । ततस्त्रिगतं-राजानं सूर्यवर्माणामाहवे । विचित्य शरजालेन प्रजहास घनञ्जय (भा० आश्व० ७।४।६) । विचित्य = आचित्य = आच्छाद्य । वनदिङ्मार्गविचयो वीवधासार-रक्षणम् (का० नी० सा० २०।५) । विचयं परीक्षणम् । तुरगविचयव्यग्रान् (उत्तर० १।२३) । विचयोऽन्वेषणम् । छन्दोविचिति (आप० ध० २।८।११) । छन्दासि विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते यया सा छन्दोविचितिर्वेदाङ्गम् । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरकरा (भा० वन० २८२।१६) । अन्वेष्टेत्यर्थः ।

—चूत् (चूती हिंसाग्रन्थनयो) । शालाया नद्यानि वि चूतामसि () । अथ्नीर्म, विष्याम, भिन्ध । नद्यानि ग्रन्थय । 'वेद स्वस्ति' इति वेद विचूतति (वै० श्रौ० ८।१२) । विचूतति विमुञ्चति । अयस्मय विचूता बन्ध-मेतम् (वा० स० १२।६३) । विच्छिन्धोत्याह । वि ते पाशाश्चूतामसि (अथर्व०

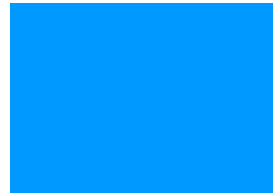
६।३।१४) । उक्तोऽर्थः । पाशं ग्रीवास्वविचूत्यम् (वा० स० १।२।६५) । चर्तित् छेत्तुमनर्हम् ।

—चेष्ट् (चेष्ट चेष्टायाम्) । महाभुजगसकाशा बाहवः परिघोपमा । उद्वेष्टन्ति विचेष्टन्ति सचेष्टन्ति च सवशः (भा० द्रोण० ८६।१६) । विचेष्टन्ति = विविधं चेष्टन्ते । सम्पत्तौ च विपत्तौ च दैवमेव हि कारणम् । इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते (का० नी० सा० ६।१४।३७) । न विचेष्टते न व्यवस्यति = नोद्युङ्क्ते, नोद्यच्छते, नोत्तिष्ठते । अत्र विविरोधे न, चेष्टामेव विशिनष्टि । धराया स्म व्यचेष्टेताम् (रा० २।७।८०) । व्यलुठतामित्यर्थः ।* विदर्भनगरे चैषा राजेन्द्रत्वं विचेष्टय (हरि० २।५० २१) । विचेष्टय विचालय । अशयेत्यर्थः । मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुसोप-
शङ्कया (हरि० १।६।५४) । विचेष्टन्ती मैथुनप्रतिकूला चेष्टा कुर्वाणेति नील-
कण्ठः । यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् (वि० प० ६।६।३८) ।
विचेष्टितम् = चेष्टितम् = कृतम् । न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टि-
तम् (भा० वन० १६०।६) । विचेष्टितम् = अवदानानि = चरितानि । किमपि
चेदमनङ्गविचेष्टितम् (विक्रम० २।६) । अनङ्गविचेष्टितम् = मनसिज-
विलसितम् ।

—छद् (छद अपवारणे) । घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीव (छा० उ० ८।
१०।२) ।

—छन्द (छदि सवरणे) । दानाद् विच्छन्दयस्त महासत्त्वमुवाच (अवदा०
जा० ५) । वारयन्मित्यर्थः । विविरोधे । उपच्छन्दनविरोधिनमर्थमाह ।

—छिद् (छिदिर् द्वेषीकरणे) । न ध्यात पदमीश्वरस्य विक्वित् ससार-
विच्छित्तये (भत् ० ३।११) । ससरणच्छेदाय, जननमरणप्रवाहविरामायेत्याह ।
वृत्त्यविच्छित्तिकाम (गो० गृ० ४।८।१६) । जीविकाविलोपाभावमिच्छन्मित्यर्थः ।
विच्छिद्यमानेपि विच्छित्तिवचनन्दनेन वपुषः (शिशु० १६।८५) । विच्छित्तिर-
लङ्क्रिया । विच्छित्तिविशेषं सुरमुन्दरीणाम् (शा० ७।५) । विच्छित्तयो वर्णका
रागाः । स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्ति कान्तिपोषकत् (सा० द० १३८) ।
मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः (१।६।२३ अमरोद्भाटने स्वामी) ।
विच्छिद्यमानेपि कुले परस्य पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या (भट्टि० ३।५२) ।
वशेऽवसानमुपयति सतीत्यर्थः । यशश्चन्दनविच्छिन्नैस्त्व च दोषं प्रसाधित
(राम० २।४।१००) । चन्दनविच्छिन्नैश्चन्दनानुलिप्तं । विच्छिन्नेषु पथिष्वह-

Digital Library of India

Hosted by: [Indian Institute of Science, Bangalore](#) in co-operation with [CMU](#), [IIIT](#), [NSF](#), [ERNET](#) and [MCIT](#) for the **Govt. of India** and 21 participating centers.

Home	Vision	Mission	Goals	Benefits	Content Selection	Current Status	People	Partners	Funding	Copyright Policy	FAQ	RFP	Members
----------------------	------------------------	-------------------------	-----------------------	--------------------------	-----------------------------------	--------------------------------	------------------------	--------------------------	-------------------------	----------------------------------	---------------------	---------------------	-------------------------

[CopyRight Protected Books](#)

CopyRight Freed Books(Total Collection)

Title	
Author	
Year	to
Subject	Any Subject
Language	Sanskrit
Scanning Centre	Any Centre

[Our Partner Sites for more books](#)
[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#)

Click [here](#) for recent collection

Click [here](#) for recent updates **NEW!**

Click [here](#) for partner site PDF collection **NEW!**

DLI [MIRROR](#) **NEW!**

Title	upsargarthchandrica
Author1	shri charudew sastri
Author2	
Subject	LITAITUCHER
Language	sanskrit
Barcode	5990010099023
Year	1931
Format	TIFF
Publisher	
Vendor	NONE
Scanning Centre	iiit, allahabad
Scanning Location	NONE
Source Library	A. U. A
Digital Re-Publisher	Digital Library of India
Digital PublicationDate	0000-00-00
Numbered Pages	
Un-Numbered Pages	
TotalPages	211
Table of Contents	Click here
Read Online	Click here